Владимир Қапба

Владимир Қапба

АГӘАЛАШӘАРАҚӘА РЫШЬҬА

Ажәабжьқәа
Аповестқәа
Аиҭагақәа

Апҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа
Аҟәа 2013

ББК 84(5Абх) 6-44
Қ 33

Қапба В.
Қ 33 **Агәалашәарақәа рышьҭа.**
Ажәабжьқәа. Аповестқәа. Аиҭагақәа.
Апҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа. Аҟәа, 2013. – 296 д.

Ажурналист-апублицист, апрозаик Владимир Қапба иажәабжьқәеи иповестқәеи, иеиҭагақәеи еидызкыло ашәҟәы «Агәалашәарақәа рышьҭа» ианупҿыц аҧхьаҩцәа ирызнеи-го аҩымҭақәа рнаҩсан уаанӡатәи аамҭақәа раан иаҧиҵахьаз ирҿиамҭақәагьы.

Аизга аҟны, ишырҳәо еиҧш, ахьӡи-агәаҭеи ҭибагоит, ихеибартәаауеит. Автор иҩымҭақәа ирыцу ахҭысқәа ааирҧшуеит агәалашәарақәа рышьҭа дхыланы. Ас еиҧш ахҭысқәа рцәыргашьа ахьыҟоу иара ихатә ҩымҭақәа рҟны маҵарагьы акәӡам, уи шьаҭас ирымоуп ашәҟәы иагәылоу иеиҭагамҭақәагьы.

Иаагозар, убас еиҧш иҟоуп азеижәтәи ашәышықәсазы Кавказ ашьхаруа жәларқәа рыҧсадгьыл гәакьаҿы анхара, аҟазаара азин рымамкәан, мчымхарала, шьаарҵәырала ианықәырцоз аамҭа хамшҭыхә аазырҧшуа адыга шәҟәыҩҩы Михаил Лохвицки (Аҵьуқә-Гиреи) иҭоурыхтә повест «Адыд абжьы».

Владимир Қапба ишәҟә ҿыц аҟны асахьаркыратә ажәа аҧсымчхара ахархәарала иааирҧшуеит ауаатәыҩса ахаангьы рыҧсҭазаара иацу аҵәгьеи-абзиеи реиҿагылаларақәа, еиуеиҧшым аҭагылазаашьақәа раан ахымҩаҧгашьақәа, аиҵашьыцра иҵәырнаго аҟыба-ӡыбарақәа, ақәыҧшра аамҭа иннажьуа аҵәанырра хаақәа.

ББК 84(5Абх) 6-44

© Қапба, В.Н., 2013
© Апҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 2013

АЖӘАБЖЬҚӘА

АГӘАЛАШӘАРАҚӘА РЫШЬҬА

Ичамадан хәычы наиргылан, ашьшьыхәа ашьацра днылатәеит Кан. Зназы игәы ҩарханы ажәҩан датцапшуа днаиеит, нас дырҩегьых ибҕа дынхтәалан, хәыц-хәыц аԥсабара илапш ахго иҿынеихеит.

Зыжәра иаатгылаз адомбеиқәа реипш наҟ-ааҟ еиҿапшуа игылоуп ахрақәа – Аҭоубеи Ажәеипшьааи. Урҭ рхы иқәыршәуп анаҟә-опцәа хылҧа шкәакәа, арҩаш чыхә рхьныссы.

Убарҭ ахрақәа ахы рыдтцаны ргәеисра иазызырҩуашәа, лбааҟа ишьҭоуп Аҩӡыбжьара – Кан иқыҭа. Уи уажәы ахи-атцыхәеи зегьы илапш рхигоит ари аҳаракыра аҟнытә. Егьараан астәи далапшхьан, аха иахьа даҽеазны еипшымкәа ауп ихы-игәы дақәгәырҕьо дшыҟоу. Изгәакьаӡоу акы ҟәандаӡа ицәа-ижьы иалаланы деимнадоит. Иаргьы убри аҳалалра иҽаҭаӡаны, ацәа хаа иалоу асаби еипш бзиабарак акәа дтаршәуп. Илымҳа иҭаҩуеит агәалаҟара ссир изҭо бжьык. Уи абжьы зны ихалоит, зны илаҟәуеит, еиуеипшым асахьақәа иҿапхьа ицәырго.

…Абрантәи дышнеиуа аҵҳа дныкәсыр, Абжьҧара, иармарахьала иааныжьны Ачаҧара, иарҕьарахьала – Царц! Ах, шаҟа иҭахузеи ирласны дцарц! Дыз-

халагәышьар Ҟараман ихәы. Уҧсы кыдхалоит, дгьылҳарамуп, мыждахәы… Аха ааанӡа убраҟа игылоу алаҳаш, дарбану «шәымҩахытц» ҳәа занамҳәац! Мамзаргьы иҿало алаҳа закәызеи?! Иагәылыҳәҳәоит ацхарпа. Анаҩсан аҳатцла дуқәа рымтцан, абраҟа акәын шьыбжьонла иахьеизалоз аҳабла аҳәса, рыбз «аӷәра» аҿыхны, алаф еибырҳәон, знызынлагьы игәырҿыхагаз ма, игәыҭшьаагаз ашәақ еицырҳәон.

Абрахь дааилон агыруа патреҭҭыхҩык, Алишьа зыхьӡыз. Хшьапык зтцаз ипатреҭҭыхга наргыланы, пҳәыси ӡӷаби еикәаӷӷа инеиваргыланы, иаатцәа еиқәатцәа ихы инҭарпаны: «шәаапшьла, абрах, ҭыс иҭыҧраауеит» иҳәон, «апшырқь» ҳәагьы шьҭыбжьык гон, алҩатцәгьы ҩахылыббы ицон…

– Алишьа, иқәынтцәаша, иакәымк ҳзумун, ҳсахьақәа ырбаапсны иҭумхын! – анырҳәалак, аҭакс:

– Сара агыруа-маӡарах ихароузеи! Даӷь иуртәар – даӷь иҭытцуеит! Мааимун ҭухыр – мааимун ҭытцуеит! – иҳәон. Зегьы еибарччон…

Ус-ус, ихәычрамшқәа рышьҭа дхыланы, абжьас еипш еилыӷрааӡа иапхьа зеееитцых ишьҭоу адгьыл дныкәлоит. Днеиуеит Алқәапсҭа ашәапыцьап еилашьшьыра дылаланы, ақәатцақәа дрытцаланы, нас шьапеимаада дыҩуа данылоит ақыҭа иалсуа амҩаду…

Зегьы ирыцкны илапш итцашәоит аеызқәа еипш инашьҭу ахәада иқәгылоу аҩны. Еснагь згәеисыбжь иаҳауа аҩны.

Ибла даахгылоит иан…

Иаразнакгьы гәхьаагарак дааимнадоит. Ибла ҭырхаха рынхара дназыпшуеит. Игәы инаҭоит иан абыржәымзар-абыржәы аҩны ашә аартны амӡырха даақәларашәа.

* * *

...Ашьжьымҭан акәытқәа аноулыжь, арбаӷь ахы лықәкны ҿнаҭын, арыӷьарахь иаагьежьит. «Абзиара уҳәааит! Дықажә дааиуазар акәхап. Даба, абзиара уҳәозар... еиҭаҳәеишь!» – лҳәеит. Иаргьы акрадырӡошәа, аҽырќасаны еиҭаҿнаҭуеит. Асаара иану аҵьықәреи луапстцәы натцшьны ирбӷьыжәааны инамтцалыпсоит. Фырхатцарак агазшәа, ќәық-ќәықҳәа аҩызцәа ирыпхьоит иаргьы.

Амала, уи арбаӷь бзиашәа арыӷьарахь игьежьит акәымзар, арымарахь иаагьежьызҭгьы, затца аҵьықәреи алымҭарыз, алаба-ламсы иарганы, днақәшәины, ахьшь ишагаша, ишарцыпыша назҳәаны ипхалырсхьазаарын.

... Иан лќазшьақәа лапштцашәараны дахьрызхәыцуаз дагьамхапышәарччеит Кан. Дырҩегьых, ибыцатә «рашь» дақәтәаны ихәычра ашьҭра дхыланы иҿынеихеит. Дышнеиуаз акәымкәа Хаҳәырќәара ҳәа иахьашьҭоу акыӡгра ашьапаҿы илапш ааникылеит. Дрыхәапшуеит уаќа лбаа адәҳәыпш аҿы иҳәуа иқәу аҽқәа, игәгьы нҭӡызаауеит...

* * *

Амшқәа аанкылашьа рымаӡамкәа еишьҭаланы ицоит. Урҭ ихадырҭәаауеит амзақәа, амзақәа – ашықәсқәа. Иахьа иќоу уатцәахьы инаскьоит, уатцәтәи уатцәашьҭахь ахь, нас... нас агәалашәараҿы иаанхоит.

Кан, зназы ихәыцрақәа зымҩа инапхьакны, аќауар цәеиқәара зықәны ашәапыцьап еилачыра ирылибаауаз ахыбра дназыпшит.

Алҩатцә хәхәаӡа иҩеиуан!

Иҩеиуан, аҭаҭынжәга ахәтцәы иахылтцуазшәа. Рапхьа гәашьатцас ииашахәтцәаӡа аҽеидкыланы, нас ибыбышӡа ипытызшәа аҽартбаауан. Игазго апса-

бара иахоу аҳауа иналалон. Ишнеи-шнеиуагьы уртҭ аҩбагьы лапшыла еиҩдыраашьа рымамкәа еилаӡҩон.

Убри алҩа шаҟа аҽартҭбааауаз, аҽаҳаранакуаз аҟара иаргьы игәазыҳәара иацлон, аха уи еипызҟьоз, нҭцыра азымҭоз хьаак хьухьууа изцәыртцуан, иагаиага иундазгьы дзапырымҭцуа.

... Аапынроуп.

Март мза аҽааҩнашахьан.

Никәала еидарак арасатә быца ааганы еивҭцарыпхаа иарсыз ахьатә масаркәа инарываижьын, еигәышә цынҭцала ахи-аҭцыхәеи злаҿаҳәаз аӡарҭцәикәа аахитцәҭцәан, аки-ҩбеи раҟара неихдааихданы амасаркәа инархаҭцаны аанда ашьапы икхьан еипш:

– Уа бзиа ууит! – иҳәан, ҽыуаҩык дааидгылеит.

– Ҟоҳ, уа бзиала иаабаша! – ибыцаҭцәгьы цкьа инагӡаны иахамҭцакәа дааҟәыҭцын, иааиз апсшәа ааиеиҳәеит.

Егьыгьы иҽеикәа ахахәда инапы ныкәырсшәа дынҽыжәпеит, уаҩы аукы, махәажә-шьахәажәк, ауарба еипш ипынтца еикәырхәа.

– Иҟоузеи, шәышпаҟакәоу, Арзанбеи? – иҳәан, Никәала асас имахәар ааникылан, аҩныҟа иҿынеихеит.

Кан хәыҷ иаб иеиҳау даҽаӡәы дыҟоуп ҳәа игәы иаанагомызт, аха уажәы асаси иареи еиманы иахьааиуаз данынарыхәапш уамашәа ибеит, асас иҩыҭцраҟынӡа акәын дахьынӡаҩаӡоз иара иаб. «Иагьа дыҕәҕәоуп, – ааҭиҳәааит игәы хәычы, – баба ари иаҭцкыс дызиааирушь?!»

– Абри иоума ухаҭцарпыс! – ҿааиҭит асас, Кан дтәаны дахьыхәмаруаз ианааидгыла.

– Аиеи, абри иубо ахаҭца иоуп, – иҳәеит Никәала, ибжьы ныҭцакшәа. – Угыл, амшәҳәыс еипш ушпатәоу! – нацитцеит, ихәычы дизгәдуны.

– Иухьӡузеи уара арԥыс? – диазҵааит асас, Кан даашьҭԥааны инапкәа дрықәырхәмаруа.

Кан зназы димҟәыҭцыҭцырц иақәикит, аха урҭ анапы ҿәҿәақәа рахьтә нацәкьыск аҟарагьы амч имамызт азыҳәан иҽаанкылеит.

– Иа, иухьӡузеи умҳәои, нас?.. – деиҭаҵаахт уи.

– Кан! – иҳәеит ахәыҷы, исҳәарыма, исымҳәарыма ҳәа игәи-игәи еилаԥшуа.

– Наҟ уиҟәаҭц, Арзанбеи, уххь згеит, уиҟьашьуеит! – иҳәеит Никәала, аҽыѡҳәагьы иеигәышә ахьаца амҭцан анышә илыҭцаирҟацеит.

– Уԥсынҭцры духааит, афырхаҭца, Кан. Ибзиахааит уара укан! – иҳәеит ихы-игәы шьышьы ҭцаҟа днаир-гылан.

– Ҳлашьҭы аѡныҟа, Арзанбеи уххь згеит! Адәны ҳазгылоузеи?

– Мап, уара умсит, Никәала, Беглар иԥсы иамаҿоуп, абра саатәар еиҳа еиӷьасшьоит, – иҳәан, ахьацаҭцла ашьапы иадҟаҭцалаз атәарҭахь иҿынеихеит. – Уааи, уаатәеишь, Никәала, иҟоузеи умҳәои... ыы, уара цьара шлацкгьы уларшәым, уқәра наскьацыԥхьаӡа учкәынхоит... Фыҷкәа аѡны дыҟаӡами, дызбаӡомеи?

– Уигьы афида ҟадыць дахагылоуп, иаашар дцоит, иаахәлар даагәарлоит... Ишԥааури, Арзанбеи, ара, ақалақь аҟны еиԥш уныҭцыҭцны, уусутә уны ианаамҭоу узгәарлом. Ишубо, ҳхааӡага зегьы анышә иалҳаӷьӷьаароуп.

– Дышԥаҟоу лара, лгәабзиара, умҳәои? Ҭцыԥх ԥсрак аҟны ҳаибабон, лгәамбзиаракәа дырхашшаауан.

– Ҳуашәшәырахо ҳалагеит, Арзанбеи, анкьа иубац ҳабаҟоу...

– Ничего, уажәыҭцәҟьа шәарԥысгьы дшәыхьӡап. Ус ами, Кан? – ҿааиҭит Арзанбеи, ахәыҷы дааиалацәҟәны.

– Ари изҳаны сара сахьузиааӡауа егьыҟам, аха дымпсыкәа мышкызны дуаҩханы дҟалар, иикуаиишьҭуа имамкәа, сыцсаҭа даныӡбо дҟамлакәа, сқәацәыжә ашә амкындаз ҳәа ами сзыхабыхацуа.

– А как же, а как же…

– Арзанбеи, ари аҽы ҿыц иааухәама? – иҳәеит Никәала, аҽы дахәапшуа.

– Ари цаса исымаз «Орлик» иаҭнысыцсахлаз ами.

– Шьахәк ауп, хырҳагас анцәа иуиҭааит! – Никәала дҩагылан аҽахьы иҿынеихеит. Иаргьы инеиуаз дыштәымуаҩыз анаба, ақәаркәашьеира иалагеит. Ишынеибакыз алаҳәахӡы еицш еиқәаҵәан, амала алахь абаз ҭыцк аҟара ишкәакәаӡа ичашьын.

– Беглар ипсы иамаҿоуп, исҳәар ихоуҵом, Никәала, сара исыднагалаанӡа акәадыр амбацызт. Ибжьара хыцаны иҟан. Ти, што, уара, ари иснарбаз удыруазар!..

– Иабихәац, уара иумпыҵашәаз иалымҵуазар… – иҳәан, Никәала зыла цәыркшацаны агәырҵгәырҵҳәа агәра аиха зҟаҟоз аҽы днадгылан, амаршәа куа аблақәа днархыпшылеит, анс аҵаҟатәи ацламҳәа инацәа ду натцаргәгәаны иаармарианы асаса неихырцаны, ахацыцкәа неимда-ааимдо дрыҵапшит.

Никәала аҵара аганахьала ихьӡи-ижәлеи злеиҩышаз аҟара ҷышәрақәак идыруан акәымзар, уаҳа акгьы далаҟамызт, арахә рҳақьымра ампынгьы дыҟамызт, аха уи илапш назықәшәаз ирахәыишәахәы, иарбанзаалакгьы, излашоу зегьы уеиҳәон. Еиҳаракгьы аҽқәа…

Абжьыуаа рҿгьы ҽырҩрак аныҟоу еснагь еицырдыруаз аҽыбҕаҟазацәа дрыларпхьаӡон иаргьы.

– Быжь-шықәса ирҭагылоуп! – иҳәеит аҽы ахәапшра даақәытцны Никәала. Арзанбеи, даҽаӡәы иҳәазҭгьы абриаҟара ахыҵуеит ҳәа, апси-абзеи ршьапы иқәиргылон уиаҟара шахымтцуа ҳәа, уажәы

ақәҿимҭит.

– Иақәуршәеит! – иҳәеит иааҿахтцәаны. Нас: – Удинаныс, Никәала, уаақәтәаны ушаалеиҩеира, аҟыбаҩгьы зеипшроу убап! – реицәажәара уахь иниеигеит.

– Изеипшроу збаны, уара акәадыр иалиааз иузымдыруа сара издыруазеи… насгьы саапсоуп!..

– Мамоу, уара умсит, егьа ус акәзаргьы, аа, аҟамчы, – уахь инаирххеит.

Аҕәра аақәа аҧырцә ианынахькьыс нахыс џьарак аҽазеиқәымкуа иқәгьежьаауа иалагеит, аха Никәала акәадыр амахагьы дахьымкьыскәа ахьышәҭҳәа дыҩеыжәлеит. Ныҟәашәала агәарҧ аҭцыхәанӡа днаӡеит, насх иаақәыртцәиааны, икьакьаӡа ашьҭахьтәи ашьапқәа ирықәиргылеит. Амаршә аакны инкаирҧалан, маҷк агәаҽаныларҭә ишьхәа наирбеит. Еитцас ашьабсҭа еипш иҩатҧаҩатҧан, аҿаанахеит. Аха жәабаҟа метрагьы дмааицкәа, ашьҭахьтәи ашьапқәа ирықәыртәаны иааникылеит.

– Прауа, прауа! – инап дуқәа аҟьап-аҟьапҳәа еинҟьо, дҿапха-ҿаччо Арзанбеи уи днеипцыххылан, ишькыл аанкыланы дааҽыжәихит.

– Беглар ипсы иамаҿоуп, уара умсаит, Никәала, саб ипсаныс иахьа еиҳагьы ишысгәаурпхаз. Ҳаи, ухатцкы сцааит!.. Абыржәы ҽырхәмарраӡтгьы, азныктәи уаалеиҩеиразы мацарагьы апхьахә уоуразы снапы сҩахон.

Никәала аҽы неиган аҽхырпартаҿы аҕәра нахаиршәын, такәаамҭа ашьанӡаақәа неимда-ааимдо дрыхәапшуан. Арзанбеи, уи ак шадибалаз аҟара игәы азҩо, Кан хәычы дҿабыгӡа дахьгылаз ихы наиқәикын:

– Ааит, Кан ахатца, уаб итәы утцароуп, уаб! Никәала, ари арпыс аҽқәа бзиа ибоу? Ҳаит, абаапсы ухатцазар, абри аҽықәтәаара бзиа ирба. Ак уасҳәоит,

ыҟами, абас атцеира иаҳҿырымтцаар, дара ирзаанҳмыжьыр имыӡуеи ҳаԥсуара!

– Хымԥада! Аха аҽыҟәтәаара мацарагьы азхом ҳаԥсуара. Уареи сареи ианҳааз даҽа аамҭак ыҟан, аха арҭ зхаану аамҭазы аҽура еиԥштцәҟьа рнапаҿы иааргаша адырраҟәа роуп.

– А как-же, как-же… атцарагьы надо, конечно.

– Уи иалухи! – иҳәеит Никәала, дырҩегьых аҽы дахәаԥшуа.

– Иадубалаз сауҳәароуп, уара умсит, сгәы ишалымсуа… Акы угәы еихьнашьуашәа збоит, – дааидҳәатцалеит Арзанбеи!

– Уи уара иузгәамҭацт ҳәа акәым изысҳәо Арзанбеи, уххь згеит, – дналагеит Никәала. – Иара уазымтцаан, уаҳа назҭахым, ҽыццышәуп! Амала, – даҿын Никәала, – ашьҭахьтәи ашьанӡаакәа маҷк еихьнашьуеит. Аныҟәашәа арԥшӡом. Уи баргәым, иацәуршәалар иаҟәытцуеит, егьи… – иҳәан, маҷк даазхәыцшәа иҽааникылеит. Арзанбеи «егьи» ҳәа дызҿу уи арбанхарушь ҳәа ҿымҭ дихәаԥшуан.

– Егьи, маҷк иуадаҩуп, афаст. Армарахьтәи ашьҭахьтәи ашьапала аԥхьатәи иашьклаԥалоит… умбои, угәуҽанӡамкәа ишьацәхныслар ауеит.

Арзанбеи иааицәымыӷхеит.

– Афасааит, Беглар иԥсы иамаҿоуп, саб иԥсаныс, уара умсит, усҟан ианаазгоз маҷкгьы сҟьаф ыҟан, исызгәамҭазаап убама, мамзар ҽымзар иҟоузеи, ари аасхәо сыҟазма…

– Иуҳәашьоузеи Арзанбеи, уаҳа назҭахым ауп, уаҳа назҭахым… – иаахьеиршшеит Никәала, иажәаҟәа Арзанбеи илахь шеиҟәыртцаз ангәеитҭа.

– Аҳы, шьҭа ҳлашьҭы аҩныҟа, ҟәашьс иуоуааит, арашь ззырҳәо алтцуеит, – игәы аарыӷәӷәашәа, имахәар аанкыланы, аҩныҟа днаиԥхьеит, аха егьи:

– Ҟоҳ, Никәала, уажәы уахь сызнеиӡом. Иҟоу уасҳәап, уусгьы уаԥсырҟьеит, аха…

– Мамоу, мшәан, закәытә усузеи, аусымкәа, аус абаҳацәцои, ҳаагылазаргьы усурами ҳазҿу… ҳлашьҭы. Ҳлеип, какалк ҳкып, ҵәыцақәак аанаҳкылап, ари аҩны иҟоугьы дааип. Ҳазлаҟоугьы уамак ыҟам, аха… Уааира ҳгәы цнатҵәахьоушәа адәы уқәыргыланы – иагьтцасым.

– Ус ахьԥоуҳәо, узлаҟоу уахажәааит. Сара ара исфахьоу аҟара ҳаҩнгьы исымфацт. Иҟоу уасҳәап ҳәа ажәа иалоуп, сзааиз убриоуп: абра Хаҳәырҟәаранӡа усыцхалар сҭахуп. Ани ҵыԥх аҽы заасырхәаз уажәгьы уи ахә нагӡаны исимҭацт, усгьы иудыруеит. Ак уасҳәоит, шәара шәеигәылацәоуп, шәеицәтәымуаам, улымҳа ишаҳауа ажәақәак иасҳәарц сҭахуп. Иа не тот сами, ҽабаажәк саԥамсаԥҳам, аха зынӡа гаӡасгьы суԥхьаӡар сҭахым, иаахтҵәаны. Убранӡа усыцхал аџьабаа усырбоит, аха…

– Иауазеи, ус ахьԥоуҳәо, закәытә џьабааузеи, уара бзиарак ианиаша, гәыларак суцнеит ҳәа омарас иалоузеи, – иҳәеит Никәала иааигәамырԥхацәакәа, маҷкгьы даахьаҳәхьачеит.

– Аҳыҳ, нас уҽеибыҭ, уххь згеит. Уажәы атҵәыцақәак ыжәны ҳнеир, сгәы иамыхәо ак иҳәар, сҟазшьақәа умдыруеи…

– Ҽеибыҭара сҭахӡам, ҳдәықәтца!

– Ҽыла умаалаӡои?

– Анеи-ареи рыбжьара аҽы абаҭаху, насгьы азҽеимаак атцшәаны иҟоуп, ачаԥахатҵәҟьа смоуцт…

– Аамҭа узҭода, конечно, аԥсеилахараха… Беглар иԥсы иамаҿоуп ииашаны ишысҳәо, Никәала, уааины ушҽыжәлара, сара ариабжьарак акәадыр сараацсахьеит, – иҳәан, Никәала ашькыл кны дахьгылаз дааидҳәатцалеит Арзанбеи.

– Ҟоҳ иҟалома џьушьҭ! Ус шԥазалшои! Уара умсааит, Анцәа, ауаа ишызымуа, – иҳәан Никәала имукәа Арзанбеи дынҽыжәитцеит. Нас даахьаҳәын:

– Дыҟа! – Кан хәыҷ иахь ибжьы наиргеит (ус хәыҷы хьыӡны иарҳәон Кан). – Уан дааӡа машәырк ҟаумтцан! Аҳәараҟәа рыҭра иҭацал! Уажәытцәҟьа ҳааиуеит. Аҽы аӡы аржә! – иҳәан, иҿынеихеит, аха даахьаҳәын, агәашә иахаршәыз аӡахәарҟьаҟьа акы адибалазшәа иаахихын еиҭалахеитцеит, издаҳалоз агәашьа кны, игәҕәоу-игәҕәаму гәеиҭозшәа иааирҭысит, нас Арзанбеи днеишьҭалеит.

* * *

...Аҕа иахәларшәу аҽеимаа еипш иҟапшьӡа зыбжа хәытцпшуаз амра ладантәи еибарганы зҿаазхаз аԥҭа еиҟәатцәа-хәышлапсаҟәа ианынрылашәа маҷ-маҷ аҿыцәаара иналагеит. Аҕырҕын иахоушәа абҕьыжәи асабеи еиларгьежьуа ԥша ҭәытцәык аҿаанахеит.

Ибыбышӡа игылаз аҳәасаҟәагьы, зымгәа ԥжәаз хычтцас, рышәҭыц шкәакәаҟәа рылшәшәаны иԥырԥыруа аҳауа иналалеит!...

* * *

...– Аа, нан, нан! – ҳәа игаз иан лытцәаабжь ацәа даалнахит Кан. Аѡны аѡнутцҟа иууаӡа алашьцара ҳанто иѡнажьын.

Адәахьы икьаасуаз аԥша, ахаҳә ианԥаз хымѡастцас атрышә иасуан. Аԥенцьыр асаркьа ахьхьа-хьхьаҳәа, ашьацмаҟәа реипш иаахон акырцх.

Дгәытҟьа-ԥсытҟьаха ииарҭа дѡыҟәтәеит Кан. Уи аамҭазы аҽыпхәа лашарак ѡаиҿаҷҷеит. «Имацәысит, уажәшьҭа идыдуазар акәхап» ааигәахәын, уи иахылтцуа агәытҟьага бжьы имаҳаразы илымҳаҟәа инацәа нҭаиркьакьеит. Даҽазнык еиҭаѡатцҟьеит уи амца. Аха зынӡа иааигәаӡаны.

– Ма-ма! – иҳәан, днышнытцәааит.

– Ара сыҟоуп, нан, умшәан... Акәаҷаб аалыркит иан. Ашнагәҭа ҟәардәк налыргылан, хычбабак ныҟәылтцеит. Амца иахакнаҳаз архнышьна ааҟнылцаан, ахәштаара атцыхәан инышьҭалтцеит. Апхныга ааганы ахчныза ахы иныҟәылтцеит. Арҭҟәа уажәадагьы ибаҟәахьан иара, уи згьы ззыҟалтцоз апша «сыртәоит» ҳәаакәын. Амала, уажәы гәытҟьарак дырзызо дшамаз шашьомызт. Дасу ахьыҟалтцоз рҭыпҟәа лцәеилагон, нас деиҭашьтраҟәлахуан, абри даҿын. Зынӡаск иаапкӡеит апша. Аҿҿа-ҿҿа амшын зцәа иҭаҟыцьҟыцьуаз ахыбра.

Игәытшьаагаха апша иалшуа, ахҿеипш ашны иаашнасит рҿы акьыркьырбжьы. Ахьышәтҳәа дшатцҟьан, ашә ааимцаа дныла хит Фыҷкәа, аха еижәыланы зҿаазхаз апша, агьеишҳәа ашә аалымжәааны иааднажьлеит, ларгьы дшәарӡыӡауа лхәыҷ иахь лҿыналхеит. Уи аамҭазы цьоукы рцәажәабжь еипшшәа ак рлымҳа инҭасит ангьы аҧагьы, аха изакәыз цҟьа аилкааха раӡаанӡа, иаапкны ицоз апша иаманы иниаҟьеит.

Ууанӡагьы згәы аҭыҧ иҭамгылоз аҧҳәыс ари алымҳаҭас илоуз, зынӡаск лҿылзышьаҟәымкуа дҟанатцеит. Дҟәынд-ҟәындуа лхала дцәажәон, лхәыҷы иаҳарц лҭахымкәа, лыбжьы ныцакны акәын ишылҳәоз. Иара ипсы ӡаны иан дылзыӡыршуан, аха усҟан изеилкаауамызт убысҟак лыпсахы еиҟәырҷҷо дзизагьуаз ахәылпаз ирҭааз уи рысас.

– Амшьҭацәгьа, анымха-хымтцәа, дахыршьааит иҿабаажә, ҳатцәшан-шьапы ытцихырц акәызма уаха дзаауаз! – лымшын лара.

Игәы хәычы ианыруан иан гәаӡыӡарак акәа дҭаршәны дшамаз, рыцҳарак шыҟалаз, аха изакәу изеилкаауамызт...

* * *

...Убри атцх баапс иннажьыз ашьҭақәа уажәы апсабараҿы ипшаарц иҭахушәа, азныказ ихәыцрақәа зымҩа иныпхьакны, иҿапхьа ишьҭаз иқыҭа дырҩегьых лапшыла иааипхьишьшьааит Кан.

Абнеилачырақәа рҭыпан – ачаирҭа еиужьқәа, абаҳчақәа, агәтәы ҩны лаҟәқәа рҭыпан – ақьырмыт ҩнқәа, ахаҳәтә ҩнқәа ґьаз-ґьазуа. Иара адгьылтцәҟьагьы даҽа цәак ахалеит, иаҳагьы ибарақьаҭхеит. Абра, дзықәиоу Цәаҳәыркыра абахә иаҿысны усҟан машьынак лымбаацызт уахь, лбааҟа апшаҳәаахьы. Уажәы иуҭаххар, хыц хәархьла еиҩдырффазшәа, ахра агәҭа ҭҟааны, цҳа шьаҭагә нызмыжьуаз аӡиас Алқәапсҭа еиқәычапа аихатәы цҳа хтцаны, Пыс икәара иамтцуа амаден ҭызго амашьынақәа ашышкамс реипш амҩа еихьымӡаеипцымӡо иануп.

Абарҭқәа зегьы уажәы иахьеидихәыцлоз, зназы ихы рхибаауашәа ибо далагеит Кан.

Игәалашәеит, зны афымца лашара ацәаҳәа хада злацаша апроект ашьҭыхразы иаан иҟаз анцьныр рыҩны даныҟаз иаби иареи еибырҳәаз.

– Ари ус бзиаӡоуп, иаҳзыҟашәтцо, дад, – иҳәеит иаб, – аха аҳәсақәа мачқ ргәы иамыхәар ҟалап!

– Избан?! – иааць ашьашәа дҵааит анцьныр.

– Избан умбои, иааилахоз аӡәы лҟьамсаргьы ҳәымсаг пынтцала акәакь инавтцалҳәҳәон, улапшгьы итцашәомызт, аха ари афымца лашара кылҳаракылчцара нмыжькәа иарлашо ианалагалак зегьы маапшуеи?!.

«Шаҟа дреигәырґьарыз абас, абыржәы ишыҟоу еипш иқыҭа ибар. Иара сара схаҭагьы абыржәы сшыҟоу еипш ҳаибабар, – иҳәон игәаныла Кан, – убри атцых еиқәатцәазгьы убри аҩыза ҟамлар ҟаларын, абри Хаҳәырҟәаара амҩаду ҭґәыхаа уажәы ишаҿгоу еипш усҟан иҟазтгьы».

* * *

...Атцых ашарахь инеигәо ианалага, апшагьы мачҟ иааиқәтәеит. Кан хәыч иан лааигәара дахьыҟаз лгәыӷәӷәара иоуу, ус ацәа ииааиу здырхуада, дҭахәхәа дыцәан, аха рацәак мҵыцкәа уаҟьанчаҟьан быжьқәак ацәа даалырхит. Ибла ҭырхаха данаапш, мачҟ иҽаазреицьшәа аиа хьанҭа зқәыӷәӷәо ипшра иҭан, имаҟа ҟьаҟьа ырқьақьаны инапы иахаршәны икны, аԝнагәҭа дгылан иаб. Ихы-иҿы зегьы хәапштәылан. Ихапыцқәа ахьеихаирӷәӷәоз, уахак рыԝны ахаԝа апша ианеиднарӷәӷәалоз еипштцәҟьа акәын рыбжьы шгоз.

Иҟалаз изеилымкаакәа, хыма-псыма аиарҭа армазеира иаҿыз иан длыхәапшуан зны, даҽазных – иаб.

Иан дызҿыз даналга, днеин иаб ижәԝа датцагылан аиарҭахь днаихеит.

– Сара сакәым, абаапс ибыхьзеи, егьи, егьи... – иҳәеит ибжьы иара итәзамкәа...

...Амш иахҳа-иахҳа еиматцәон.

* * *

Ази иареи еиҟараны иқәнаҟьаз асы уахәапшны апсабара гәцәа узахкааyамызт.

Никәала рапхьатцәҟьа хьаак сакит ҳәа акәымзар, иҟалаз аиашатцәҟьа имҳәазеит. Арзанбеи лахәылахәы ишьклапшуа иалагар ҳәа дшәеит. Ианакәзаалакгьы ҟазшьас имамызт иара, иҟалаша аныҟалалакгьы аныӡбара. Иҳабла, иашьцәа, иԝнаҭа, абри ауаԝы дицымцар абри аԝыза ихьӡомызт ҳәа аныӡба шыҟартцоз идыруан азы ицәыримгаӡеит.

Иара Арзанбеигьы аҽны ианааша, иҽы даасны дахьнықәтцыз нахыс уаҳа ихабарк ыҟамызт. Данцоз ҳақьымк дааигарашәа, егьирашәа ак иҳәеит, ипшит, иӡырԝит, аха уаҳа умпсит.

Ахымш рыҽены Никәала зынӡаск деицәахаӡо даналага ахәшәтәыртҭахь игара еитцырхит. Аха дызлоугозеи, амашьына ахьзааиуанӡа хәба-фба верс бжьоуп. Зназы асакаса рҳәеит. Уи Никәала илымҳа иантҭас:

– Шәанацьалбеит, сҿы цәажәо, сыбла ҭызза, сқәыршә сықәыршәну?.. Мамоу џьым! Уи сызмыхәо усуп! – иҳәеит. Ашьҭахь ҽыла дыргарц рызбеит. Агәыларантәи иааргаз аҽы кәадырны инадыргылеит. Ари аниба:

– Сшәыҳәоит сҽы сақәшәыртәа! – иҳәеит.

– Иууазеи, аҽ-қьаф ҭазза уақәыртәаны, ҳхы ҳтәым џьушьома! – иааиларпсеит игылаз.

– Уара шәанацьалбеит, ари хылҟә-хылҟәуа абҕа иаҳа иҭынчу џьышәшьома? – инараҽеҵниҳәеит.

Ианырмуӡа, иааицхыраарцгьы иааивагылақәаз дрыхәампшӡакәа дыҩеыжәлеит. Еизаны игылаз даарылапшын:

– Ижәдыруазеишь, зеипш ҟамло егьыҟам, сҽы аушьҭны исшәырбеишь! – иҳәеит, ипштәы иара итәӡамкәа, акәадыррҭа дахьантәалаз.

Кан хәычы дкәаҕӡа ашә дахьаалагылаз, иаб иажәақәа илымҳа ишааҭасыз еипштцәҟьа, аӡәгьы игәхьаа мкӡакәа, рҽы ахьҭакыз днадххылан, ашә алыкә нылыршәаны иааимипааит.

Цагьа-цагьа ашьапқәа ргыло, асы иныфлафҩышәа-аалафҩышәан, ахы шьҭых икәаша-кәашо ишааиуаз ауаа рацәа еилагылаз анаба, иаацьанашьеит, «хыр-р» арган, ахыц еипш ахахәда ырхәаны иаагылеит.

– Кәаша! – ибжьы нақәиргеит Никәала.

Ибжьы шаҳаз еипштцәҟьа иҽтцыснны аин ианапылоз еипш, иҩапа-ҩапан игылазгьы мшаҭакәа «сааныжьны ари узықәтәоу анади иауазеи?!» – аҳәарашәа, ахы шьҭкәыцәаа инаихәапшит. Насх, уи «анади»

афҩы аҳар ҳәа ишәозшәа апынтца аҭыккаракәа неимагаланы, агәышпы ҟьаҟьа нагәыдыргылан мачҝ инагәҭасын, аҿааннакылеит: «Иуҟәтәоу упсы дапшәмахеит акәымзар, анышә ҳаицамахгьы!» – агәахәызшәа. Аха аӡәгьы аналаҿимҭ, иазеилымкаауаз ак шыҟаз ацәа иалашәазар акәхап, ала пшӡакәа нарҳәы-аарҳәуа, еиҟәшьшьы игылаз инарылапшит, ииаанагозеи ари ҳәа аҳәарашәа.

Никәала инапы неитцыхны ахаҿы ааипхьишьшьааит. Иаргьы ани «анади» иахнакаауаз афҩы ҷыдагьы агәхьаа мкӡакәа, ахаҿы пшӡа иуаҭәа иахьнашьуа иалагеит. Избалак иага дуаҩ-гәымчҳазаргьы игәаҕьны дызрыхәапушамызт.

–Уца, уца! – иҳәан, ахәда днас-насит. Аха иара ахьгылазгьы иахымтцысит. Ахы ларҟәны, хәыцрак иҭанагалазшәа, ус игылан…

Дрыманы аштҭа ианынҭытц, ацәа иалтцызшәа, ахы ҩышьҭнахын, ухәы-ужьы еиланаргыларатәы иҩныкьыр-кьыраан, иҩатцҟьаны агәашә иҩадыххылеит. Апал-гәашә ианамышьҭ, иадгьежьылауа аҟәырҟәырра иалагеит.

Икьыркьыруан изышьцылаз анапҟәа уаҳа ахаҿы шеипхьырымшьшьаашаз, аӡара еиҩцәашазшәа амгәырха шыдмырҕәҕәашаз ацәа иалашәазшәа.

Ала иахьынӡабоз ахы раҳаны ирзыпшуан. Абла ианнытцшәа, еиси-еисиуа аҭра ахы аҟәкны аҿынанахеит.

Ахәшәтәырҭаҿы даннарга ауп Никәала ихьтцәҟьаз анеилкааха…

* * *

… Ауха иахьнеиз Арзанбеи арыжәтә инамцхәӡаны ижәызаап. Астол ианахытц, уаха сымцар зуам ҳәа даақәгылеит. Зыҟны иҟаз апшәмацәа иҳәеит-ичеит, аха даанымҿаскәа ддәыҟәлеит. «Уанаџьалбеит, атцх

еимабгоит, уаха шәызцом, ара шәахҭаз», – рҳәеит, аха дырзаанымкылеит.

Никәала идыруан илыбаараны иахьыҟаз амҩа закәыз, аҵх зеипшроу ала машәыр ҟалар шалшоз, аха Арзанбеи аанкылашьа изырзымуит апшәамацәагьы иаргьы.

Аурҭи акырцхи еилаҩынтуа ишыргәылаз Хаҳәырҟәаара ахықә иаахықәгылеит.

«Дышҽыжәу ара лбаагашьа имаӡам, иҳапсыхәоузеи? – ааигәахәит Никәала. – Уахатәи аҵх азы акәым, ҽынлазаргьы игәаҕьыуацәоуп арантәи албаара. Хәыч-хәычы, ҿанкыла акәзаргьы дылбаазгап», – игәахәын, аха уахьгьы дпапашькны даақәгылеит Арзанбеи.

– Ишпыкәу ишсыдукылаӡаз уи аҩыза, сара! Сычмазаҩуп ҳәа уаҳама?.. Аҟәыдырпацәа реипш сҽаҕәра уаҵагыланы, ыҟами, саргьы исаҭәоумшьан, ухгьы иаҭәоумшьан... Уҵх аабзиахааит! – иҳәан, иҽы аҟамчы ахиҟьарц инапы ҩеиҵихшәа иуит, аха имахәар днамҵасны даникылеит. Арҭ анааибархха, ари збаз сара сома ҳәа, аҽы ӡаӡымкуа ақәгьежьаара иалагеит. Ианамуӡа сиҽхьнылап игәахәын, аҽы агәчама инапы лықәырсшәа дҩапан, днеиҽхьнылеит. Уи акәхеит, Арзанбеи аҽырыҩрҭа адәаҿы апхьахә иманы дҭалазшәа арҵәааҳәа ибжьы хҵаӡаны длаҵаҳәҳәаны, аҕәра аауҗьны аҽыхәда илықәыршәаны иҟамчы ашиҵәҳәа иҩахиҟьеит.

Зхы иақәиҭхаз аҽы, алаапк аҵҳазшәа, хлантцы абахә илҭалеит.

– Аа-а, ҳаушьит, уажәынҭа цәгьахааит, Арзанбеи! – Никәала дныҩныҵәаан, Арзанбеи имаҟҿаҳәара даамҵасны иааникылан, аҕәра цьаракыр исымпцыхьашәозар ҳәа аҽыхәдахь дмадагь-мадашәеит, аха иубар иаахә. Иҵәаабжьы ахшьы-

ра лашьца илахәлапҟеит, даргьы еидыҧсыланы ишлеиуаз, акы иаашьҭнаҧаазшәа аҵх лашә иҩалаӡит...

* * *

...Кан дызлаз ахәыцрақәа данаарылҵ, игәаҵанӡа дынҭақәҧсычҳан, ичамадан хәыч аашьҭыхны дҩагылеит. Уажәраанӡатәи илаҧшыҵашәара лашьцақәа мач-мачла рыҽҧхьаркуан. Урҭ рхаҭыҧан иацтәи ахҭыс лашақәа ааидҳәаҵалеит. Ибла даахгылеит уи ауаҩы хаҿы-лаша, аинститут иалгаз Кан иҩызцәеи иареи рымаҿақәа ааникылауан.

– Шәара ахатәы бызшәазы шәырҵаҩцәоуп, – иҳәон уи, дааҭгыланы аӡәаӡәала илаҧш иҵго. – Имариоу ус ыҟаӡам, аха ан лбызшәа, амилаҭ рбызшәа пхьаҟатәи аҵеицәа дырҵара иацназго акгьы ыҟаӡам... Мҩамш шәыкәлааит, аҩызцәа!..

Ишәахҧсарха арха ианыланы илеиуан аӡиас Алақәаҧсҭа. Ишзахәо иццакуан амшын агәеибафарахь. Аҩада «Аибаркыра» икәашозшәа, рыжәҩахыр еибыҭаны иааҧшуан ашьха ҧшӡақәа...

АН ЛНЫҲӘАҾА

Еизадарак аҭыԥ амаӡамкәа, икычҷыра мацараха иҟоу лнацәкьара ауқәа ирбжьахәмаруа илыргьежьуеит ан лдырды. Нас ихырбыкаауа маҷ-маҷ илымҟәытцлыжьуеит аласа рахәыц. Лывараҿы иҟәымшәышәӡа ирышҳаны аҟәардә иқәу аласа шкәакәа иаҳа-иаҳа аҿыгҳара иагхоит. Аҕырҕын еиԥш игьежьуа аҳауа иалакнаҳау адырдгьы иаҳа-иаҳа амгәацәа мгәылыҿхоит.

Аҩнагәҭаҿы игылоуп астол рхианы. Иқәуп аҿа-маҿа зегьы ракака. Ахьамачҷиа иаҩызоу аҟаб жәны, атцәамычҷа еиԥш апырпыл цьыка аватцаны. Аџьықәреи лапҟьақәа еиҩытцәтцәаны хазы чанахк иануп. Ухы-угәы дырҭәуеит аматцурҭахьтә иааиуа абысҭеи акәтыжьӡи рыфҩы. Ажәакала, астол еиқәыршәоуп ҿык-бзык ишаанаго ала.

Назиа лхахатә ахац лызнапык ала иаанылкылан, егьи лнапы наргӡаны атцәца абжаранӡа аҩы нҭаҭәаны, иныткакшәа ажәақәак нахҳәааны днаҿыхәеит, ацыԥхь хаддыло, абикәаз иаҩызоу аҳардан ҩы. Лҿапхьатцәҟьа, илымариашоу аҭӡамц ахьынтәи мҿтәы рамка цәҩабжьк иҭасаны иаапшуан патреҭк. Лылапш иеицыртәырны инытцылгеит. Уи, лыԥшәма Алиас ипатреҭ ауп. Бзан зыхәда тцарфачҷа ишәитцалоз икаба аҭыԥаны, арратә гимнастиоркак дҭаҟаца ишәуп. Ижәҩахырқәа пџацаӡа, илапш акы иадырхалан хара дыԥшуеит. Назиа лгәатцанӡа

даақәпсычҳан, латцәца днахан иныҟәлыргылан, лдырды афырҳәа аргьежьра дналагеит. Лгәаҿы ақәа еицәа ақәа ауеит, асы еицәа асы ауеит… игьежьуеит лдырды-цсыршьага, аха лхы-лыпсы зегьы ашә ахь иҟоуп. Илмырбаӡакәа аӡә даақәналарашәа, уажәы-уажә уахь днапшуеит. Ус акыркырҳәа атцәтцәабжьы геит. Афырҳәа илкҟәаз ныҟәтцаны ателефон атрубка ааҟәылхуеит. Мап! Еитагоит. Днадххылан ашә аалыртуеит. Агәылапҳәыс лоуп, апырпыл цьыка лтахуп. Арахь дыҩналаразы длыдҳәатцалоит акыргьы, аха егьи иаҿаршәны мап лкуеит. «Сычкәын, иан дикәыхшоуп, иҩызцәақәак ицны даан… рхәы сшаҿыз атцаа сымтцәеит, ирпшны исымоуп, сара анышә зҿапсаша…»

Лгәыла дыззааиз налытаны, ашьшьыҳәа лтып ахь лҿаалхеит Назиа. Дшааиуаз лыстол даадгылан лылапш нахылгеит. «Зибнаҟа, цәгьарак амазар сара сакәхааит… апсцәа реишәа сыргылазшәа иҟастцаз закәызеи… – аалгәахәт, – иаанзырхазеи, мшәан, дара тцамбгақәа?»

Тцабыргытцәҟьаны, иахьа жәытә еишәаргыларак иамшӡам, уртҟәа уажәшьта иҟалтцаӡом. Анкьа ақытараҟны, ланхәа лыпсы антаз иҟартцалон: ахьачхәама, амшапы, нанҳәа, уҳәа адинхатцаратә еишәаргыларақәа. Уажә ирхиоу астол уртҟәа ракәӡам изызку. Сасцәа дахьҟәакгьы дырзыпшӡам. Нас?

Есышықәса абыржәааны, аҿеи-ажәи анеиҟәыло лыхыҩпацәа ртаацәареи дареи инеидыртәаланы аҿа-маҿа зегьы ракака ргьама длырбоит, дрыкәныҳәоит.

Абар, ихиоуп иахьатәи лыстолгьы уи ахьӡала, макьана имааицт даргьы, алаҳамз иылхны илааӡаз лхәыҷҟәа…

«Бцьабаа мызит, Назиа, Анцәа ицьшьоуп, зегь ҳгәы рыладууп», – рҳәоит, дыздырунеи лареи цьара

ианааиқәшәалак. Ларгьы уажәшьҭа имӡакәан дрылаҿхәоит лыҷқәынцәа. Арҿхәапхьыӡ иапсоуп даргьы.

Аиҳабы Басиаҭ (ара Бес ҳәа иарҳәоит) инапы злакыу алага-ҩага рацәоуп. Аусқәа реиҿырцаара дазыманшәалоуп. «Архьшәашәага» аҟны декспедиторуп. Ипшәма лакәзар, дбаша-машахума, дынхгыла-аахгыло... абра ресторанк аҿы ҳасабеилыргаҩыс аус луеит. Хылтц дрымаӡам.

Аитцбы Цьансыхә (ара Цьон ҳәа иарҳәоит), даныхәыҷызгьы дҳәатәхатцаҩын, дҟәандаӡа, асыс даҩызан. Агәамчхара ду иманы изҳауан ахаангьы, аха ианакәзаалакгьы иара имшала, машәырла акәзаргьы аӡәы кьац ҳәа ак имаахацт. Уажәы ааскьоуп аҭаацәара даналанагалаз. Иднагалазгьы дыҟәбаҟәшәо данныҟәо ашьац лырҟьацыр ҳәа дшәоит. Рыпҳа хәыҷы дбажәгәааламуа дҿыцныҟәоуп. Иара машьынаныҟәцаҩыс аус иуеит.

Агәыбжьанытә Алтцыкә (уи ихьӡ шихьӡыз даанхеит, араҟа мацара акәым, иара наҟ атцара данҭазгьы) дынцьныр-ргылаҩуп. Ахаан гәҭынчла цьарак дымтәацт. Уажәшьҭа апсҭҳәақәа рыбжьара ацҳа хумтцозар, уаҳа егьнымхеит унапы зкьумырсыц ҳәа иарҳәоит иқәлацәагьы, ихлафаауа. Ихлафаалааит! Алтцыкә ес-шаргьы гәҭак ҿыцк изцәыртцуеит, инеимгӡакәангьы иацрытцуа иакәӡам. Ус иҟоуп уи иҟазшьа. Аҭаацәара ҳәа дызланагалазгьы – апшӡақәа-рыпшӡа! Усҟан иагьаарыхҭырхзеи иани иашьцәеи...

Лара апхьатцәҟьа илуамызт. Ажьеипш лышьҭа лырӡит, аха Алтцыкә-гәаҭеи, Алтцыкә: «Бара махәҭала бдәықәлар, сара бӷьыцла сбыхьӡап», – иҳәан, даалышьҭагьежьын, дшеи-шеиуа иҩны дааҩнаиргылт Хьыма-нцәахша. Уажә уҭаххар, рпа дрывагьежьуа дрыцуп. Иаахтцәаны ҟазшьала иаб икәал дҭагылоуп...

* * *

Аффаҳәа игьежьуеит Назиа лдырды-лыцсыршьага, иаҳа-иаҳа амгәацәа мгәалыҿхоит иаргьы.

Мацә-мацә ауада иҩначуеит абысҭа афҩы. «Ҳаи, сара мыжда, исцәҭаблызар ҟалап», – лҳәан, абҕьааҳәа уахь дныҩнаххит Назиа. Ҳамҭак ашьҭахь даахынҳәын ашәхымс даалагылеит, иууаӡа ауада апшь-ҭӡамцк данынаргәыдыпшыла, лгәы нҭыпсааит. «Иаанзырхазеи дара иҟадыцьымхаз, с-Кәаташәа хәычцәы дсымазар сгәы лыласымжьжьози», – лҳәеит гәаныла. Уи – лмаҭа хәыч, Цьансыхә ихәычцәы лоуп. Мышқәак рапхьа лан длыманы лабраахь дцеит. Цьансыхәгьы иаха дрышьҭалан дцеит иааигарц, макьана имаацт.

Назиа лҭып аҿы дааины днатәаанӡа, ауада дырҩегьых блала иааипхьылшьшьааит. Апсҭазаараҿы дшыҟаз еипштцәҟьа, ҽеиҭакрак имаӡамкәа асахьаҿынтә даапшуеит лыпшәма Алиас. Лгәаҿы ақәа еицәа ақәа ауеит, асы еицәа асы ауеит Назиа. Уи апатреҭ ақәкнаҳауп напыла-қәтцара кыдыршәыла мацәк. Аапынтәи апсабара ацәапштәахәы-хаа ахаҵаны, еиуеипшым рахәыцла еилаҵоуп. Иахытцӡозеи, аха цәҩеижьракгьы ахамлацт макьана. Назиа Алиас дизҳәаны дантәаз, рымҳара архиагас иҟалҵеит лнапала. Убри иамариашаны даҽакгьы кыдуп. Уи нагӡаны иҟатцам. Аибашьра ианалагаз ашықәсан, Алиас уахь данырга аҽены ахы лкит уи. Дәеиужь пшӡарак шәҭыла ихҟьоуп. Анаҟәа лашьца аҽеибаркны наҟтәи иазааихуеит. Амрагылара шәапшьла итцыршьуп. Амра апсабара иаақәнарҷҷаз ашәахәақәа рыхқәа ахьеиқәҳәалатәыз аҭып аҟны арахәыцқәа алахытцәтцәоуп, инагӡам. Убри аҽены илоуит Алиас аибашьраҿы дышҭахаз атәы зҳәоз ашәҟәы еиқәатцәа-еицарса…

…Акыркырҳәа игеит ашә атцәтцәаабжьы. Дыццакы-ццакуа днеиин ашә ааимылпцааит.

– Баама, сызкәыхшоу, с-Кәаташәа, уф, банду бара быцсы ахахәс дцааит! Бара сгәатцәа! – лыбла лхаччо лматәа дылгәытцаҳәҳәа даахынҳәит Назиа. Илышьҭаланы иааҩналт Цьансыхә ипшәма Гәлишьагьы иаргьы.

– Сан, Наҳарбеи Чачба дыбзааиуазшәатцәҟьа астол бырхиеит. Есымша ауадаҩ бхы шпалабтцои? – ҿааиҭит Цьансыхә, ирхианы игылаз астол даннахәапш. – Ма ҳара ҳааир ҳабмыцхраауази.

– Ауп, аха, нан, есымша сара сыҟоу цьушьома, иахьакгьы скымҭа шәфандаз сгәахәт.

– Есымшагьы шәара шәкымҭа ауми ҳазлачо, – нацылтцеит лҭацагьы, дыпхашьа-пхатцо.

– Басиаҭраа уаҩ дмааӡаци, сан?

– Мап, нан, уан дукәыхшоуп, Олиа аус ахьылуаз ахьгьы аҭел сасит, аха аҭак смаҳаит. Цьара ак рыхьзаргьы сеидру, сара ахәаша…

– Закәызеи идбырхьуаз, иаха ахәылпаз ҳаибабон, иааусит, – иан лгәы аайрҕәҕәеит Цьансыхә. Инатәан, ажәакәак неимда-ааимдо ишеицәажәоз, ашә атцәтцәабжьы геит дырҩегьых. Аҭаца днеиин ашә аалырҭын, лхы ларҟәшәа зымҩа даагылт.

– Уа, мшыбзиақәа, бышпаҟоу, саҳәшьа хәычы, – иҳәан, иҭаца лнапы аанкылан лылахь днагәӡын, иани иашьеи рахь иҿааихеит Басиаҭ.

– Закә фҩы хааузеи иго… бышпаҟоу? – лацала лӡамҩа днагәӡшәа лун, лхатца дишьҭаланы дааҩнашылеит Басиаҭ ипшәмагьы. Дшааиуаз аҩнагәҭа ирхианы игылаз астол лылапш аннақәшәа: – Ои, какаиа прелесть! – лҳәан, даадгылан лаҳак аанылцааит. Насх, ланхәеи лабхәындеи рахь даахырхәашәа луит.

– Бышпаҟоу, сызкәыхшоу, Олиа, нан?.. – лнапы ыргьежьуа лҭаца дналпылеит Назиагьы.

– Сыҟоуп ус…

Еиқәшьшьы иаатәеит зегьы. Басиаҭ газеҭк аацәыриган, инарҳәы-аарҳәуа дахәапшуеит.

Егьырҭ зегьы, абри агазеҭ иианикаарызеишь ҳәа изыпшушәа, еиқәпшьыхаа итәоуп.

– Даанзырхазеи, иҟадыцьымхаз?.. – ҿаалҭит Назиа иаалырҟьаны. Лгәы иҭаз аргама иахьаалымхаҳәаз иахырҳәаарызеишь ҳәа лҳәашашәа, итәазгьы днарылапшит.

– Дарбан бызҿу, сан? – иҳәеит, игазеҭ ахәапшра дааҟәытцны Басиаҭ.

– Алтцыкә! – лҳәеит лыбжьы иаҳа иаарҭынчшәа.

– Уи иоума бызҿу?! Уи, ббаашәт дуаҩ еилахами еснагь... Ихы иҭоузеи, уара, абри ауаҩ? – иҳәан, Басиаҭ зегь ихы нарықәикит. – Исымбац уара... Аӡырдәынеипш цьарак дызтәом... Ҳара егьҳаурым, аха ишьатцақәа раахәара иуалафахәгьы азхомеи... – игазеҭ нықәтцаны астол ахахьы дааиасны днатәеит.

Акыркырҳәа лыбжьы нҭганы даачеит Олиа:

– Иа представлиаиу беднаиа Хима... лара шаҟа злитсиа ҟалтцо... А, он такои уприамыи.

– Аха иматцәҟьам, еснагь деилахоуп, иан дикәхшоуп. Ушымгәыгӡо акәымкәа, иҿыцӡа акы ааулаижьуеит, – урҭ ражәақәа лгәы шылнархыз уамак илынмырпшкәа Назиа лыҷкәын дааихашшааит.

Цьансыхәгьы иашьа дааидтәалеит. Олиа уеизгьы уа дтәан. Аишьцәа атцәыцак-атцәыцак ус иааинҟьаны иржәхьан еипш, акыркырҳәа еиқәырццакны атцәтцәабжьы геит. Назиа илкыз нықәтцаны днеихахьан, аха Гәлишьа илапцылгеит.

– Ашьха кацкац абжьы лыбжьуп.
Ашьауардын ахшыҩ лыхшыҩуп.
Деинааланы, дыгәкы-пшӡаны... –

Иажәа дахлафаауа ашә даалагылт Алҵыкә. Иҭаца лылахь аҵәаххәа днагәӡит. – Ари бара ибыдкыл, – иҳәан, еилаҳәаара пшӡакгьы налиркит.

– Нану дабаҟоу, нану?.. (Нану, Цьансыхә ихәыҷы лоуп. Итцегьы данмаҷызгьы зегь реиҳа ибҭахыузеи ҳәа ианлазтцаалак, «нану» лҳәон, ланду лзы. Убри аахыс «Нану» ҳәа, илышьҭан). Нану хәыҷ адиван дахьықәтәаз даақәипаан, инапқәа дрықәырхәмаруа, ахьхьа-хьхьа рымшха қьаад цырцырқәак налиркит.

– Сан, бара, бгәабзиара, бышпаҟоу ари абжьарак, бсымбеижьҭеи? – иҳәан, ахәыҷы днаргыланы иан дааигәыдиҳәҳәалеит, нас иашьцәа рахь даахьаҳәит.

Уи аамҭазы, блеи-слеи ҳәа, еиҳабы-еиҵбыла еибарпшны иааҩналеит аицалацәа Хьымеи Гәлишьеи. Хьыма длаша-лашо лыцнапык ала Ахра хәыҷы инапы лкын, егьи ала еилаҳәаракәак лгәыдкылан.

– Баама, сызкәырбану соупшәыл? – лҳәан, Назиа лҭаца даагәыдылкылеит. – Уара ууаишь, сымш зысҭаша, – Ахра даалгәыцалырҕәҕәеит анду.

– Соушьҭ, абнахь сцоит, – иҳәан, «Нану» хәыҷ лахь иҿынеихеит Ахра, ианду длымҟәыцытцны.

– Заанаҵ ҳцап сҳәан, аха ари усгьы акы далагар дладпсыла дцароуп, – ланхәа лҿапхьа лхы рқьиауа, аара лхатца иахь иналырхеит Хьымагьы.

Алҵыкә еиларкәымпылны иикыз ақьаадкәа ашькап ахы иныкәитцан, даaиасны иашьцәа даарыдтәалеит.

– Аҳаҳаи, сашьцәа, ишәыхьзеи, шәтәоупеи шәеитцаҕәҕәа?! Иахьа иҳаибарбароуп шәареи сареи аҩыжәшьа зеипшроу! – иҳәан, ацыпхь хаддыла иатцәца ааиртәит.

– Уанбафраҭхеи уиаҟара аҩыжәраҿы, – иҿырхықәымтцашәа ҿааитцит Басиаҭ.

– Аҳы, Гәлишьа, нан, баагьагьеи, – лҳәеит, Назиа, лдырди лласхеи наҟ инапҳхьакуа, – ас еипш ҳаинҭәыла ҳанааиза, шьҭа ҳбысҭагьы кнаҳхпи.

Гәлишьагьы Назиагьы ахәыҟацарҭа акәыӷәрахьы рҿынархеит. Хьымагьы урҭ днарышьҭалеит. Олиа иҟоу-иану акы далахәӡамшәа лҽеиқәпшьыхаа ақәашҭ чах еипш ахәырд-хәырдҳәа лшьынкаса даацҳауа дтәан. Зны-зынла лхахәы ҵырффара лылахь аҟынтәи инаамӷәаныл ҵалакь, архнышьна еипш иеиҿапсаны ллымҳа иахьынҳалаз ллымҳарыӷәқәа ахьеӷә-сеӷә ааилдыргон.

Уажәрааӡа ауада зымпыҵакыз аҭынчра, Алҵыкә ипшәмеи иареи раaира иацәшәаны ипхьатәазшәа, иаразнак алахҿыхра иаамҽеханакит...

... Чара-бжара рухьан.

Гәлишьа аҭамзаара шьҭатцаны заанатц дгылан ахәыҟацарҭаҿы ачысматәақәа реилыргара даҿын. Хьымагьы ӷәымсагк кны наҟтәирахь дыӷәнан. Олиа дааскьашәа дтәаны жьымжәак арҭәыҵәра даҿын. Назиа дахьтәац лҭып аҿы дтәаны илыргьежьуан лдырды – лыпсҭазаара. Ахӷәеишьцәа астол рыгәҭылакны, акакала, еибарпшны аныҳәаҿақәа аанырκылон. Еиҳабыла ишатәыз еипш, урҭ рапхьа иапызҵоз Басиаҭ иакәын. Зны-зынлагьы рыбжьы ӷәаҳаракны, инақәыргәгәашәа аицәажәара иналагон.

Убасҟан, Назиа лдырды аанкыланы, лыбла ҭырхаха днарзыпушан. Аха, мап! Уи еизгәдуран. «Оф гәышьа» аҳәон, апсаатә гәыҭҟьеипш зҽызеиқәымкуаз ан лгәы.

Олиа лжьымжәа хырҟәыдааны даналга, даиасын, Ахреи Нануи ахьыхәмаруаз рааигәара днатәеит. Басиаҭгьы лассы-ласс хәапшырҭас иман урҭ ахәыҷқәа. Хьаак ицрыхон ӷәнутҟала, аха игәазыҳәарақәа зегьы ратцкыс иаиааиуан иара иқәра акапан.

... – Ишысҳәаз еипш, – иажәа анагӡара даҿын Алҵыкә, – убри Ҳабҩы иахчну Ҵәапшь ашьапаҿы ауп иахьаапшыз уажәраанӡа зыӡбахә шәасҳәоз амаден.

Ан ллымҳа кыдҵаны лыҷкәын иажәақәа дырзыӡырҩуан. Урҭ илызцәырыргаз агәалашәара хаақәа рыкәа дҭаргалон иаҳа-иаҳа. Ус-ус, ауаҩаапса ацәа дшаго еипш днаргәылархалеит.

* * *

...Алиас иабду Кадыр рапхьа убраҟа, Ҳабҩы анхара ашьапы аник, дызҭахыз рҿааидыргалан, уанаҵьалбеит, адунеи хкааума, абра абгыӡра ылырхааны унымхар, алашәагақәагьы урфоите ҳәа иарҳәеит. Еиҭьыз аҭыпқәагьы нацәахыла идырбақәеит, аха иара аӡәгьы игәхьаа мкыкәа, дласны абнара лықәрыцқьааны анхарҭа ҭып аалихын, шышҭӡык еиқәҟаца илаиргылеит. Ашәыр-қәыр зҳәаз еипш, абаҳча шьахәгьы ҟаитцеит. Ацаҟьа иалхәраа иаауаз аӡыхь лакарла ахәхәаҳәа игәарпаҿ иаакылигеит. Ебах-еибафо илеиуаз арҩаш ахыуҳәа илаго аӡлагара лҭаиргылеит. Ишырҳәо еипш, ишьхагәаара аҿыуаҩ дзакәшомызт. Ишьамаҟа, ипсаса, – зқьы ааӡаны шәкы абна иамаздаз ҳәа ззырҳәоз иакәны дааҟалеит. Дмарымажахеит. Кадыр ихьыпшны аӡәаӡәала, ҩыцьа-ҩыцьала ауаа абрахь нхара иааша рҿаархан, ааанӡа агыгшәыг рыбжьада акгьы ахьҭымыҩуаз апсҭа шарпазыла акисиҳәа арбаҕьқәа еиқәҿырҭуа, «уа бзиа убеит, бзиала уаабеит» ҳәа асас иахьипылауа ҳабла пшӡаны, ҳабла беиараны иҟалеит. Абас иҟан лара данахьӡазгьы. Уажәы, кьоушәоуқәак ракәымзар, иҭацәит умҳәозар. Абраҟоуп рапхьаӡа ахы ахьакызгьы лара лыпсҭазаара зегьы иагәылгоу аххьа рахәыцгьы.

* * *

– Сабацәа рыдгьыл сара исыдгьылуп!.. – ибжьы ҩаҳареикит Алҵыкә.

Уи ибжьы аҭҳарцәҳәа лхәыцраҟәа даарылнахит Назиа. Ишәаз аԥсаатә реиԥш иналхыԥрааит даргьы. Лгәы аҭра иҭамгыло, иалашыҩкны ицәажәоз лычҟәын днаизыԥшит. Уи данаауаз ашьҟаԥ ахы иҟәитцаз аҟьаад еитцыхны икны икарандашь аԥынтца аҟәкны иашьцәа акы дирбон.

– Уара, ак шәасҳәоит, дарбанзаалакгьы аӡәгьы игәашә дынҭыԥшны акгьы имбо дтәар, нас знапала иҳаршәҭуада ҳаԥсадгьыл? Ирԥхатәуп гәыла ихьшәашәахьоу ахаҳәҟәа, ирҿыхатәуп ицәоу аԥсҭаҟәа. Аԥсабара иаҳнаҭаз абеиара лԥшаахҟәа ҳажәлар рзы иҟаҳтцароуп ихәарҭаны. Сыԥсадгьыл аҿы сара саԥшәымоуп! – даҿын Алҵыкә иажәа анагӡара.

– Арҭ ажәаҟәа зегьы апоет изы здаҟам цәаҳәаҟәоуп, – ҿааиҭит Басиаҭ, иашьа днеиԥыҩлан, аԥхӡы иҟәнаҭәазгьы ичабрала иааиҿыҟәирбеит. – Аха ицәгьамызт уара заанатцы урызхәыцыр, убри аус азы иуцәыӡуа, иуоуа. Бара бгәы ишԥаанагои, саҳәшьа хәычы? – Хьыма лахь ихы наирхеит Басиаҭ.

– Сара сгәы иаанагои? Сара сыда имыӡбеи, сара сыда дцааит иахьиҭаху! Ҳара егьҳаурымызт, аха ма ихәычы дизхәыцындаз, кәтык амтцәыжәҩа ааҟьаргьы ахьҭа илалоит, арахь ашьхацәҳәы диман дцар иҭахуп, – лгәынамӡара аалынлырԥшит. – Сара сыҩны – ароуп, сыҩны кажьны цьаргьы сцом.

– Иуаҳауеит ҳәа сыҟоуп сашьа, – даҿын Басиаҭ. – Уара ухы иааҭашәо ада уаҳа акгьы уазымхәыцӡои? Аригьы дуаҩыми, шәхы неидкыланы шәааицәажәар. «Хык бзиоуп, аха ҩ-хык еиҳагьы еиҕьуп» ҳәа ирҳәо умаҳахьеи!

– Сара еиҭасҳәахуеит, схала сцаӡом. Сара исыццоит аргылаҩцәа.

– Издыруеит. Ииашоуп, урҭ уҩызцәа уаа хазҩыдақәоуп. Рыцнапык хчра рызануеит, егьи рнапы – хызара... Аха уара уеипш ақалақь аҿы инхауа-интцуа ауаҩы изыҳәан ари еипш иҟоу аус аҽалагалара – бжьынтәы ишәаны знык ихтцәатәызар ҟалап. Ишәгәаламшәои, уара ҳаб аибашьра дантаха ашьтахь, ҳаибацәаны убра ҳантапсаз... Ашьтахь абраҟа сааны аусура саналага, хәычҷык сыпсы анеивызга, уантәи шәаазган, амаҷ сҳәа, аду сҳәа, исылшоз ала шәшьапы шәықәсыргылеит. Уажәшьҭа шәаргьы шәхы шәахәоит, аӡәы инапы шәанпшылом, ҳазтаху ишиҳәара ҳаҟоуп зегьы. Ҳангьы илылшом, уажәшьҭа лықәрахь днеит, дрыцҳами... мышкы ҳаиқәшәаны ҳлымбар илзычҳауамеи?..

– Ишуҭаху, ҵьым, ишуҭаху... – иҳәеит еснагь еипш, иара итәык алаӡамкәа еицәажәоз ирзыӡырҩуаз Ҵьансыхә, иажәақәа агәынхарахьгьы иҟамкәа, абжьгарахьгьы иҟамкәа.

– Абраҟа, – иҳәан, дырҩегьых иқьаад икарандашь цынтца лақәикит Алтцыкә, урҭ ирҳәаз имаҳаӡазшәа иҽаартынчны. – Ҳабду иаб Кадыр дахьынхоз ауп. Сабдуи саби, дара рдунеи рыпсаххьеит, аха еитцарааӡаз абаҳча аанханы иҟоуп макьанагьы. Изхысҳәаауа, иҳаргылоит ахәыч баҳча. Анаҩсан ашкол. Аа, хыхьтәи ахәада – атыҩшаӡы ахьытцытцуа – асанаториа.

– Уаҟәытц, суҳәоит акы еипшымкәа, уаҟәытц шьта... – днеипыҩлеит Басиаҭ. – Иахьакгьы гьамала аамҭа ҳхаагап ҳҳәан, уара уаалаган ҳурчмазаҩит.

– Шәаагыли, сычкәынцәа, шәаасзыӡырҩишь?! – ҿаалтит убри аамтазы Назиа. Лдырды шылкыз дааин даархагылеит. – Сара издыруеит, нан, Басиаҭ, уара уҩны сыҟазар сшьапы, снапы ӡыхьшәашәак изаамыргылаӡакәа сышныҟәуго. Гәлишьагьы Ҵьан-

сыхәгьы ракәзар, арҭ сҳәыҳә пшқақәа ран дрыкәхшоуп, ахааназы ргәы сықәҿыгъӡом, уигьы здыруеит. Аха, сара заб иҵәҩаншьап ахь ихынҳәырц иақәызкыз сҧа сидгылаҩуп. Дахьцогьы сицуп, сыҧсы ҩҭшәаанӡа. Нан, Хьыма, соуҧшәыл, – лҭаца лхы налықәылкын, – бара бҩызцәа арҭаҩцәагьы аҭаххап уаҟа. Ахәыҷы, сыҟанаҵ сара дызбалап. Аӡә иакәым, даҽа ҩ-гаракгьы сызгыландаз, ишызбарыз... Уаанӡа укылырблаарашәа иааҧшуаз Хьыма лыблақәа маҷк пхашьарак нархылеит. Хәацыхәаҧшьрак налҿықәлан, лыхгьы налырҟәит. Лылаҧш нахылгеит «маӡа-маӡа» зҽышьҭыхра иаҿыз лӡарагьы.

Амҵ ҧыруазар ашьҭыбжь уаҳартә иааҭынчрахеит, Назиа лажәақәа рышьҭахь.

Басиаҭ иҿы ахьааираҳаз уа даанханы дтәан. Џьансыхә ҳәызбала баҩык давҵхон, Олиагьы аҵәа дахьацҳауаз лыцламҳәа ашьҭыбжь иныҵакшәа игон.

Ан лылаҧш хаа аӡәаӡәала ирхьыршо дшааиуаз, Алҵыкә инаидлырхалеит. Уи ишьҭахь инапқәа ҟаҵаны, инагӡаны иқәҵамыз акадыршәыла дахәаҧуша дгылан.

«Инасыгӡоит, хымҧада, уи скыдыршәылагьы, – лҳәон гәаныла Назиа. – Уи иҿахыстцәаз амра ашәахәақәа еитцыхны иқәыстцоит аҧсабара».

Ашьшьыҳәа аҵәыцак аақәылхит:

– Сычкәынцәа, шәан шәара дшәыкәыхшоуп, иахьа абра шәаатәеижьҭеи ҳадгьыл аныҳәаҿа шәкхьоу? – ҿаалҭит.

Ишьҭарҕәҕәаны измаз аҧырсалқәа ҩышьҭылхызшәа даргьы ҧсгарак аароун, иаразнак дасу раҵәацақәа аашьҭырхит. Аҭацацәагьы акака надлыркит... Ан лныҳәаҿа ашьҭахь, адырҩегьых иаалахҿыхрахеит ауада аҩнуҵҟа

ҶЫРА

Ашәҭ абӷьыцқәа рыла,
Абзиабара ахьӡ рыԥуеит.
Иҟоуп ашәҭқәагьы еинҭәыла,
Ак кашәаргьы, ацынхәра иуеит!

Амырхәага хааӡа ахышә аҿынтәи слакҭа ианынҭапха, ахьышәҭҳәа сиарҭа сныҟәтәеит. Хыма-ԥсыма сҽааилаҳәаны, абарҭца саатцагылт.

Маҟҿаҳәарахь аӡы дынҭаланы даатытцызшәа, ашьыжьтәи аӡаӡа иарбааӡаз лыматәақәа амра анрықәпха ахылԥапсылԥа рыхҟьо, ашҭа даатәалеит аԥшәмапҳәыс Шьакәа.

– Угылахьоума, нан? Амла уаҳмыргеи, сара иԥсыша. Ҳара аусура аабар, убри иаҷыдарахаз даҽак ыҟоуп ҳәа ҳгәы иаанагаӡом. Шьыбжь мааи!...

Иахьа ашьыжь данцоз арахә аҵьыка зларылҭаз ракәхап, ашҭа агәҭахьшәа иқәгылаз алиуминиатә гәыблаақәа аԥныҟа илыманы лҿаалхеит.

Абартца иаҿаҟатцаз аҿызәӡәарҭаҿы сҿы ӡәӡәаны, схахәгьы маҷк иаапхьасҳәашәа зун, санааԥнала, абҳәаса сызбал ххыла ԥсараха, апазана хҭәаланы, акәты ацәа иҭарԥаны изны адулаԥ иаатылгеит.

Схәы ырмазеины даналга, саргьы астол атцкарахьшәа игылаз аҟәардә сыҽныҟәыскит.

– Абрахь уааскьаны ухәы уадтәал. Ус, уҽеурсасуа уалагар, бзиа избаӡом. Усгьы сыҟаӡам, слеишәақәа

цәгьоуп. Иахьа ашьыжь Ламара данцоз ианаҭаххо азгьы аҟамчы бымаз ҳәа салҳәеит.

Ламара ҳәа дызҿыз сан лаҳәшьа лакәын, уи ус хьызшьарас илалҳәон. Иаха ааилашәшәымҭаз абра ланшьцәа рҿы саалган, сныжьны дцеит. Уаҵәашьҭахь ашкол аҭалара иамшуп. Сентиабр акы. Уи азы ауп ара сзааргаз, абарҭ рҿы саангыларц, абра Аимара ақыҭантәи абжьаратәи ашкол сҭаларц.

«Ашкол ҿыц. Исзымдырӡо аҩызцәа ҿыцқәа, арҵаҩцәа...» – сгәы аҵанӡа инҭыхьшәашәааит.

– Убас упхамшьакәа акрыф, араҟагьы уҩнами, сымш усҭааит, – даасыдҳәаҵалеит Шьакәа.

– Тата! – лыбжьы насықәлыргеит Шьакәа, акрыфаны саналга ашьҭахь, – сара ачаирҭахь сцоит, умала угәы ҿыгьып, уҭахызар, уажә уаала, уҭахызар пыҭрак ашьҭахь унеи... Аӡӡагьы шьҭа ибахьеит, амра шаанӡа пыҭк ачаи ҿысхроуп, – лҳәан, ибааӡаз лымаҭәақәа псахны, лҿыналхеит. Ашҭа агәҭа ааиҩылшахьан: – Унеи, ушьҭан унеи, уҩызцәа ҿыцқәагьы убап! – ҳәа ҿаалҭит.

Шьыбжьы агәы ихалахьан. Снапшы-аапшуа, ачаи рад еиҵҳәақәа ирыбжьгаз амҩахәасҭа саныланы снеиуан, ачаи ҟатарақәа саарыцрыхауа. Ус, снаҩсҟатәи арадбжьара аҟынтәи ччабжьык слымҳа иааҭасит. Сгәахьсҽанымыз акәу, сыҭрысны саахьапшит.

– Иупшаауада, иуцәызда,
Ишсоуҳәаара уара?
– Ашарпы еҵәа, узхылтцда?
Абас харантә иаауа?!

Абас апхьаҳәаара еимаркуашәа еихҳәаало, саагәаҵәҟьа, адгьыл иҩытцшәаз дәыкрын хышәҭшәа, ҩыцьа аӡгабцәа арад иҩавыҳәҳәеит.

«Аҩызцәа ҿыцқәа!..» – ашьшьыҳәа снарывсны сҿынасхеит. Еиҭах аччабжь... Аҟытцәыҳәа инсылакьакьеит.

Сапҳхьаҟа санынапш, Шьакәа арадқәа рыбжьара дынбжьызбааит. Сгәы ааӷәӷәахан, инасырццакит...

* * *

...Ицаҳә-цаҳәуа акы схы-сҿы ишнадлаз аҟара сцәа ианырын аҭҳарцәҳәа саапшит. Сиарҭа снылҟьан, аԥенџьыр анаасырт, игәырҭәыгаха, аԥсаатә рашәаҳәабжь ауада ааҩндырҭәааит. Амра абрантәи алапшҳәаа иахьадызбалоз, маҿак аҟара акәын ашьха иахьавҭцыҳәҳәаахьаз, аха ашәахәа меигӡарахда иаҟьон, аԥсабарагьы еилаарцыруан, саргьы уаанӡа исызгәамҭацыз акы адызбалазшәа сылапш надхалеит. Убасҟан амра ашәахәа иалҟьаны акы насҿаҷҷеит. Сылақәагьы снапы нарцыраскит. Сындәылтцып ҳәа сгәы ишҭаз, сылақәа еиҭа акы аархыҷҷылеит. Уажәоуп иангәасҭа нырцә игылаз аҩнеихагыла аԥенџьырқәа аартуа-иаркуа аӡәы акы дшаҿыз. Убри ианыҷҷалоз амра ашәахәа акәын исҿаҷҷозгьы. Абри акәзар ҟалап аԥәа салызхызгьы ҳәа агәҩара соуит.

Дук мыртцыкәа ҳанҭалеит ашкол агәарԥ ҭбаа ду.

Атцәтцәа аныҟала, еижәыланы, акоридор бжьырҭәаа инеиуаз рыцәқәырԥа саашьҭыхны ахыгәҳәа аҩбатәи аихагылаҿы абжьбатәи «А» ҳәа изныз акласс ауада ашә сныланаргылеит. Сшьаптцырқьакьо ашәхымс схытцны санынымҩнала, аҩнутцҟа иҟоу-иану ҳәа акы узеилымкаауа ауҳәа еилан. Ашьшьыҳәа ашьҭахьӡа игылаз апартахь сҿынасхеит.

– Уа иаанкылоуп! – аӡә ибжьы аасықәиргеит.

Сааицьит. Агәҭахьшәа сҿыназыскит.

– Убраагьы!

Абар сзыцәшәоз ахьыҟалаз. Сгәартҭом сҳәан, аха сара сакәзаарын изызгәамҭоз. Анахьгьы-арахьгьы сеиуамкәа сышгылаз, ҳартҵаҩы сыԥсы даԥшәамахеит. Уи дааҩнамшылар, егьа лафи ччареи ҭартҵарын сара исызкны. Дшааҩнашылаз еиԥштҵәҟьа, зегьы рҭыԥқәа аанкыланы инатәеит. Сара азныказы егьаацьасшьеит ас аминуҭк ала амҵ цыруазар иуаҳаратәы иахьааҭынчрахаз.

– Уара узхатҵгылада? – ихы насыҟәикит артҵаҩы.

– Са-роу?.. – убасҟан ауп сышгылаз ангәастҭа.

– Аиеи, аиеи уара! Абар, аԥхьатәи апарта ҭацәуп, утәа!

Фырт-чырт ҳәа ацәытҵаччара бжьқәа слымҳа иааҭасит.

– Пшьаала! – ҿааиҭит артҵаҩы. – Дахьтәаашаз ҭыԥк алхны изишәмырбазеи? Дсасыми! Абас аума асас ишизныҟәатәу?

Адырҩаены ҳакласс даеаӡәгьы дацлеит, са сзы иҿыцыз, аха акласс азы уи дҿыцмызт. Араатәын, абарҭ аҵьцьаҳәа еилаз ирылааӡаз иакәын. Сара сыда зегьы ҩыцьа-ҩыцьала итәан. Иаргьы, уаҳа аҭыԥ аԥшаара даламгаӡакәа, дааины сара даасыдтәалеит. Уи Ҵиҵи ихьӡын.

Убри аены инаркны Ҵиҵии сареи ҩызцәас ҳашьҭибахит.

Иҵит абри ашьҭахь хышықәса...

Хәылԥазык, суада аԥенцьыр ахышә садтәаланы ашәҟәы сшаԥхьоз, абни ныркцәтәи аҩны еихачаԥаҿы ведрак ҭарцәны ишындәылыргаз мҩашьахуа, ахьеиҩҳәа амаа ахьынахаҳаз абжьы сынхьанарԥшит.

Акыр-кырҳәа ччабжьыла агәарԥ рҭәуа, ани уажәраанӡа зышьҭыбжь саҳаз аведра кны аӡхаҟа лҿаалхеит ҳҩыза ӡгабк.

Сара иахьа шәсазтҵааргьы убасҟан убас ҟасҵартә агәазыҳәара сызҭаз сыздыруам. Абра Аимара аш-

кол сҭоижьҭеи, ҳәарада, лара иахьадагьы дызбахьеит, хыбрак аҿы аҭара еицаҳҭцоит, ҳѡыцьагьы класск аҿы ҳаицтәоуп, амала, сара – «А», лара – «Б».

Ахьышәҭҳәа сѡатцҟьан, уи дзызнеиуаз аӡха шыҟаз схы рханы сҿынасхеит. Аӡхықә саназааигәааха, слымҳа иааҭасит урҭ ацәаҳәақәа:

«…Иуԥшаауада, иуцәыӡда?

Шарԥы етцәа, узхылтцыда?!»

Сишь!.. Ачаи рад бжьаратәи «адәыкрын хышәҭқәа!» – сгәы нҭгәырґьааит. Аԥаѡ сынхықәгылеит, хаҳәк аашьҭысхын лареи сареи иҳабжьаз аӡыжь хәыч инҭасыршәит. Аӡыжь саркьа ԥыххааса ицазшәа, ахаҿԥшра ааилахәеит.

Ашырҳәа лхы дѡахан:

«Унапы уафозар, издыруада?! – лҳәеит.

– Аӡыхь… аӡыхь цқьазаап… – са истәӡамкәа бжьык ааҭсыргеит.

– Ҿыц аартыроуп! – саатцәылылхит.

– Ҳыҳ… рацәа иҽыкәабарҭоуп абра!

– Аплиаж ҟоумтцо!

Аҿаԥа насҿалеит. Лведра аашьҭхны лҿыналхеит. Лцамҭазы, даахьаҳәын, иналымѡатәшәа днасыхәаԥшит…

…Аҭаацәа зегьы шьҭалахьан, аха имыцәацызт. Аԥшәма Тыкәа, чарак аҟынтәи даан, ибжьы гон. Иѡашьомызт дызхатәаз ачара-ѡы аус шауз… Аха ҳамҭак ашьҭахь дҭынчхеит. Уажәы? Уажәы исаҳауа анҭ ацәаҳәақәа роуп: «Иуԥшаауада, иуцәыӡда?..»

Еснагь еиԥш, ишеит адырѡаҽынгьы. Амра иаҳа-иаҳа аѡада ихалацыԥхьаӡа, амшгьы анҭцыра кьаҿхон. Шаҟа ԥсҭазаара абри амра иацихьоузеи, шаҟагьы ацҭашәаахьоузеи, аха уи азы адунеи алыра ишахагьежьыц иахагьежьуеит. Саргьы амшеикәшара сацны ашколахь сцон, саауан.

Аӡыхь аҟны сгәатца инҭаҷҷаз аблақәа исызцәырыргаз ахьаа есшара мач-мач сҭыԥ сықәнаҟьо саа-

уан. Ари рызгәамҭо иҟамызт сҩызцәагьы, аха сара сеиҭакра инҭкаатцәҟьаны мзызс иамаз рыздыруамызт. Аӡәы ицәгьа иӡап, абри, маҷк акәзаргьы, иснымпшыр амуит сҵараҿгьы.

– Иухьзеи, абаапсы, ухьысҳахо уалагама?! – иҳәан, ҿааиҭит ҽнак ҳарҵаҩы Сажьа Миха-ипа днасыпхьан... Џьоукы-џьоук реипш, цәҳарыла дуабжьауамызт Сажьа Миха-ипа. Абас дахьыҟаз азы аҵаҩцәа зегьы ҳаицәыпхашьон. Зны-зынла уи иажәақәа санрызхәыцлак, схы-сҿы ибыл-былуа мцабзк нахысуан. Нас, сгәы ҭӡызаауа салагон, сымаӡақәа зегьы уи иаартны идыруазшәа збон.

Ҽнак ашкол аҿы ашәаҳәареи акәашареи ркружок иалаз ҳааизырган: «Асасцәа дахьқәак ҳҭоуп, ҳашәмырпхашьан аҿар!» – рҳәан, урҭ рпылара ахьыҟаз ахь ҳаргеит.

Ашәа ҳҳәон, ҳкәашон. Ус, абраҟа лапшыла сеимдо сшааиуаз, сылапш даатцашәеит Лара! Сныҵыккеит. Ахьышәҭҳәа сылапш налҟәызгеит. Сылапш шьҭарҟаца ҵаҟа апшра салагеит. Аха гәыла издыруан уи лылапш сара ишсықәкыз. Ихааӡагьы цәаныррак снаҭон.

Убас шаҟа сгылазаауаз сыздыруамызт, Ҵиҵи иакәымзар. Уи еснагь еипш дмыццакӡо, иблақәа чча-ччо даасыдгылеит.

– Иуцәкашәазеи, уара?

– Абаз!

– Иаба, уара?!

– Абра уапхьатцәҟьа!

Схы санҩаха, Лара дыҟаӡамызт, сыпсгьы ааивызгазшәа збеит, аха уи нҵыра амоуит. Ҵиҵии сареи ҳаццакны иахьеинырҟьоз ҳнарылалеит.

Снаҩсҟа аӡәы скылкааны дсыхәапшуеит. Саақәтцәиааит – Лара!

Иаҳагьы дыпшӡан, дыгәкын.

– Уаала, ҳцоит! – сыжәҩа днас-насит Ҵиҵи.

«Уаагыл, Ҵиҵи, уарамыжда, иаасараӡа маҷк, маҷӡак, иаасараӡа ҳаиҩызцәазар!..» – гәаныла сиҳәоит-сичоит.

– Уаала, уара!..

«Ари иутҵәҟьом», – гәаныла сааизагьит. Нас, смахәар санкны снарылигеит. Ихароузеи уи, иабеидыруеи сыԥсы ахаара зегьы сышьҭахьҟа ишыҟоу.

Уаҳа сышьҭахьҟа сыԥшӡом. Иааиуеит Ларгьы лҩызцәагьы, иҳашьҭаланы.

Зегь аауеит, аха Лара рапхьа дгыланы дааует. Сыԥшӡом, усгьы издыруеит. Уи ашьҭахь дгыланы аныҟәара бзиа илбаӡом. Еснагь лхы шьҭых дныҟәоит. Ус илҟазшьоуп, уахьлыхәаԥшуа, цқьа деилукаанӡа, дԥагьоушәа убоит, аха лԥагьара шьыцгара атҵаӡам.

Сара истахуп иҵегь ирласны ҳдәықәлар. Сгьычрах сыҵхны исышьҭаланы иаауашәа ауп ишызбо.

Абар Ларгьы дҳахьӡеит, аҽаӡәгьы длыцуп. Иццакны ишҳашьҭаз мҩашьахуа, аҩыцьагьы рыблақәа амца рхыҳәҳәыла ицон.

– Ишәаашьоузеи, уара, аԥсӡы шәаҳазшәа?! – лҳәеит лҩыза, лыԥсыԥ ырццакны еивго. – Оҳ, оҳ сышԥаапсеи! Даҽа маҷк бжьазҭгьы, скаҳауан.

Лара ллакыҵақәа рҿы аӡаӡа еиԥш, иԥҟышԥҟышӡа аԥхӡы цәыкәбар хәычқәа рыҵатәоуп. Сгәы даарыцҳанашьеит.

***

Аҵара ашықәс ахԥатәи аԥшьбарак антцәамҭахь инеихьан. Уажәшьҭа апрограмма ҳалган, аиҭахысра акәын ҳазҿыз.

Суада аԥенцьыр аартны илархаҩархо шәҟәык кны стәан, аха сзаԥхьомызт, ус аҽрапшра аҟнытә иаанызкылеит акәымзар.

Дабаҟоушь Лара? Џьара агәарԥ дықәызбааӡомеи иахьак? Лурокқәа лҽырзыҟалтцозар акәхап. Ибзиа-

ны илтцоит атцара, еиҳаракгьы аматематика. Занаатс иалылхырц илтахыугьы убриоуп.

Сишь!..

– Ҷыра, баадәылтци, нан, ана аҳәаракәа... – ланду лыбжьы ауп, уи нахыс иацылтцаз сгәалашәом.

Даадәылтцит Ларгьы. Абрахь ҳа ҳашќа лхы рханы лҿаалхеит. Дышпеинаалоу! Ус, ани аӡха шыќоу дналбааит. Абан ҳахкаара шыќоу дахьаауа. Сгәы шаќа ирласны аус ауазеи! Сҳәалаханы сгылоуп. Аҳәаракәа ҳара ҳахь ирзаарын, иргьежь-ырхынҳәуа илыманы даакҿалт, лымч рықәымхо.

– Тата! – ари Шьакәа лыбжьы ауп. – Уеилахамзар уааишь, нан.

«Еҳ! Сеилахоуп, сеилахоуп!.. Абыржәы еипш ахаангьы сеилаханы сќамлаӡацт...», – сеиси-еисиуа, сналбаан сҿынасхеит.

***

...Ашкол аҿы ахпатәи аурок нтцәеит. Адәахьы ицеит сҩызцәа зегьы. Тцитци иахьа ашкол ахь дзымаанит, мамзар цьеи ас стәарын.

Сара схала спарта сахатәоуп. Шәќәык сапхьошәа саҿуп. Сгәалаќазаара уамак иҽеимызт.

– Зынӡаск ухы пумжәан, амцхә уќәышхар, ирласны уажәуеит, – еснагь еипш, деиқәлафха дааҩналт Сырма.

Сара сҩалхатцгылашәа зуит.

– Даара аинтерес атцамкәа иќам узыпхьо. Бзиабаратә романхап? – даасыватәеит.

– Бапхьар – иббап!

– Уара баша Тата ухьӡыртцеит, утатам, аха укьакьоуп.

Сара дцьашьаны, лхаќынтә лшьапаќынӡа сылапш налхызгеит. Аиашазы, цәгьа деинаалоуп. Лымаха-лышьаха ҭҭәаа-ҭҭәааӡа, лшьаргәацәқәа

иашахәҭцәа-иашахәҭцәаӡа, аҽарҳа дацҩызоуп Сырма. Уамак лҽаасыдмырхалацәакәа дындәылҭцит. Убри аамҭазы сылапш наахеит сывараҿы иқәыз даҽа шәҟәык «Ари ашәҟәы лцәынхазаап убама!» – аасгәахәын, слышьҭаланы ашә аҟынӡагьы снаӡеит, аха дныҭцашәкәа дцахьан. Иаасыртын абҕьыцқәа еихыршәшәо сҿынасхеит. Агәҭахьшәа цшьбаны ирҽыз бҕьыц хәычык аагәылсхт. Азныказы сусс иалоузеи сҳәан, наҟ инагәыласҭцеит, аха гәапхарак насоун, иаагәылхны иааиҭцсыртлеит. Сыбла иабоз агәра сзымго, ашьшьыҳәа ацәаҳәақәа сылапш нархызгеит: «Тата! Уаха аклуб аҟны акинофильм «Аибашьреи аҭынчреи» цоит. Саргьы уа сҟалоит! Цыра!»…

…Акинокадрқәа аҭӡамц икыдибаҳәала ицон ауп. Сара уаҳа избаз егьыҟам. Сҟәардә сҽысзықәкуамызт, уажәы-уажә сҳәыҭцәы-ҳәыҭцәуан. Сҟәардә аҿыжбжьы злымҳа ҭцнахыз цьоукгьы: «Уаҟа зуардын алыра еибафаз дарбану?» ҳәа, рыбжьқәа ааиларпсеит. Лара дахьсыватәаз ахь сынцәыҭцпшит, аха акгьы ҟамлаӡазшәа, лҽеиқәырпшьыхаа дтәаны акино дахәапшуашәа збеит азныказы. Аха, цқьа лхы-лҿы еилыскаартә санынадыхәапш, сымҩашьахуа избеит ларгьы лгәы шҭынчмыз. Лӡамҩақәа адима ҟапшь рҭаршәушәа иҭцәраа ицон.

Ари ауха нахыс мач-мач рҽеиҭаркуа иалагеит амшқәа. Есшар ҿыцрак рыцызбаауан. Абри нахыс Цыреи сареи мышкы ахы аҭцыхәала, зны машәырла, ҽазных ус инамҩатәшәа, ҳаибабон. Ашкол агәарп ҳанныкәлалак, ҳалапшқәа неиқәымшәар руамызт имаӡоушәа иаабоз, ҳҩызцәа зегьы иҳаҭцырдыраахьан, алаф ҳалырхуа иалагахьан…

* * *

Аҭцыхәтәантәи апышәарақәа ҭины ҳрылгеит. Ибзиаӡоуп ҳәа изҭиз рсиа санын саргьы. Цыра

лҩызцәеи лареи аасыдибаҳәалан, исыдырныҳәалеит.

Ахәылбыҽха 10-тәи аклассқәа рыҩбагьы ҳаилаланы ҳалгара иазкны ахәылпҵаз мҩапаагараны ҳаҟан. Сара исыздыруамызт ҳамҭас Ҷыра илзызгарыз. Атҵыхәтәаны исыӡбеит лареи сареи зны «Анасыԥ» зыхьӡаҳҭаз ашәҭ шьытҵәарак лысҭарц.

«Анасыԥ» ҳәа ҳзышьҭаз ашәҭ ацаҟьақәа рҿы ауп иахьиуа, аапынразы зегьы рапхьа иара гәылтҵуеит, аха алпхынрак ихпсааӡом, ус ишәҭны ишыҟоу иаанхоит.

Ҽнак зны, ҳҩыцьагьы ҳаицны ашкол ахьтә ҳхала ҳшаауаз, абри ашәҭ амҩа аҿықәан цаҟьак иадиаан избан, иаатҵысхын иналсыркит.

– Ҷыра, ари ашәҭ иахьӡу бдыруоу?

– Иахьӡу сыздыруам, аха шаҟа ипшӡоузеи!

– Ари «Анасыԥ» ахьӡуп!

– Иалудраауазеи, анасыԥ захьӡу, анасыԥда ахьӡу?

– Анасыԥда иауазеи, бахәапшлеи, – сҳәан, ашәҭ иаакәыршан иахагылаз ашәҭыцқәа акакала иаанкыланы: «Анасыԥ, анасыԥда, анасыԥ, анасыԥда..,» ҳәа итҵхуа сҿанаасха, акы аанхеит. Уи «Анасыԥ» иақәшәеит.

– Иббома! – сҳәеит сара сгәырӷьатҵәа.

– Аиашатҵәҟьа!.. О, уара избо апшрагьы удыруазаап, – лнапы насымтҵалкит, сапшырц. Сара лнапы ааныскылан, сгәы инадсырӷәӷәалеит. Убасҟантҵәҟьа ҳакәша-мыкәша иҟаз схарштны, лара аӡәызатҵәык лакәын сызхәапшуаз. Усҟан ада абастҵәҟьа сааигәаны лыблақәа сырхыпшыло сҟамлацызт…

* * *

Ахәылпҵаз ахь ацара сыҽшазсырхиоз, Ҷыра лаб иашьа ихәыҷы дкылҟьа дааит ҳара ҳҿы, шәҟәыкгьы лкын.

– Абри ашәҟәы Ҷыра иузаалҭиит, – лҳәан, инаслыркын, дшааиз еиԥштцәҟьа, дныҵашәкәа дцеит.

Хыма-ԥсыма ашәҟәбӷьыцқәа еихыршәшәо снагәылалеит. Агәҭахьшәа иаагәылсхит бӷьыц хәычҷык еикәареиы.

«Сара уаха ахәылԥаз ахь сызнеиӡом. Аҩны сасцәақәак ҳҭааит. Сан аҩны дыҟаӡам.

Ҷыра!»

«Избан! Изусҭқәада?».. – абри акәӡан схы иҭагьежьуаз, аха аҭак сзыԥшаауамызт. Сыҩны ауада сныҩнаххит, аха сазымкит. Аԥшь-ҭӡамцк уажәы ажьаӷьырҩага еиԥш сеидныргәӷәалазшәа, сыԥсы ҩнаҟәыкуа салагеит. Ашырҳәа сындәылҟьеит. Али-ԥси рыбжьара ргәашә аԥхьа сгылан. Сылаԥш наахеит ашҭа иҭагылаз амашьына лас «Волга». Иара убраҵәҟьа сышгылаз сгәы иҭаскит уаха, мап абыржәытцәҟьа саргьы аҩныҟа амҩа сықәлап ҳәа. «Саргьы снеиӡом ахәылԥазахь», – абас сыӡбеит, сеишәара-еиҵараха ргәашә санадҵуаз.

Амра ҵлакашәара илеихьан.

* * *

Изыхҟьа-ԥҟьалакгьы аусқәа еиқәыло-еицыло, мызкы инеиҳангьы аҩны сзаԥцырымҵит. Аԥырҵрагьы сгәы аҳәомызт. Сахьцалакгьы аара схы иасҭон, закәытә гаӡароузеи, мшәан, иҟастцаз... иҟамлоз, нас, сасцәа дахьқәак рҭаазаргьы, дзырԥцырымтцзар? Сара аӷьырԥҳәа сгәаахт. Аха сара?.. Ҳҩызцәа?.. Ҳаззегьы зымҩа ҳзынлыжьзеи?..

Абарҭқәа ракәын сзызхәыцуаз егьа мшы аашаргьы... Абас сшыҟазгьы, сгәыӷрақәа сыцырхыраан аинститут аҭаларазы иаҭахыз ашәҟәқәа реиқәыршәара салагеит.

Еиак ҳҩызак ила исаҳаит уахгьы-еынгьы сызхыццакуа сыззыԥшыз ажәабжь: Ҷыра лаб иашьа Аҟәа

инхо иахь дцазаап аԥышәаракәа лҽеырзыҟалҭаразы. Исеиҳәеит Ҵиҵигьы Ростовҟа дышцаз.

Саргьы сықәлеит уи сгәыгракәа иргәыцәыз амҩа. Аинститут аҿы арзаҳал аластцеит. Уа сышнеизҵәҟьа еилыскааит Ҷырагьы афизикеи аматематикеи рфакультет аҿы лышәҟәқәа шалалҵахьаз. Аусқәа уаанӡа ишеицаҳаӡбахьаз еипш иаауан. Сыгәҭыхакәагьы маҷк иааиқәтәашәа руит. Амала, абра, Аҟәа, сааи уажәи рыбжьара, џьара, харантәыла акәзаргьы, ҳалаԥшқәа еиқәымшәацызт Ҷыреи сареи.

Хәылԥазык, абиблиотека саадәылҵын, агаҿа саваланы сышнеиуаз, арԥыск ԥҳәызбак лыжәҩа датцагыланы, акинотеатр шыҟоу, абаҳча иҵаланы ишнеиуаз снархьыԥшит. Ус, иааҵәиин, атеатр амардуан инаҿалеит. Иаалырҟьан аԥҳәызба лышьҭахьҟа даахьаҳәит. – Лара!

«Ҷыра!» ҳәа сыбжьы нарганы, сыҩны сҿынасхарц инақәыскуан еипш, илывагылаз арԥыс длыхәаччо акы налеиҳәан, еиманы иныҩналт. Ацашьагьы сақәымшәо, ахынҳәышьагьы сақәымшәо сышгылаз, еибарганы ихыз аԥҭа ӡлачқәа аӡәы аҵықьҳәа дреихсны шьацмала ирыӷӷаны иныҟаиҵазшәа, ахаҽаҳәа ақәыршҩы аҿаанахеит.

Адырҩаҽеынгьы сгәы сарҭынчуамызт. Аҩны схы анысзыҩнамк, ақалақь баҳчақәа снарыҭцс-аарыҭцсуа сышнеиуаз, Ҷыра лҩызаки лареи снархьыԥшит. Уаанӡа дызбар исҳәаша ҳәа еиқәыршәаны исымаз сажәа хьшәашәақәа ааҟәандахан, адгьыл сықәымкьысӡозшәа иаарццакны снарыхьӡеит.

– Уа бзиа шәҳәеит!

– Ух! Сышԥашәеи! Бзиа убааит, Тата! Ара уабаҟаз? – лҳәеит лара сџьашьашәа.

Ус ҳаицәажәо ҳашнеиуаз, лҩызагьы бзиала ҳәа наҳаҳәаны дцеит. Такәаамҭа ҿымҭӡакәа ҳнеиуан. Сара ҩнутҟала акы скыдцаланы саман, ак

сҳәарц сҭахын, аха сшалагаша сыздыруамызт. Ҷыра, сара шаҟа гәыла сҿылзааигәастәуаз аҟара, иаҳа-иаҳа хьшәашәарак лыҵызбаауан, хәыҷы-хәыҷы, ҳаицәажәара наскьацыпхьаӡа уажәраанӡа исырҟәандахьаз сажәақәагьы иаҳа аҵәалаҭҵара ашҟа исцәиасуама сҳәо салагеит.

– Тата, ҳәарада, адырра зегьы ирыцкуп, аха иахьатәи аамҭаз «абҕа» шаҟа ихәарҭоу удыруандаз! – ҿаалҭит лара.

– Ус бгәы изаанагои?

– Сара апышәарақәа истихьоугьы сзыҭиуаз цьушьома, абра акыр зылшо аӡәы саб иашьа диҩызоуп, убри сыцсы дапшәмахеит акәымзар, сара арыцҳа исеипшума «ҩбақәа» зцьыба иҭаҭцаны ица-хьоу.

– Сгәанала уи усҟак нҵыра амамзар ҟалап!

– Анҵыра! Анҵыра! Знык аҭалара ауп ҳәа, нас закәыхзеи. Уинахыстәи…

– Ибҳәо иаанаго бдыруоу?! – сналпыҩлеит.

– Издыруеит заманалаҭцәҟьа!

– Иарбан ибдыруа?!

– ?!

– Иаҳҳәап, убри зыӡбахә бымоу ицхыраарала бҭалт аинститут, аха уи бара бгәанала абзиара бзиуит ҳәа аума ишыбдыруа?

– О, сызҭалан саныҟала, исыздыруам уи иҵьабаапса ахә шысшәара.

– Ҷыра!

– Иууеи?

Убри аамҭазы сназхыпшылаз лыблақәа, уажәраанӡа избац ракәӡамшәа, тәамбарак нархызбаан, апыркьҳәа амца ҩасыхҟьеит.

– Бара бызқәылаз амҩаҿы бхы бақәгәыҕуа быҟазар, нас, иарбану аӡәы ицхыраара бзаҳәо?

– Уи ус баша рылахь иапырыркуеит ауп.

– Иарбан рылахь иапырарку? Адырроу! Мап, ара зынӡаскгьы биашаӡам. Иахьакәызаалакгьы ауаҩы, иидыруала, дзыпсоу ала ауп ахәшьара ширҭо. Иишоуп, ауаҩи-ауаҩи еицхыраауазароуп, уи иузымдырыуа утцеиҳәааит, узызхьысҳау уаиааиратә уазыҟаитцааит, аха ари бара бызҿу ауаҩы иҟаитцо иаанаго, быпсҭазаара амҩа иҿаҟәеит ауп. – Нас: – Цәгьа ибзиахарын афильм шәызхәапшуаз? – ҿаасҭит, анахьгьы иатәымкәа арахьгьы иатәымкәа.

– Афильм-ба? Иарбан фильму?

– Иахатәи!

– Иахоу? Иуазҳәада?!

– Абарҭ исызҭоу сыблақәа! – сналагеит сара. – Базхәыцхьоу иҟабтцо... – сгәи сылаӷырӡи неилатцәан, сажәақәа ааҿахтцәеит.

– Сазхәыцхьеит! – сажәа ааҿахылтцәеит ларгьы.

– Базхәыцхьеит! Ус акәзар, амҩа бзиа бақәшәааит! Амала, бахьымхәааит уашьҭан! – ашырҳәа саақәтцәиаан, уаҳагьы схьампшӡакәа, сҿынасхеит. Такәы снаскьаанӡагьы сгәы ианыруан уи уа дышгылаз.

Ауха аҭцхи сареи ҳшеибарххоз, ашара сапылеит. Схәыцрақәа сахьрабашьуаз акәхап, скараха сыҟан. Уаҳа сиарҭа сеааламырхаӡакәа, ашара сатцагыланы сааит аинститут аҿы.

Сҩызцәеи сареи ҳаидгылан ҳшеицәажәоз, машьына ласк ицәҳәҳәаӡаны иаанҿасит агәашә апхьа. Зегь уахь инапшит. Уи ани и-«Волга» акәын. Апхьатәи ашә анаат даатытцит Ҷыра.

Исымариашаны иааиуан: лаб иашьа ипҳәыс, нас, ани, амашьына апсҟы зкыз арпыс, игалстук ду еилыграаӡа. Ианаасывала, шьаҿакгьы дара рахь иныҟастцеит, ҳалапшқәагьы неиқәшәеит. Уи аамҭазы зегьы еиханы ашәахь инеиуан. Уаҳа бла еибабарҭак ааҳмоуӡакәа, ауаа ршыкьбжьы дналаӡит Ҷырагьы...

...Аԥышәара зҭиқәаз, цьоукы лаҕырӡыла рыблақәа кәабаны, цьоукых, гәырҕьатцәа идәылтцуан. Уажәы-уажә сылапш дытцашәон ани «агалстук ҟра».

Иааимҟьеит ашә! Иахьак сыбла ҭырхаха сыззыԥшыз ашә. – Лара!

Сҭыԥ снахҟьан, сналԥыххылеит. Уи лгәалаҟара маҷын. Иаразнак игәастеит. Зынӡаск слымбаӡозшәа леиқәырпата, итәырҕаҕо игылаз ани «агалстук ҟра» ишҟа лҿыналхеит.

– Ҷыра! – сыбжьы налықәсыргеит, аха башаӡа исцәыӡыз акакәын уи сыбжьы. Уи нахыс, иҟаз уамак исгәалашәом, амала, амашьына лас «Волга» алԥа ықәырч иахьнеиуаз сылапш нақәшәеит.

* * *

Акатаҳәа ииасны ицон амшқәа, атцхқәа. Уи аҽны, убри амашьына даманы иныкәхәаша ианца инаркны, уаҳа цьара сылапш дытцамшәацызт Ҷыра. Сыԥнутцҟа агәаҕгареи, агәхьаагареи хаха еиҿагылон. Акызатцәык издыруаз, лара уаҳа ақыҭарахь дыхнымҳәит...

...Ҽнак аинститут аԥбатәи аихагыла аҿынтәи аштa даақәызбааит Ҵитци. Аҟаԥыҳәа амардуан слаҿагьежьын снеиԥыххылеит. Аԥсшәа еибаҳҳәеит, ҳааигәыдибаҳәҳәаланы. Исыдиныҳәалеит, идысныҳәалеит атцараҿы, аԥсҭазаараҿы аманшәаларақәа. Аха сара абырсааҭк игәастеит уи сыблақәа рхыԥшылара шицәыуадаԥыз. Иԥашьомызт акы аҳәара шицәыхьанҭаз...

Лара хатца дцеит. Дицдеит ани «агалстук ҟра».

Шықәсқәак нҭыкәкәа ицеит уижьҭеи. Ақалақь автобусқәа раагылараҭа аҟны сгылан. Аимара ақыҭахь ицоз автобус аaин иаагылт. Ауаа аҭалара иаҿын. Сынҭалт саргьы.

Ус дааҭалт пҳәызбак деишәара-еитцараха. Лара лоума, мшәан! Сыблақәа рыгәра сзымго слы-

хәапшуан. Лыпштәы шпалыхҟьеи, иаразнак дышпеихәлаҳаи Лара лоуп ззуҳәаша илзынхаз акы затҵәык абанҭ лыблаҟәа ракәын, аха уртҭгьы ҭызӡәӡәаа иҟан. Лара сышгәалҭаз еипштҵәҟьа, дахьааҭалаз даанхеит. Исыдтәалаз аӡәы ихы насыдикылан:

– Уара ари шәҩыза илыхьыз уаҳама? – иҳәеит, дшаагәеиҭаз еипштҵәҟьа.

– ?!

– Лхатҵеи лареи еилытҵзаап, шыҟәсык аахыс лыҩны дааны дыҟоуп. Иара уаҩы палҳаҭк иакәзаарын, аҩы иҿаршьны даауазаарын, мчыбжьыла дгәарымлаӡакәа аресторанҟәеи асасааирҭаҟәеи дрыҩназаарын. Лара ашәикка, адунеи схы апырызгоит ҳәа дшаҿыз даҟәыркзаап. Ицан, шәыда-чгада еилырганы, рызҕаб даргеит, – даҿын уи ацәажәара.

Сара автобус асаркьа сахьналапшыз аҭашәара иаҿыз амра ашәапшь ҟапшьӡа сылапш наахеит. Маҷ-маҷ иҿыцәааууан…

Абзиабара ашьҭыбжь слымҳа иҭыҩуан…

ЛАЏ ИААБҬРА

– О-о Ҳабашь!

– Ҳаи, ҳаи! Шәнеила, шәнеи!.. Уажәытцәҟьа сшәыхьӡоит! – ибжьы нарықәиргеит Ҳабашь, аҽы иматәартҭрақәа аҽхьынҳәалара дахьаҿыз.

Дыԥхьрыцәӡа иабду дивагьежьуеит Баҭал. Иабду зхы икуа аҵыхәа ицикуеит, насх дкәаӷӡа днаскьаны акәадыр акьахь иахшьу аидарақәа дрыхәаԥшуеит, ак рыдибалахызшәа днеины днарымцкласаарымцкласуеит. Иахьа дгылеижьҭеи шаҟараантәу сеидроу иабду ишәарыцага шәақь цҵахацқьала ирыцқьахьоу.

– Аҳы, Баҭал, ҳдәықәҵа. Афышьханахә уаҳзылԥха, мꙩамш ҳақәҵа! – иҳәан, Ҳабашь ичамҳатә лабашьа кны иҿынеихеит.

Баҭал ахьышәҭҳәа днеин, рыцьмагәара ачалт гәашә ааиртын:

– Р-рреит, ҳеит! – иҳәан, акаꙩҳәа ибжьы нарылаиргеит.

«Акоманда» ҟаҵара иазыԥшызшәа атрым-срымҳәа иааҭибаҳәеит даргьы. Ашьаршәашәара иаҿаланы имццакӡо аҿаанахеит ашьтәа еиқәаҵәа ду Цагьа.

Цагьа аныҟәашәа Баҭал иԥсахы еиланатцон дахьахәаԥшуаз, аха иҟаитцахуааз, уажә ибазма уи ацәаꙩа. Иааины иааидгылан алақәа ҭԥыжӡа, «ҳцома?» ҳәа аанарго инаихәаԥшит.

– Аҳы, шәдәықәла! – иҳәеит иаргьы, командирк иаҳасабала. Џьмеи-ӡари еихыҧо-еитцыҧо агәарҧ иқәланы рҿынархеит.

– Мҩамш шәықәлааит, ашьха алҧха шәыманы, шәхы-шәгәы шәақәгәыргьо, еибгала рахәгьы, уааҧсырагьы шәылбааит... Амшьҭацәгьа имшьҭа зыблит. Алацәгьа ила ҭысҟәиааит, – лҳәан, Баҭал ианду агәашәаҿы даарҧылт, лызнапыкала еирыӡк азна аӡыхь, егьи лнапала маҭәаӡақәак еидкыланы икны.

– Уааишь, с-Баҭал, сызкәыхшоу, сгәыдкылеишь, – лмаҭа даалгәыдлыхәҳәалеит. – Убзиаз! Уабду уицрымшәан.... Уара, исҳәо уаҳауоу? Абри ахәычҷы цқьа уихылаҧшла, амарџьа! – Ҳабашь лыбжьы наиқәлыргеит. «Уҟәышыз, амашәыр алҧха зманы илбааша!» – ианду лажәақәа иаҳауан уи архәара иатцәахааныргьы.

Ана-ара амҩа еихагаларҭақәа рҿы еиҧылон еицышьхыларан иҟаз ауаа.

– Уа рахә шәзыҧшуп!

– Уа еицаҳзыҧшуп!

– Уа абза хашәцалеит!.. – аҧсшәа еибырҳәон. Ус аҳабла агәахьынтәи «О-о-оит, о-о-ит!» ҳәа, раде-да ахкы цәыригошәа, аӡәы ибжьы аагеит. Акиҳәа даеаӡәгьы дҟьеит, инақәырццакынгьы «ахәаҩ-ахәаҩ» ҳәа ахысбжьы налҩит аҧсабара.

Ашьхацамҩаҿы ианнеи, гәыҧҩык рҽқәа, рҽадақәа уҳәа еидараҧсараха иҧшны игылан. Ара иҟан Баҭал иҩызцәагьы: Ҭемыри Сасрыҟәеи.

Амра аҭашәамҭазы ацәҳәыреи аасреи ахьеила-лоз дәҳәыҧшк иазкылсит. Араҟа игылан ҟәарч ҩнык ҟатцаны, ахыб ашыцламшә ақәиааны. Уаха ара иҧхьар акәын.

Ажәҩантцәҟьагьы ара даеакалоуп ишубо. Раӡын дачны еиҿаҧсоушәа, Асар рымҩа ҭҕәыхаа шьхеи-

геи ирыбжьгоуп. Амза унапы наргӡаны иаанукылап, шаҟа ииаигәоузеи!..

Уаххьашьҭахь ажәытә-аҿатә иалацәажәон, Баҭал дназлаз ахәыҷҟәа ӡыҕә-ӡыҕәӡа итәаны, абыргцәа ирҳәо ажәак раԥшәар ҳәа ишәаны, рыцсы ӡаны иӡырԥуан.

– Абра ҳахьтәоу Лаҵ Маланба ҳәа аӡәы аабҭрас иман, – иажәа наигӡон Ҳабашь. – Уи дааизар дыхьчан, ирахә иман дыҟәын, аԥсҭа дҭан. Шьхылан иапхьа уаԥ дзышьхыломызт, шьхыҵынгьы сык млеикәа дышьхыҵуамызт.

Сара санихьӡа, Лаҵ ихаҵа ҕәҕәамҭа дыҟәын. Агәамч азы адауы диԥызан. Пҳәыск илхылҵыз аӡәы изы игәы мҭрысцызт. Лаҵ агыгшәыгҵәҟьа рхы ицәырхьчоит рҳәон дыздыруаз. Изхысҳәаауа, абра ҳҿапхьа нырцә Еиҳәа зҭоу ҳәа иашьҭоуп, – инапы нархо уахь инхьаирпшит иӡырԥуаз. Ажәытә ашьхацамԥа усынтәи акәын ишыҟаз, иахаану ирдыруеит изакәытә еиԥцәы баапсу.

...Шьхылан акәын. Ԑнак Лаҵ ирахә иапцаны аиԥцәы дԥыбжьалеит. Амш еилахәа-еилыҵуашәа ишыҟаз, аҟәаҟҳәа ииаапжәан, аҟәаршԥы аҿаанахеит. Апҭаҟәа аҵыр-ҵырҳәа амацәыс амца рыцраҵо, адыд аԥсабара рӡыӡо, амшымхәла ҟалазшәа, уапхьа игылоу думбо иаалашьцеит.

Лаҵ псаҭа бзиа еснагь уаԥышәара инаӡоз аастә лаба дук ныҟәигон. Абри аҟара абна дшылаз дылаӡан, аха убри ауаԥ илабеи абаԥыштә хәы зхаз иҟамеи рыда абҵьар, шамахамзар, иныҟәигомызт.

Ишысҳәаз еипш, Еиҳәа зҭоу аиԥцәы дҭаланы пыҭк дԥаскьахьан, ирахә апхьа иԥеиуаз, еижәылан, арахь шьҭахьҟа рҿаархеит. Наҟ-ааҟ аиԥцәы аганҟәа ԥнык агыдра аҟара иҳаракуп. Уахь усгьы цашьа рымамызт. Аҭбаарагьы аҽы аидара шаҟәу ергьҳәа ибжьысуеит. Артцәааҳәа дԥарыҵаҳәҳәан, илабагьы аҳауаҿы

инымҩанитцеит. Ҩажәак еихысҳәаалоит, уи убас бжьык ихан, згәызҿанӡамкәа изаҳалак баҩ-баҩы деиҿышәшәарын. Арахә азныказы иҩабжьажьашәа руит, аха ихымхәыцт. Дҟьеит, атрышә дасит, аха уаҳа умпсит. Зари-џьмеи, еибахәаҿеуа, еижәыланы лада илҭалеит.

Апхьатцәҟьа гыгшәыгк рыжәлаз џьишьеит, нас ауп агыгшәыг атцкыс еицәаз шрыжәлаз ангәеиҭа. Арахә рапхьаҟа арҩаш рыжәлеит, уи ауп изрырҳаз. Ирҳаз апсаса рынкылара ус имариам. Арахь уахьынҳаланы ажәҩан уалакәлартәы икыдтцәаны илеиуеит акәа. Хазых, ишьҭахьҟа, сацьанкәак рнаҩс, ацаҟьа ҿыцәааны илашьҭуп. Иалҟьазгьы, шә-псык ихазаргьы, ак изынхом, арахә уахь иамырпарц залшомызт. Ибла ишабоз ииааӡаз ирахә леикәынтцәа ицон.

Ауаҩытәыҩса ипсы данакәыпшлак аума илшоит, аума имызбои. Иаас лаба надаада шьамхышәара иҩыҳаракны аиҩхаа илыбжьданы, иаргьы сапыцьтцас ижәҩа наҭаны, даагылеит. Шаҟа аамҭа цазгьы аллаҳ идырп, шьхатәыла усгьы ахәра змоу иеипш шәынтә еиҭашәоит, апстҳәакәа неилаҩрыааилаҩрын, амрагьы абла-аҿы аахтын, акгьы ҟамлаӡазшәа, иааилгеит. Агантәи саб гәышьеи даҿеа џьоуки шҩеиуаз, абар ассиртцәҟьа ахьырбаз: ирахә еилакь, амырхәага ахьрылапхоз ауаркь рыхҟьо, аиҩцәы ибжьагылоуп, иара илаба далапсны икны, ихдырраҿы цкьа дмааикәа дшыҟаз иҩаидгылеит! – иҳәан, иажәабжь даалгеит Ҳабашь.

– Лаџ атцыхәтәаны абраҟоуп инарцәы мҩа дахьыкәлазгьы, – нацитцеит Махаз, аха уаҳа мҳәакәа уа иҿааникылеит.

– Даду Махаз, уи шыҟалаз атәы нагӡаны иаҳзеиҭашәҳәарауеи! – ҿааиҭит Сасрыҟәа, дҳәытцәыҳәытцәуа, ажәабжь анагӡара дшахгәаҟуаз мҩашьо.

– Ҳабашь ишәеиҳәааит, – иҳәеит Махаз, дпышәырччо. – Уи иоуп Кәрыжәаа ирықәло.

– Афы умысааит, уара иацы ухшәазшәа ауп ушцәажәо. Еиҩаагозеи уареи сареи?!

– Еиҩаагозеи, умбои, уара Ас ду аан аҩны ахыбра асы анақәухуаз, сара ақәлага ахац узкыдсыргылон.

– Лаҵ, – дналагеит Махаз иажәабжь, – Ҳабашь иҳәан еипш, уи иҩыза уаҩеибага дмаҷын. Зны ҭауадк иҩнаҭаҿы чарак ыҟан. Урҭи Лаҵрааи агәыбжьааӡара рыбжьан. Изхысҳәаауа, ачараҿы длеит Лаҵгьы.

Аҳҭынра ду аҿы иҟамыз дарбану: абжьыуаа, бзыԥаа, самырзаҟанаа… Ҭауади-аамсҭеи рарԥар, рқьаҳиацәеи рышькылкыҩцәеи рывагьежьуа, иаркы-ирцә ҳәа ашәшьырақәа рҿы итәан. Ирымазкуадаз! Нхаҩ ҭыԥҳак гәыԥсшьа ддырныҟәомызт. Ирацлабуа нхаҩ арԥыск дырбар, акы неихьырымҳәар руамызт.

Ачараҿы ар рқәаб дуқәа акәац, абысҭа уҳәа ахьақәгылаз, гәыԥҩык аамсҭа рарԥар рцәазна ыжәны рҽааизырган, анхацәа рычҟәынцәеи рыӡҕабцәеи ирыгәҭасны амца иаладырԥалон.

Ашьатҵа абаҟаз, дад, усҟан – ажәцәеимаа ашьыгрын иаҩымсуази… Уи зшьаӡамзгьы дубарын.

Аԥырҕы илагылаз ишԥаҟаитҵоз… Уи дара рзы ланарԥшыран, кьатеиԥҵәаран, аамҭагаган. Ари ишаҿыз, Лаҵ даарыдгылт. Уи даагәазҭаз руаӡә: – Уара, ари ақыдбажә шәаахишь арахь, цәымса фҩык лықәҳарчыԥ, – иҳәан, ашырҳәа днаидххылан, имахәар лҭарс амцахь длаихеит, аха Лаҵ дахьгылазгьы дизмырҵысит.

– Алымҳа ианкы, алымҳа… ашаха иацымныҟәозар! – иҳәахит даҽаӡәгьы, игәарԥхаӡаны дыччо.

Лаҵ, дхаҳәыршәыраха, ажәак рыламҵаӡакәа дгылан. Иаҭахымызт рыуа бзиа игәырҕьара еилеихәар. Аха рылаҿимҭӡошәа анырба, еиҳагьы рыԥсахы

еибанаркын, руаӡәк дааидгылан: – Кәымжә бзиак ишәуп, итцырффам акәымзар, – иҳәан ашырҳәа иҟамахьгьы инапы аҿынаирхеит.

– Уаб уиԥазар, угәы иҭоукыз нагӡа! – иҳәан, Лаџ убри аҩыза бжьык ҩаиқәиргеит, уи имацара иакәым, егьырҭ игылаз зегьы ааиланарӡыӡеит.

Ари еипш иақәымгәыӷуаз арԥысгьы, тәамба пышәырччарак наиҿықәлан, иҩызцәагьы днарылаԥшит. Уи аамҭазы Алыбеи Аимхаа, ибз аҟәаҟәа абаҩ алоушәа иҿы иҭабылгьо, арыжәтә дарҩшьны дахьгылаз ибжьы ҩаиқәиргеит:

– Атцыхәа ркьаҿ, атцыхәа!.. ашьапҟьаҟьажә… иан…

Ари заҳаз арԥысгьы игәы азхатцахазар акәхап, ашырҳәа Лаџ икалҭ дназыҭрысит, итцирффарцы. Амтцасхагьы имаӡакәа, аҟабаӡеипш ихы еиҟәыхаа длышьҭатцаны, қәыџьматцас ауаа дрылтцәраа иҿынеихеит Лаџ.

Уи акәхеит, ҳәҳәарахеит, ҟаарахеит, ҭауадааи урҭ ртцыхәакцәеи еибартцысны, рабџьарқәа ҭԥааны аҟәҟәаҳәа ишьклахысуа иҩаишьҭалеит.

Ҿышьапхыц ахьакуаз акәымкәа, бӷацымкырала ддәықәлеит Лаџ. Аҿыв-сывҳәа ахқәа ивакны ишьҭасуан. Ииулакгьы уаҩ инапы иҿаҿамыршәкәа, Қәламыр аԥшаҳәа дылбааит.

Аӡы данаахықәгыла, ҿаамҭанык еиԥшымкәа аӡба дакуашәа ибо далагеит. Дыблаҟы-блатцәуа пшьынаԥха аӡы иқьышә анӡааикыла, ибз итцааӡа акы аақәлеит. Шәарӡыӡарак наилсын ашырҳәа данҩатцҟьа, даагарыгаҿан ахаҳә днадҳалеит. Ижәҩашәаҟьарҭа кылблаа ицон. Ииулакгьы иԥсахәага шҭаз абра аабҭра аҟынӡа дааӡеит. Лаџ, џьанаҭ гыларҭас изауша, дызгашаз ҩ-хык иҟәаҟәа ишалазгьы, бахә-ҿыхә дырҿысны, ирахә рҟынӡа даа-ит… – иажәабжь аахиркәшеит Махаз. – С-бабараа,

– инапы наирххан, – абни аӡыхь иахагылоу аҵь ду ашьапаҿоуп ибаҩ анышә иахьамадоу Лаҵ. – Зегьы уахь инхьапшит.

Жәаҩы-уаа рнапы акәымшо идоумыжьхаха игылан уи аҵла. Аахаҕ ҕәҕәаны ишаиухьоу мҩашьо, еиқәмыҟәмындра мацараха иҟан, иара, аха ахыцәқәаҿ иҵар-ҵаруа аҟата ахагылан.

– Ааи, дад, шәара шәхәычқәоуп, аха мыҟәмабарас иҟоу зегьы зыхганы, аԥсҭазаара лаша шәзаазгаз шәабацәа ишәзалырхыз амҩа шәмырӡын. Шәара шәоуп иахьатәи ҳаамҭа иапшәмацәоу, ахажәаара шәоуааит… Аҳы, шьҭа ҳахқәа ныҟәҳҭца-аақәаҳҭцап, уатцәы амҩахара ҳзыпшуп!

АПОВЕСТҚӘА

АБЛАҚӘА ИРХУ АШӘШЬЫ

Ацқьатып

Амра жәхьанеипш иҩеихьан. Аԥсабара акәаамаӷра еимдо ирҭаланы, ирчыхә-чыхәуа, игәыҟаҵагаха ирылан амрахәага хаа. Ӡ°ееиҵых ашьацра илаиоу абжьас еиԥш, еилыбзаауа, нахьхьи алаԥшҳәааҿы ажәҩан иадубалон ашьхақәа. Убарҭ ашьхақәеи агеи рыбжьара мақьаҵас, ишәыгәӡа, инашьҭу ахәада аӡамҩа, жәытә шәахсҭаны ианхалазшәа, илакьы-лакьуа иалданы иҩагоу амҩахәасҭа даныланы дҩеиуан Уи. Зегьы реиҳа ихьанҭаз аиа ашьҭыхра иара ила иалагазшәа акәын деиҵаӷәӷәа дышҩеиуаз. Қәаршҩы шьҭыбжьҵас лбаантә ихаҩлон арҩаш абжьы. Аиҩхаа зегьы, макьанагьы цқьа амра ахьҭамԥхоз аҟынтәи, ҭаца касҵас ишәыр-шәыруа аҳауа иалакнаҳан иахылҵуаз ахылҩаԥсылҩа.

Деишәара-еиҵараха, иԥсеивгара ицәыуадаҩны, даатгылеит. Иаҳа-иаҳа иқәыӷәӷәоит, иԥсҭазаара амҩа зегьы аҿы, еидараха дызҵаз амш хьанҭақәа. Акыртц-кыртцҳәа, акәаш ҭызфааауа ацыц абжьеиԥш, урҭ рыбжьгьы иаҳауазшәа игәы иабон. Имч каԥсаӡо даналага ашьшьыҳәа и°енаужьны, нада-аада ишьҭаз хаҳәк и°еныкәикит. «Иараби, ишԥакьакьоу хаҳәы ҟадыць, – ааиӡбеит гәаныла, – ак аасыламӡаӡо, зынӡаск сҵаӷахаӡама ахәаӡ аҵалааитеи».

Абыржәы дызқәгылоу адгьыли уи аԥсабареи акыр ааҵуеит дырцәызны дыҟазижьҭеи. Уиаа-

хыс ииз ауаапсыра рықәра хаҭәаахьеит, иҭышәынтәалахьеит. Ипсы ҭаны даҽазныкгьы абраҟа ишьапы ықәиргылоит ҳәагьы дыҟамызт, аха еснагь ипхыӡ иалаз, ихәыҷра агара ашьҭыбжь зныԥуаз, дызҟәыкәкәааны дыҟаз ипсадгьыл ишьапы аныққәиргыла, ирацәоуп изцәырҵыз ихьаақәа.

Дахьтәаз имаха-ишьаха дысхауа ианалага, дԥагылан, иҿынаихеит. Уажәы-уажә ипсы акуан. Ихәламшәа абжьы хьыр-вырӡа илымҳа ианҭаслак, игәаҵанӡа иҭыпсаауан. Уи изеипшымызт лассы-лассы иааизцәырҵуаз аимҳәара. Уик апсгәы даакылнамхкәа иҟәаҵуамызт, сахәаҽуама иҳәо аҟынӡа днанагон... Аха даагыломызт, игәы ихон, убрахь, убри амԥахәасҭа ахьцоз ахь. Аԥада ахәада азқәаахь...

«Уаршәы иҳәымԥа изхалаз дбыргзар, дааҷкәынахоит» рҳәон ажәытәангьы. Убасҟак ишьацәпыдаран иара.

Шьыбжьаарампцын еипш инеихьан, Алмас Уаршәы иҳәымԥа даныԥхалоз. Такәаамҭа, иблахаҵ еилагьежьуа, дахьынхалаз дгылан.

Нырцә аҳаԥара иаҿысны иааиуа апшалас хьшәашәа маҷк ипсы ааивнагеит. Наҟ-ааҟ зегьы инапсыргәытца ианушәа акәын арантәи ишибарҭаз. Апсабара иахылтцуаз ашьҭыбжь хаа ақырбыҷ изаԥызаха, ибажәхахьаз игәы дырпсаҳәар рҭахушәа, ихааҷкәакәараӡа инаидлеит. Ана-ара, аҭаҭынжәга ахәҵәқәа ирҭытцуазшәа, аԥнқәа ирхылтцуаз алԥа аҽеиткыx аҳауа илалон. Уарла-шәарла, цьарацьарантә иааԥуан арбаӷь ҿыҭыбжьқәак, згәы ҿыӷьуаз лақәакгьы ҟрым-ҿрымуашәа ишуан.

Шаҟа иҭахызеи абыржәы игәазхара, абри аҳауа цқьа, аҳауа ҿаца-ҿыхаа далачарц, аха аимҳәа мыжда иауамызт.

Маҷ-маҷ рҽеидкыло, еицырхашьшьы иара ишҟа иааиуан ихигахьоу аамҭақәа зегьы иаарыц-

рымтӡакәа, игәыпҵәагаха ирцрыхоз, ихшыбаҩ зегьы аҟәара ахахә шыра еипшха, ихџшша иҟазҵахьаз урҭ амш хаҳәраҳатәқәа. «Рацәа спара гәаҭаны шәааиуеит» иҳәашашәа, ибла гәиатҵәақәа рҵаулара иаҳа-иаҳа наҟ инахарахон, урҭ ирхылон гәаџсахеибакрак. Насх гәыпшаа-хыпшаарак. Уаҟа дахьыҩхалаз гәарџ ҭыпк иаҟараны дҳәыпш ҟьаҟьаран ишьҭан. Аҩадахьтәи аганахьала жәытә ҵангәарак авсны ицон. Уи мшаҽны ианеиқәыртҵаз еипш, излеибадыркыз акьыр еиқәҟаца иакын. Амала, мчымхарала иамџырҽыз хаҳәқәак ана-ара икажьын, ашыцламшә рықәиааны.

... Атцх лашьца иашәахьоу аныҟәаҩ, дшымгәыӷӡо лашарак днапаџшыр еипш, дааҟалеит Алмас, абри адәхәыҷы данныкәла. Адәагәҭаны имахәажә-шьахәажәха иқәгылаз ахьаца-ҵлахьы иҿынеихеит. Ишьаҿақәа реихгара шицәыуадаҩызгьы ак ихозшәа ибон убрахь. Шаҟа днаскьоз аҟара иҿыцҳҳараӡа игәалашәарақәа рҿы ицәыртҵуа иалагеит хараӡа иаҩсхьоу сахьақәак...

«...Ахәаҭаҳәа абҩатә қәаб ду акәац жәуа иҭаны, ачхьынць ала амца иахакнаҳан. Уи ақәаб аӡара ҭырфаҷара амца абз цәхапшь акәыртҵәиаашо иарбзон. Анаҩсан аџсыӡ ҭопреипш еихтцәраауа амҿтәы саара ду ианын ачахәажәақәа жәны. Ахьаца азааигәара игылаз ашәымкьаҭ аҟны иххаӡа иаркын ҩнаҭала рыцыпхьаӡа ацәа-цәашьқәа...» Абри аҭыџ иабацәа, урҭ рабацәа рныҳәарҭа акәын, Ацқьаҭыџ ахьӡын иара. Абартқәа зегьы, абыржәы Алмас игәалашәараҿы иҿыхаз асахьақәа, издырхынҳәуан ихәычра ҳалал ашықәсқәа.

Алмас усҟан дхәыҷын, аха ибзианы игәалашәоит. Абри аҭыџ ныҳәарҭас ишырзалхыз еипш, иара аныҳәагатәгьы иаман ахатәы амш, амза, ашықәс.

Убарҭ арыцхәқәа рааира гәыргьарак ацын аҭаацәара рзын. Аиқәгәамтҵра ҟаломызт, аибашәира

ҟаломызт. Уи амш аҽены аиҳабацәа рхарҧ ҟәашқәа ркабақәа ирытцыҧшуа, раҳәызба хәышқәеи, рыхҭырҧақәеи, реихымцаҭрақәеи зыдҳәалаз раатә маҟақәа рӡарақәа ҭырфаҷа ирықәтцаны, еизарак ахь анҭытцра рҽаздырхиозшәа рҽеилаҳәа-рҽеилаца иаагылон. Аҳәсақәа ракәзар, касышла рыхқәа тцаркуан.

Аныҳәагатә иахныҳәоз хҧаны еимҿаҧаз ирасатә-тцәы ашьтәа агәы, агәатцәа нахатцаны рҿаҧхьа днагылон. Уи дналагон еихышәшәа-еихышәшәо зхатәы еиҿартәышьа змаз, бызшәа хаала ихыркыз ажәеиқәшәарала «хыхь иҟоу» иашьапкра. «Гәатцәа хәычҷы ыҟам, гәатцәа ду ыҟам, ухьышьыргәытца сакәыхшоуп, абарҭ ирылшоз ала аныҳәагатә ҟартцеит. Аҧхьа абзара усырбеит, уажәы агәатцәа усырбоит. Аҧхьаҟагьы улыҧха-угәыҧха рыманы иҟалозар, еиҳау рылдыршоит» ҳәа, иажәа аахиркәшон атцыхәтәаны. Алмас абарҭқәа изцәырзгаз, адәагәҭа иқәгылаз атцла затцәы, илаҧш инытцигеит.

Ахәлара зыхьӡаз мꙩасꙩык атцх алаихигарц амца адеиқәитцалазар акәхаҧ, аꙩнутцҟа «архәарах» зегьы рацәа чышәшәыраха иҭыблааны иҟан. Убри аныҳәара амш аҽены ада ахәычқәа абрахь хәмарра ҳәа иаарышьҭуамызт, итцасым ҳәа иҧхьаӡаны. Уи амш азы иаахәлаанӡа ихәмаруан, ишәаҳәон. Убасҟан иссирха ихигоз ихәычра аамҭа ашьҭа дхыланы иҿынеихеит Алмас. Аҳаҷаҳәа иааигәалашәеит адәҳәыҧш анаӡараҿы итцытцуаз аӡыхь. Ашырҳәа уахь иҿынаихеит. «Сшубац сыҟоуп макьана» ҳәа, иазҳәашаз абри акызатцәыкоуп иахьа макьаназ абраҟа иибахьоугьы. Ақаруа еимхәыц хәычқәа арахәыцҧа иаханаҧсошәа ахьхьахьхьаҳәа ацәқәырҧа хәычқәа «рцәажәо» ꙩ-хаҳәык рыбжьара ибжьыхәраа иаауан иара. Днеиҳәҭ-

ҟәыҟәлан иуаԥсҵәы нӡааикылеит. Убри аамҭазы илаԥш нақәшәеит, ивараҿыҵәҟьа, ажәытә хаҳә еиқәҵараҟны зҿырқьақьаны амра ицәиалаз амаҭ. Адыԥҳәа ицәа ҩаихԥазшәагьы ибеит азныказы. Ихәы-ижьы еиларгыло, иҵааршәыраха, изқәа акы ҩкыдлеит. Егьыгь, дшаабаз еиԥшҵәҟьа, шаха хаҿратҵас аҽааилнартҵәраан, ах-паҟьа ҵәырмаԥсӡа, абз еимҿаԥа ыркәат-кәато ихәаԥшра иалагеит. «Абна илӡааша, анцәа ицәымӷхаша, уабаанагеи ара», – иҳәан, дҟәынд-ҟәындуа иагәыдсҵарызеи ҳәагьы аӡыхь ахықә ааимидеит лаԥшыла. Уааи ухатҵазар, рҳәозшәа игәы инаҭон абла кылгьежь хәыҷқәа цырцыруа дахьырхыԥшылоз. Ашырҳәа днышьҭасын иааимԥыхьашәаз акы аашьҭиԥаан, аха иибаз, лаԥштҵашәараны иныҵаба ицазшәа, иҟаӡамызт.

– Анышә уамандаз, шҳамла иҭәу ахәымга, – иҳәан, ахаҳәырҟәара блала иааимидеит. Анаҩсшәа ахаҳәқәа рыбжьара рыбжьалара иаҿын. Уаанӡа аарла зшьаԥқәа еиҭаргоз ауаҩы, арԥыс еибагатҵас днеиҭаԥан амаҭ аҵыхәа днамтҵасит. Ирҭрысны длахеит, аха аразинеиԥш маҷк иааиҵыҵит акәымзар, шьҭахьҟа изаамгеит. Аҵааршәы еиԥш, ихьшәашәаӡа иахьикыз ахәымгашьара иоуазгьы агәхьаа мкӡакәа, еиларӷәӷәа икны, деиҭалахеит. Иҵыртҵыруа шьҭыбжьык нахылҵын, абӷашшара ааиҩиҵәеит. Иԥаҭԥаҭуа иааимпыҵахаз ахҵәаха наҟ инкаижьын «ххит» ҳәа ижьцәа ааизганы днақәыжьцәеит. Еикәаҳәы-еикәаҵәиуан аԥҵәаха ахьышьҭаз, наҟ азыбжак ахьхәыҵахазынтәи ашьеиқәаҵәа цәыкәбар-цәыкәбар ҵаҟа ахаҳә шкәакәа иақәҭәон.

Алмас абри амаҭ аԥҵәаха дахьахәаԥшуаз, ихшыбаҩ баҩ-баҩы еиҿнаршәшәартәы еиԥш, илымҳа ҭнашьаауа иалагеит усҟан иара идунеи-лаша аԥҭақәа ахазырԥаз ахҭыс…

… Дтцәаа-тцәаауан, атцыхәтәаны акәны апсабара, лгәаҟ бжьы ықәыԥуан, зцәа-зжьы далтцыз, иан, – игәыгыртa затцәы лтахәхәаара иахьаҿыз. Амцашоура иаргәашахьаз апхәыс рыцха, лысаби инапы лымҟәытцрапсны илкын. Зымч злызаахьаз лыблақәа рзаа-рзаа ихылтуан. Урт, ахаара шрыхбалахьазгьы, рҿеизыркәкәаны иара ихәапшуан. Ахәапштәы аазхәаахьаз лхы-лҿы иаха-иаха ахиқәарахара ианалага, иахагьы илыргәгәеит инапы ахьылкыз. Уи ала илтахызар акәхарын лгәы апхара, лыразра, лымшра зегьы иара изынлыжьырц. Ахәштаарагәы еипш, ихыпшшахьаз лқьышәқәа аҟыҿыхәа дрыцхауан. Илыкәша илхагылаз агәыцхәцәа, агәылацәа цьоукгьы инытцакны итцәыуон. Нас, иара, мчыла лнапы даампытцырхын, адәахьы дрыманы рҿынархеит. Ашәхымс аҿы инеихьан еипш, уаха имахашаз иан лыпсхытцымтазтәи «амат сырфеит» хәа лытцәаабжьы ауада иныԥныԥит…

Абас дшыԥнытцәаашоз лынарцәымԥа дныкәлеит иан – игәыгыртa затцәы. Уаанза амашәыр иамтахәхахьаз иаб, ивараҿы днаганы, днаивартцеит. Нкыдыгәгәала-нкыдзыла хәа, деибакәеибаха адәы даақәхеит иаргьы…

…Абарт ахәыцрақәа дхәынчаны дышрымаз акәымкәа, илымха иаатасит ашәак хааза. Ихы дааԥахан, иабыкәушь хәа даазырԥит. Итцзозеи абас апсыуашәак илымха итамсижьтеи. Дахьызырԥлакгьы ашәахәабжь гозшәа игәы инатон. Ус илапш нарықәшәеит, лбаа архаҿы ашьалта иатцәара еипш ишьтаз, ачаирта еиужьраҿы ихыз ачаиҿыхцәа.

«Анцәа ицьшьоуп, дадраа, ари насып думи – угәы алаҟаны уус уанахагылоу… Ишпазхаи ухәарауазеи… усҟан адгьыл иқәхәхәаазомызт, ҿыц ианылартцаз аламталазы акәын… Ех-х, анацьалбеит… Ишәхәала, дад, ишәхәала… Хашпеибытақәоушь харт ауаа-

тәыҩса уҳәарауазеи, ашәа еицаҳҳәоит ҳара, нас, ҳаибаҭиуеит ҳара, зны ҳаибадыруеит, ҳара даҽазны ҳаипырҵуеит ҳара... Абри адунеи ҭбаа дуӡӡа ҳазымкуа иаҳцәыҭшәацәахеит. Ахәырма маҭәахә злоу аҵьматра иҭаку аҵьмақәа атәыҩа еибаргоит ҳәа акы рҳәалоит еипш, ҷан-ҷаны ҳаибакны ҳалақәа ааҭибахуеит, ҩымш адәы ҳақәнатҵгьы. Цылгды хәдыратҵас ихырҟәҿаа иаҳзыфара џьаҳшьоит адунеи. Ус ҳгәыӷрақәа ҳшыржьо-шыржьо акәымкәа, ҳгәы иныҟәҳахуеит анышәаӡа. Иахьа акәу, уаҵәы акәу ҳаздыруам акәымзар, зегьы убрахь ауп ҳхы ахьхо: аҟьиагьы, аԥсахыҩгьы, ауаҩыламысгьы, амаҳагьагьы, аӷаргьы, абеиагьы. Амала, убрахь иҟоу знык иадамзаргьы, ус сынцәыҭцыԥшшәа акәзаргьы, избазшәа сыҟандаз. Изеиԥшра уаахазеишь уахь ианнанага? Аха, уи сҳәеит ҳәа, арантәи иргаз рҟазшьа акәхап уаҟагьы ирымоу. Ауаҩытәыҩса, егьырҭ ԥсы зхоу рааста дшәарҭахарц даналага, дызлашәарҭоу, знык итҵигаз иҟазшьа баапс аԥсахра даараӡа ицәыуадаҩуп... Сызлақәоу закәызеи, мшәан, «уахь» ҳәа, акрыҟандаз уи изҳәаз раԥхьагьы уаҩ дызцарымызт» ҳәа, игәы дынҭацәажәан, цышәырччаракгьы неиҿықәлеит.

Шьыбжьы агәы ихалахьаз амра, акәтаӷь нцәуршәлар иаӡып ааугәахәрын. Алмас дышиашаз адәҳәыԥш ааихитҵәан иҿынеихеит.

Аатҵла

Нырцә-аарцә еиқәыԥшуаз ахәадақәа руак аҟынтәи даҽакахьы унеирц азы аӡыгәҭа зегьы уахыкәшаны уцар акәын, мамзаргьы Ҵәаҳәыркыра абахә уеокнаҳан улбаар акәын. Убри аҟынтәи нырцә-аарцә инхоз ауаагьы анеибабоз аиҳа ианеибамбоз еиҳан. Ианеибабалакгьы харантәи сасдахьк дызҭааз

иеипш еибапхьаӡаны, пату рықәибатцон. Ишнеишнеиуаз, ацәгьеи-абзиеи раан қытак еицатәӡамшәа ашәацьҳәаӡ, ма ачараҳәаӡы дҿыжәтцаны дрыбжьартцо иалагеит.

Ауаӡи-ауаӡи рыбжьара агәеибабылра зырҿыхо аибабароуп. Абраҟагьы абарҭ аӡ-хәадак ирықәынхоз ауаапсыра лассы-ласс изеибамбо ианалага ауп абасеипшқәа рыхьуа ианалагагьы.

Апхьатцәҟьа иара ида аӡәгьы дныҟәомызт абри амӡахәастәала. Уи, иааимариашаны ахәадақәа уаларыбжьысуан. Уи ала аарцәынтәи, ддәықәымлац шуҳәоз, нырцә днаӡон, нырцәынтәи, ддәықәымлац шуҳәоз аарцәҟа дааӡон.

Ус-ус, ари Алмас имӡахәастә аҿцааӡцәа аиуа иалагеит. Абри амӡа иабзоураны нырцәааи-аарцәааи амцеимдареи ашылапсахреи рыбжьалеит.

Убри амӡахәастә ихы ақәкны ддәықәлеит абыржәгьы Алмас. Аха иҟамызт, усҟан мра уқәмырпхаӡакәа ашәшьыра утцакны узгоз, ашәапыцьапра. Иҿапхьа ишьтан хаҳәла ичапаз амӡаду. Ахәыштаара агәаҟнеипш ижәпаҳаҳараӡа асаба аныжьлан. Знызынлагьы пшашәышәык анаслак, иӡышьтыхны еиларгьежьуа иаманы аҿаанахон.

Абраҟа ӡынгьы-пхынгьы инеибеипшны аӡбаарақәа аман. Акамбашьқәа рызқәатыпқәа иахьабалак, ашьхымӡа алхарақәа реипш, игәаӡа-гәаӡаӡа ианын. Камбашьтәаара ҳәагьы иашьтан. Уажәы акамбашь ахьтатәаша акәым, алаапса иажәша аӡы зтатәоу ҽышьтакгьы убашам. Алмас дышнеиуаз ашоура изымчҳаӡо даналага, мра ҟадыць, арахь илаҟәӡама ҳәа иҿапхьа амӡа инымӡахытцшәа зхала затцәык игылаз атцла ашәшьырахьы иҿынаихеит. Ашәшьыра данаатцагыла иаҳа ипсы ааивигеит. Амӡа аганқәа рҟны мчымхарала итцырхыз атцлақәа, адоумыжьха инацәкьарақәа реипш ихахаӡа, рдац-хӡаақәа

ажәҩан ахь ирханы икажьын. «Ранацьалбеит, иага ргәатцәа жәпоуп абасеипш аҧсабара рыцҳашьарада иазныҟәаз ауаа. Рҿы зцәажәом ҳәа аума ас изхыршьааз, мамзаргьы дара еиҳа мчыла ишаиааиуаз аадырҧшырц рҭахызу?! Усами ишеибарку џьоукы рдунеи. Ацәгьагьы абзиагьы неибаркны реибаргара иаҳа ирзымариоуп. Ҳаит, абааҧсы, ҳаҕоу раштҭа дтҭаҧсааит, – ихы дацәажәауа, дааҟәынд-ҟәындит Алмас. – Ажәытәан ажәаны ирҳәон, ауастҭа бзиа абна дылалар ашәаҧыцьаҧ гәырҕьоит, ауастҭа бааҧсы еихаҧсыхәда абна дылаларгьы ашәаҧыцьаҧ гәырӡыӡоит ҳәа... Асеиҧш убахьоума?!. Уара араҟа узлаанрыжьзеи ҳәа, ихы ҩышьтҭыхны дызтцагылаз атцла дҩатцаҧшит. Убасҟан ауп иангәеитҭа дызтцагылаз изакәытә тцлаз. Аурыла рацәак аҩада аҽышьтҭымхкәа, махәы-шьахәала аҽыртҭбааны, ауаҧа иатцәа итҭашьшьы ихагылан аатцла.

– Ара уабаанагеи?! – иҳәеит, дызқәымгәыҕӡоз идырки иареи џьара еиқәшәазшәа, ицьашьауа. Иҩнапыкгьы накәиршан иааигәыдиҳәҳәалеит. Ацәамҧара еиҧхьишьшьаауан акраамтҭа. – Усҟангьы шәыжәла маҷын, уажә шәзеиҧшрозеишь?.. – инаҩсҟа абахә ашьапахьы инапы нарханы ажәабжьк азеитҭеиҳәошәа дналагеит. – Абни, аҟәаҧа-ҿаҧара зегьы кыдыртҭәааны шәара шәыла ихҟьан, дад, шәара шәакәӡан иқәиааӡоз. Шәыхьӡгьы ахымзи, «Аара» ҳәа, иашьтҭан... Уажәы... Уара уахьыҟоугьы бзиами, дадхеит, уеиқәхагәышьозар аринахыс.... – Абас, абри аатцла ихы аншьалан дацәажәауа дамтцагылан Алмас ҳамтҭакы. Аха, аамтҭа шынаскьацәоз аниба, ажәы-уажә даахьҧшны дшахәаҧшуаз, игәы шазхьаауаз даҧыртцны иҿынаихеит.

Амра акыр инхыҳәҳәаахьан. Ишьамхқәа, уаҳа уҳазгагәышьом, абранӡа уахьаагазгьы итҭабуп ҳәа ҳауҳәар ухәтҭоуп рҳәазшәа, иааитцӡааӡаны акәын

дышнеиуаз Алмас. Аха игәы иханы дагон убрахь, игәыӷрақәа зегьы зхылҿиаауаз ацәашь хәычӷы еипш, икәиизa зцәаара ибоз, дызхьырпшны дызгоз акахьы. Уажәы-уажә дакуан аимҳәара. Иаҳа-иаҳа игәы кыдыпшшо далагеит, амра иқәшыцыпхьаӡа. «Ахәыз атцалааитеи, дцәымсажәха адәы дықәзар атқкыс наꝁ дапырсхып ҳәа аума абри амрагьы изықәнакыз», – иҳәон гәаныла. Акыраамта ипсы ихәлаханы, ихәда адашқәа еибархханы, апсгәы дкылнахуан аимҳәа. Ҳамтакы ус даагылон, нас амарсеипш, иеиқәа анапқәа иртагылаз ишьаргәацә пақәа наитцакшо, иҿынаихон.

Дызныз амԥаду архәараҿы даннеи, дышиашаз дымцакәа, иармарахьала днымԥахытцын, ашьашәырҳампал еипш илгәыгәӡа иꝁаз марда хәычык дԥыхәнеит. Аԥстаа ихазы деилаҳарын, убас ипшӡан убри атып. Алмас дахьыԥхалаз даатгылан, атҳараатҳараҳәа еисуаз игәы хәычык аꝁара даапеипшит. Нас иблақәа ичабрала иааирыцқьан, дахьгылаз даанапшы-аапшит. Инаԥсшәа аҽабаа аꝁәартәрақәа реипш, адгьыл таԥаҿараны иахьыꝁаз илапш надирхалан, дгәыпшаа-хыпшаауа уахь иҿынаихеит.

Итaшәашәа-тaшәашәаӡа адгьыл зышьтра аныз ҳатгәынкәан. Абра анышә иамадан иани иаби. Урт ирхиааны иꝁаз аҳәира неимытха-ааимытханы зӷәаасақәа звабаахьаз ԥ-ҳатгәынк днархагылеит.

– Сатaшәымтцан, сани саби! – иҳәеит, ибжьы қыць-қыцьуа. – Сатaшәымтцан, абрысꝁаамта шәгәыгәтажьны шәахьсымаз азы. Шәыпсы акрамчгәышьазар, гәыбӷан снамтaаит. Сатоумтцан, саб, уара уахӡызаауа исзаурсыз утцәԥаншьап ахьсзымхьчаз. Сара сразꝁы уаҳа егьаламзар акәхарын. Гәнаҳа ыꝁазар – ирзымгароуп зымшала, абасеипш, шәаргьы саргьы ҳаихꝁьа-еипꝁьа ҳꝁалаз. Апсцәаҳа егьзҿамшәаша, изҳаимраӡазеи аибааӡара, шәара

шәеибганы шәсымазҭгьы усгьы сыхьӡомызт. Егьа скыднаҟьазаргьы, уи ахыпша баапс... – даҿын аҳаҭгәынқәа рахь ихы рханы ацәажәара, – абра шәывараҿы нышәнапыс исоурц сылахь ианызаарын. Уажәшьҭа сыпсыргьы пҵроума, зыпсаҭа иапшуа аӡәы анышә сышпамеимдари шәара шәҟны... – илаҕырӡқәа имаҕрала иааирыцқьан, аҭаҭын аацәыриган амца наркны ԥынтәҟа днаҿыхан инаганы аҳаҭгәынқәа рханы иарсыз ахаҳәшәыгә иныкәитцеит. Дахьынӡазыназааӡоз араси амҵырбӷьи нытцх-аатцыхқәаны иааирыцқьашәагьы иуит. Ҳамҭакы ус аҭынчра иҽамаданы дтәан, нас дԥагылан аҳандакь иамаз ашәшьырахь иҿынаихеит. Убасҟан ауп илапш ианаатцашәа раӡынпштәыла ишәны, еихацла иҭахкааз нышәынҭрақәак инаԥсшәа ишыҟаз. Изтәыдашь, апсы ихьӡума абри еипш азқәаҭып зауз игәахәуа уахь иҿынаихеит.

Аихымца еихьушьыр аҽыпҳәа амца акратәы ишын аҳауа.

Аихатә гәара данаадгыла, лапшыла иааимидеит аԥнутҟа. Цементла иҭачапаны абраҟагьы ԥ-ӷәаасак еиван. Иахьырзеипшыз рхаҟны напҟазала ицәны, мармалташь хаҳәык ахы пшьҟны ицәԥабжь-цхәеиқәараӡа ирхагылан. Агәҭаны ихыгьежьааӡа аӷьоуҳар аҿыкәыршаны хатцаки пҳәыски еидыртәалан рпатреҭ ҭасаны иҟан. Ара дахьгылазынтәи урҭ зустцәақәаз еилыргаты избомызт аҟнытә, аихатә гәашә хәычы алыкә нылыршәаны, уахь дынҭалеит. Шьаҿақәак ахьыҟаитцаз дадырсызшәа даатгылеит, ицәагьы дааҭаӡызеит.

Ицәоу ирҿыхар ҳәа дшәозшәа, ашьшьыҳәа днеины днархагылеит.

– Шәахраҭ бзиахааит! – иҳәеит уи, иҽааларҟәынгьы рыгәқәа инапы нарықәишьын, – шәара

ахәашақәа, шәыпсы ахьынӡаҭаз адунеи зегьы аӷәра ахаҵаны шәнапы иадыркызшәа ишәыпхьаӡон, шәымпсӡарыз џьышәшьон... Ауаа рҷан аимҵәаразы шәеырцҳафырны шәгылан, аха... – дырҩегьых иҭаҭын аацәыриган, акы амца наркны аӷәаасақәа руак ахы иныҟәитцеит, аха нас ауп даназхәыц, ахаҵеи апҳәыси анеиваржуа, ахаҵа иармарахь ала шакәу апҳәыс дышиваржуа. Иҭаҭын неиҭаганы: – Аа, бысҭ, Хьыса, бах аҭаҭын. Бара ианакәызаалакгьы аҵәапшь иаҩызоу аҭаҭын сымоуп ҳәа бахыехәалон, – инаган уи лӷәааса ахы иныҟәитцеит. – Усҟан шьапҿаршә сышәҭон шәҩыцьагьы шәеиднкыланы, аха ишыжәбо еипш, сшыҟазаалакгьы иахьагьы сыпсы ҭоуп, аиба икәакәар былуам ҳәа, – ашьшьыҳәа атәарҭа лаҟә дныҟәтәеит; – «Дуаӷажәлазаргьы ауаҩытәыҩса дыпсындаз умҳәан» – рҳәоит, саҭашәымтцан. Апсҭазаара акырӡа саргәамҵхьеит, уи ауп иҟалаз... Аха, ус сҳәеит ҳәа, шәара иӡбаны исзыжәуз ауп, зегь... – апатреҭқәа рҟынтәи дызхыпшылоз аблақәа икәымӷны илакьакьошәа ибо далагеит. Иашаҵәҟьангьы иагьилакьакьон, идырмжьыжькуан ипсҭазаара хыфаа-ҿыфаааны иҟазҵахьаз «ахьаа баапсы».

Апхьаҵәыҟьа иҟәата-псаташәа иааҟалаз игәгьы, апхныга еипш иҟацаӡа, аибарчра иалагеит. Иҩнутҵҟа ахәараҳәа еилашуан акы. Еиланаршуан пша змыҭәҳәоз, ӡы иазмырцәоз мцакы.

Акырынтә аҷыҷмасса реипш иқәпапахьаз, аха иезимҭацыз ахәыцрақәа ишәҭаху сзыжәуы иҳәашашәа иерымадан агәалашәара тцаула-хьшәашәақәа дыргәылаланы иҿынеихеит.

...Амаҭапшь, бырфын шахатцас, илырлакьҭартә еипш аблақәа зханы амармалташь хаҳә иалпшны ихәапшуаз апҳәыс Алмас иан лаҳәшьа гәакьа лакәын, Хьыса лыхьӡын. Апсықымқымреи, ацәгьа-

цәыпхамшьареи рыла каҷбеитцас еиларҷабны еибыҭоу аблақәа зханы, уажәы абра илыважу ахатца, Беса, диццаанӡа, дызмаз Кьаҕәса ихьӡын. Кьаҕәса, ардәынеипш иҟәиҭ-шәиҭуа, уаҩы дипцырхагамкәа, зхатә цьабаала иаарыхны крызфоз, инхоз-интцуаз, аӡы ахьышьҭрахь ихынҳәуеит уҳәар, агәра згоз, ҩбара зламыз нхаҩ ҭынчк иакәын.

Беса ари ақыҭа иааӡаз, иалиааз аӡәы иакәмызт. Уи ара ақыҭа дшаланагалаз атәы ишырҳәо абас ауп. Ақыҭаҿы сҭаршынс ирымаз абрагьцәа данырш ашьҭахь, ҽнак аиҳабыра рхаҭарнакцәақәак дрывар-гыланы иҩкылсит. Нас ажәлар ааизырган: – Абри ауаҩ ижәбо шәқыҭаҿы сҭаршынс даарышьҭит! Ҳара напынтцас иҳамоу абри шәлымҳа аҟынӡа инаагарц ауп, иақәшаҳаҭу шәнапы шәҩах! – рҳәеит.

«Ҳақәшаҳаҭуп»,– рҳәан, аҕзаа ааилдыргеит цьоукы. Даҽа цьоукыхгьы, Базалеи Шьаҳани уҳәа назлаз, «Амшә иакыз баба иҳәеит», – рҳәан, уа рҽааныркылеит.

Абри амш инаркны Беса ақыҭан «аӡәы» ҳәа дналагылеит. Иааинырсланы уи ихы аапрпшит жәлар зҳәатәы иацныҟәаша, рҿахәы еиҭазҳәаша аӡә иакәны. Зегьы рапхьаӡагьы уи аҿабызшәа хаа иҿан, ауаҩы иханшьалара идыруан. Ицәажәашьа, итәашьа-игылашьа зегьы рыла абри акала дсыуан-даз ҳәа зхы дадзымкылараз дарбаныз…

Ауаҩытәыҩса ипсҭазаараҿы ахныҟәгара – зда псыхәа имам гәыцәуп. Уи агәыцә иахылҿиааует амахәҭақәа рацәаны, уи амҽхак, аамҭа шаҟа инаскьо аҟара, иҭбаахо иалагоит. Ҳәарада, урҭ амахәҭақәа зхылҿиаауа шьаҭак ауп, аха дара амахәҭақәагьы дасу ирымоуп хазы-хаз дара рхатәы хырхарҭақәа, зегьы ганкахьала мацара еиццом…

…Хылтц дрымаӡамкәа инхауан Кьаҕәса ипҳәыси иареи. Аха ҟыҟ-ҿыҟда, иркуа-иршьҭуа рыцаа-

иуа иҟан. Кьаӷәса иара ихатә цьабаала дынхон, аӡәы дидгәаҟлартә еипш дыҟамызт. Иԥсаса изанын, ишьамаҟа изгәарлон, ица аҵьыҟәреи изҭан, иҩцара ҩы агмызт. Асас изы еснагь зчеиҵьыка знапы иантцаны игылаз, агәыла изы агәы даҩызоуп ззырҳәоз уаҩын.

Беса абри аҟыҭаҟны сҭаршынс даныҟартца нахыс, Кьаӷәса иҩнаҭа иаҳа ҽыхьшьырҭас, неирҭааирҭас ишьҭихит. Аусҳәарҭаҟны сасык данааилак аҟыԥыҳәа ҷкәынак даабжьырҟьаны аҟыҭа агәы иналганы ашьхарԥы иамадаз ари аҩнаҭа ашҟа уахь Кьаӷәса иахь дирыҩуан. Кьаӷәсагьы, адырра шааиаулак еипш, ишьтәаҟәа иреиӷьыз аарылганы еиҿыхаа аҟәаб ду инҭеитцон, иҳаԥшьа ихтымыз аахтны иныҟәиргылон.

Амыргәыл тама еипш зцәа иҭыԥхааура ишкьашкьо игылаз, уахык иадамзаргьы агара зҽахакны зыцәа ныӡмырхацыз аԥҳәыс ааӡа, Кьаӷәса иԥшәма Хьыса, еснагь аҭыԥҳа хымкых леипш Беса исасцәеи иареи рматцуразы дыхианы дгылан.

Беса абраҟа тәарҭас-гыларҭас иахьышьҭихыз азы анаԥшцәа дасу дара ртәала иазхәыцуан, дара иахьырҭахыз амаа арҭон, анапатцатца, ашьапатцатца, атәыҩаҟәа ахаргыланы иҟәаҵуа иныҟәо иҟазтцозгьы дубарын. Аха убарҭ агәаанагараҟәа ицәыртцуаз иаахтытцәҟьаны уаҩы изҳәомызт, иацәшәон. Зхыԥша ашьҭытцра иаҿыз Беса ихьыӡ иаԥышьклaсуа акрамхаҳәаар, ишранамхоз рдыруан. Даҽа ганкахьалагьы Кьаӷәса ипату, иаҳаҭыр збауаз ауаа рхыԥхьаӡара раҵәахауа иалагеит. Избанзар, аҟыҭа ахада иҩызцәа-иԥызцәа иманы уи аҩнаҭа дтәан, акыр рфон, акыр ржәуан. Урҭ ауаа даҽаҵьара иахьнеиуазгьы уи ачеиҵьыка атәы рҳәауан. Кьаӷәса иакәзар, урҭҟәа ирышьҭаз уаҩымызт. Абриала схы бзиарак асыргап, мамзаргьы сыхьыӡ-сыԥша

алашьҭысхып ҳәа акәӡамызт иҩны имҩахыҵуаз ҳаҭырла изныҟәигоз. Иара ихәыцрала, убри аҩыза аҟаҵара дарбанзаалакгьы иуалпшьаны дахәапшуан. Анхаҩы агәашә зҿеитцо, иара ихаҭа ашҭа далаҭаларц мацара акәӡам, асасгьы далаҭаларц ауп ҳәа акәын уи дышхәыцуаз. Абри еиҳаны иара уаҳа даҽа ҷыдарак изацларцгьы иҭахымызт.

Алҩақ иашьыркыцхьаз ажәытә цацхеи асасааира иазкыз имасар ҭӡи ирыҵаз агәыпхарра иара изхоны ибон…

Уахык зны хаҵеи-пҳәыси, чаншьҭахьы, наҟ-ааҟ ахәшҭаара иҽеҳәатәаны ажәақәакгьы неимда-ааимдо еицәажәон. Хьыса лыласаха рбыбкны аластҵҟьагала аҵҟьара даҿын. Кьаӷәса, иапсуа ҳәызбеи, иблыга ҵәи, иткьац рқьақьақәеи наиватцаны, уаанӡа зшьапы икхьаз амҵәышә ашышра даҿын.

– Сахьынапш-аапшуа ауаа срыҵашьыцуа салагеит, – лҳәеит Хьыса, цыҭрактәи рҿымҭра ашьҭахь…

Кьаӷәса уи лцәажәара алаҿымҭкәа, иара ишиҟазшьаз ала, иҭкьацқәа инацәкьарақәа иаарыбжьакны, инеихда-ааихдо иаҳәызба аҟәуала еихацалауа ашышра даҿын.

– Ҳара, – лҳәеит дырҩегьых Хьыса, – Зегьы рааста ҳзеицәахарызеи, изҳалымшарызеи ҳаргьы убри аҩыза?

– Иарбану, бара бнахыкәша-аахыкәшо, зцәыргара бзымгәаӷьуа уаха?! – иҳәеит Кьаӷәса, зыбжара дҩеихьаз имҵәышә ҩышьҭыхны, алашара кылпхозар, ибарц иҭахушәа инарҳәы-аарҳәуа дахәапшуа.

– Иарбан умбои, абарҭ ҳаҩнқәа роуп зызбахә сымоу. Ауаа аҳаҳаираҳәа анхара иалагеит, ҳара ҳаҩны асасцәа дуқәа иаҭаауа мҩасшақә рыҩнапхьа ишмиасыцгьы. Арахь иахьааиуа аҷышә илартәаны иҳамоуп. Истаху цсааит, уи ауаҩгьы уажәшьҭа

сицәыпхашьоит, ргәы иаанагозеи, иҿаҟны ирымҳәаргьы… ахьӡ ду змоу аӡә иоуп, ихнарччар ҳәа сшәоит.

– Саб гәышьагьы, уи иабацәа гәышьақәагьы абри аԥацха аҟны акәын рысасцәа мҩахганы пату ахьрықәыртцоз, аха аӡәгьы дахымччацызт, иагьҟәнимшьацызт, – иҳәеит Кьаҕәса, имырхьаацәакәа.

Хьыса лхатца иихәаз итцыблыраха лгәы ишынацралаз мҩашьо ахьышәтҳәа лыласаха аашьтпааны аҿапарахь дныҩналеит.

– Усҟан аамта аҽакын, – ҿаалтит уахьынтәи. – Уажәы иаха лахтырахеит, ҳара цьоукы ҳалақәа хҩоуп акәымзар. Сара исҳәо, усгьы уара ухы ухнахуеит, унапшы-аапшырауазеи, уарамыжда, уҩызцәа иҟартцогьы умбари… Зынӡаск ушылашәыз уаанхаӡеитеи…

– Саргьы зынӡаскгьы ак сымбатцәҟьо сҟаларым, аха уи аҩыза апсеивгара аиаша басҳәап, омак пату сзақәым, – иҳәеит, иҽеиқәрыпшьыхаа.

– Избан?! – иага лгәамтцра цәырлымгарц лтахызаргьы, лыбжьы мачк днамхақәмыгәгәаар амуит.

– Избан бымбои, усеипш анхара ҟатцаны, нас асас дыҩнаугалар, уи амаӡарах жьы имтцоутцар иаҩызоуп, – иҳәеит абжьаапнытәи итынчшьала, имырҕәгәаакәа. Лхатца, ихы инапаҿы ииаганы, цьара ииатцәа-жьышәкгьы мыркәацаӡакәа, зегьы изеипшушәа ицәажәашьа, Хьыса иаҳагьы амца лнаркуан, аха убри ҩнутцҟалатәи леилашыра адәахьы илынлырпшцәаргьы лтахымызт… Илтахымызт, избанзар, акат иалахазшәа иҳәапызыпуа, насгьы атцааршәы аиха ихьшәашәаны шәарӡыӡарак лыззыртцысуаз, итцәахны илымаз маӡак лцәаргамахар ҳәа дшәон. Уи аргамахар ҳәа даншәоз,

еиҳаракгьы Кьаґәса инҭкааны данлыхәапшуаз акәӡамызт, усҟан аҭак ҟалҵон. Ус акәымкәа, хырҩа азымукәа, мҩасшаҟә ихы анымҩапигоз акәын даншәоз. Избанзар, иҟалон усҟан ларгьы ҵсыҽрак лыхьыр... Убри ашәымҭак иаҳәар ҟалон зегьы-зегь. Убри азыҳәа еснагь илыман агәҽанызаара. Уажәтәи реицәажәараҿы аҧыжәара аанкылатәын, мамзар иудыруазеи...

– Уарамыжда, (уара рыцҳа ҳәа акәын лгәы иаҳәоз), ҳара ҳала ари ҵа змаӡам адунеи ґархар ҳәа ушәома... Ҳаҧшып, нас, ажәҩан иҩалбганы акы лаҳамҵаҳаанӡа!.. – лҳәан, дниасны рышьҭаларҭа уадахь лҿыналхеит.

Уахык, Бесеи Кьаґәсеи аишәа иахатәаны акыр шырфоз, адәахьы аҧша асра ианалага, ашышҭӡы иаакылшәшәуаз аҧша агаз лампа арцәеит, ауахәа еиҿажькәа ирхылҵуаз алҩа илакьҭо дара ахьтәаз ахь инианаган, ипырпылха рыблаҟәа инархылеит. Усҟан, Беса ус иҳәеит:

– Иаҳҳәаҟәо ирзууазеи, Кьаґәса, ҩнык ашьапы укыроуп!..

– Саргьы иаҳәара саҿуп, аха ихахьы иааигом акәымзар, – ҳәа инацлырґызит Хьысагьы.

– Ибымаикызаргьы диашам!.. – ҿааиҭит, абри лҳәандаз ҳәа дыҧшызшәа, аха иара зныктәи ала иаахҵәаны, ҿабызшәа хаарак нацӡамкәа иихәаз даацәшәан: – Ихх са изгааит, аха... – ҳәагьы нацитцеит, иаарласнгьы.

Кьаґәса, уаҳа иблацәагьы џьара иаамыртцысӡакәа, аҽҳәахьы дыҽҳәапшуа дтәан. «Ируазеи, уара абарҭ, ауаа, сыбжьара ргәы иҭоума, мшәан, инеиҭанеиҭасуа?» – иҳәон, гәаныла. Уи иҿымҭра гәҭынчымрак изцәырнагеит Беса. Иҟалалоит убасеиҧшҟәа: ашәымҭактәи аҿымҭра, ухәы-ужьы еиланаргыло, аҧсаатә шәаҟьа еиҧш угәы аҭра

иҭанамыргыло, ҩнытҟалатәи шьҭыбжьык ана-
хылҵуа. Насгьы аԥсабараҟны зегьы израҳауам уи «аҿымҭра абжьы». Иҟалап изаҳахьоугьы рхыԥхьаӡара даараӡак ирацәаӡамзаргьы.

Аха, усеиԥшқәа раан уи дацәымҩашьо идыруан ахымҩаԥгашьа, убри ашьҭыбжь зхылҵраны иҟоу, аибашьра иаҿу ҩнутҟалатәи амч шьҭыҵаанӡа, иара диасуан ахьаҵрахь, насгьы убри иацитцон ауаҩ даараӡа дымхәыцкәа зеилкаара ицәыуадаҩхаша, мамзаргьы игәарԥханы дызлаччаша, ажәақәак. Убасҟан уи дзыҿцәажәо маҷк данааҳәалаха , мамзаргьы данааԥышәырччa, уи нахыс иара итәы иаиргон.

– Ҳара ахацәа ишьтәқәоу ҳреиуоуп, – иҳәан, иажәа инацитцеит Беса, адәахьала иеааиҭамкӡакәа, – ҳамхаԥагьара иахҟьаны, зны-зынла аҳәса ирҳәо изакәу еилымкааӡакәа ҳаҿаапкуеит, сара схаҵазар, уи сара избап ҳәа иԥхьаӡаны, адагәа илымҳақәа ираҳауа далагаргьы, иаҳауа ашьҭыбжьқәа рыгәра шизымго еиԥш, рыгәра ҳамго ҳалагоит. Уара умсит, Кьаґәса, уара узы мацара исҳәозар, сара сыԥсааит. Адунеи ааршазар ахацәа зегьы ус ауп ҳшыҟоу. Аԥсаҭала ҳцәажәозар, ҳара ҳаԥсҭазаараҿы ҳагьзырԥшӡо, ҳагьзырхаауа, аҳәса роуп, – иҳәан, Хьыса лахьгьы дынхьаԥшын, иаармаӡашәагьы даалацәҟәит. – Изхысҳәаауа, Хьыса лыххь сара изгааит, илҳәаз ауп... Ацәҳар ацәа анахыҵуа ҳәагьы акы ыҟами, алшара аныҟоу ауп акы анаԥшьгатәу, акы аныҟатцатәу... Ицәгьаз ҳәа акыр уаԥшьылгама? Маԥ!..

Кьаґәса дырҩегьых ҳамҭак ҿиҭуамызт, нас ахәышҭаара иеҳәаршәыз лабыҵә хыблаахак ала, убри зыӡбахә цәырыргаз ахыбра ҿыц асахьа ҭихуашәа, ахчныза хаҳә ҵәаґәақәак рантцара далагеит. Беса уажәтәи аҿымҭра уамак дацәшәомызт, из-

банзар, ибон иажәақәа, ишырҳәо еипш, ахҭа ишҭашәоз.

Кьаӷәса, зны азы аԥырқьҳәа инаицралаз амца аахҽеын, ихала хәыцрак иҽенеиҭан ус дтәан.

Ари аимгеимцара ихы инархәаны Беса ибла млашьқәа Хьыса иналыдирхалеит.

Ларгьы азныказы даахәацыхәаԥшьхан, лхы зымҩа иналырхеит, аха илныруан илаԥш иаҳаиаҳа лцәа-лжьы ишадҳәатцалоз, уи илызнартцысуан гәҭынчымрак, уаанӡагьы игәалҭахьаз, аха астцәӄьа иаармарианы зыгәра лгарц лҭахымыз акы... Усӄан уи лҿаԥхьа иаатызшәа лбо далагеит даҽа дунеик. Убри адунеи алаԥшҳәааҿы инаганы иныҟәлыргылеит лхатцагьы Бесагьы. Нас илшәеит, илзеит али-ԥси рыбжьара. Алаԥшҳәааҿынтәи Кьаӷәса арыцҳацәа зхьыкәкәа зыхшыбаҩ шаӄәахьаз аӡә иакәны дылбон, ахьча зныӄәгара даӄәытцыз, аха ирыцҳашьаны ахырԥарсҭахь изкамыжьыз, аӡарҭра аԥхьа атцәҩан иахарԥоу акәаахьчажә деиԥшны.

Егьи... Егьи ихылҳәаара дақәшәомызт раԥхьатцәӄьа, аха мацәысеимӄьарак иалагӡаны убас акы даашьҭнаԥааит, адунеи иааршаз зегьы налхарштны, убри ихәда снаԥкәа нарыкәыршаны даасгәыдсыҳәҳәаландаз лгәахәуа. Ишыналыхӄьаз еиԥштцәӄьа иаразнак лгәанала лхы дацәыԥхашьеит. Адырҩегьых рылаԥшкәа анааиқәшәа, аԥыжәара шьҭнахуан лгәазыҳәара. Шьыри, илыбаргәузеи абри иеиԥш ахатца шьыбжьаанӡа иадамзаргьы зыҩны дзызгәарло аԥҳәыс ҳәа ахәыцра далагон. Амч ҷыда змазы дызхыԥшылоз уи иблақәа атцыхәтәантәи ахыӄажара лцәыргар ҳәа дшәаны, зымҩа данԥшуазгьы, иара иакәын илбоз.

Беса иакәзар, аӡы ааӡаахра ада уаҳа ус амамкәа атцәгәыр иаҿашәаз аԥсыӡ еиԥш уи дшыҳәаԥызыԥуаз ибон, аха дахыццакуамызт «иҿатцахәы» иара иахь

аагара. Избанзар, нас уи «апсыз» иацәызуан иамоу апшзара, ацәа ацыҩцыҩра, аҟәымшәышәра. Иацәызуан наӡаӡа зегьы-зегьы…

Уи заманалатцәҟьа идыруан убас зныктәи рылапш аиқәшәара иахҟьаны уахык шаанзатәи лыцәа штынчымхоз, адырҩаҽынгьы агәамтҵра штцылгоз, данышьтало, лцәаматәа ҳәынтцәрак иадамхаргьы ианыпҵлыртлотцәҟьагьы иара инапқәа дышрызхәыцуаз. Аха абраҟа дыццакуамызт, акы дзаапшылон, ҩнутҟала имаӡаӡаз, иара ичыдарахаз уаҩпсы изымдыруаз маӡак…

…Кьаҕәса дахьтәаз, инаур ааныжьны игәы-ипсы иманы хара дцазшәа дтаҳәахаа дызлаз ахәыцра напхьеикын, зымата антцәамтаҿы иҩаганы «оҳ, гәышьа» ҳәа зыпсы ааивызгаз арашәаҩ иеипш даақәыпсычҳаны, иҽааириашан:

– Ицәгьазаратәы, Беса, уххь згеит, исалҳәаз шпацәгьоу?.. Насгьы ицәгьоуп зҳәада!.. – иҳәеит.

Дук хара имгакәа, тәым уастацәақәак аакылсын, Кьаҕәса ижәытә ҩны илагәтасны ихырбыкьны илкажьны, уи атыпан ахьатә кәасқьа ашьапы ркит. Абри ахыбра иалагеи-уажәи рыбжьара, ууанзатәи Кьаҕәса иакәзамызшәа, игәыҩба-ҿыҩбарақәа аҟәарт зҽалазӡаз акәҷар реипш, цьара инапхьарыланы рҽыртцәахит. Амала, зны-зынла зымч мырхакәа згәы ндырхаз, неихыркәа змам абырг иеипш, итцкьыҿны, зхы ҟәыншьо игылаз ипацха днавс-аавсны днахәапшлон акәымзар, еснагь илапш зхыз зыргылара иаҿыз аҩн ҽыц акәын. Убас еипш иманшәалахеит убри ахыбра аргылара, иаразы иназышьталаз акəзы иеихәлахо ҳәа акәзамкәа, уи моу, иаазгада, мшәан абарт аматәахәқәаҳәагьы ихы дазтцаалон, иҿыцххараза ишьтоу аҩныматәахә анибалакь.

Беса абраҟагьы ууанзатәи ихымҩапгашьа днавыҳәҳәаны даҽакала иҽеитеимкит. Уи заманалатцә-

ҟьа ибон, шаҟа иҽеникылоз аҟара Хьыса лычҳара шхыжжуаз. Аха изаацәоуп ҳәа ипхьаӡон гәаныла. Бжь-цапхак аартны, бжь-чыҷьмацьак рыҵа дынҭапшуан, убасҟан цышәрыччарак неиҿыкәҵаны еиҭанеиркыхуан.

Уахык зны, абжьаапнеипш хаҵеи-пҳәыси аныльҭала ашьҭахь, Хьыса лцәарҭа дылҵны, мыцхә ахгәарпхара злоу ацгәы гәабзыӷ деипшха, лхаҵа ицәа днадлеит. Ашыҟәсҟәа ицәыргахьаз, бжь-шьхак рынхыҵ, бжь-мшынк рнырцә аҟәара иҟәршәу, аҿаҳәатәҟәа зегьы ҟазҵо алакәтә бырлаш ҟәырҷаха ибазшәа дааҟалеит Кьаӷәсагьы.

Апсҭазаараҿы ауаҩы иҟәра шаҟа инаскьо аҟара игәхьаақәагьы рацәахо иалагоит, убасҟан иацьал хараӡтәуа акы акәны иҟоуп уи макьанагьы «ипхапсы» шилоу агәрагара аниоуа. Усҟан ихашҭуеит ихигахьоу ихьаа-баақәа зегьы. Дхьанарпшуеит ишьҭахьҟа инижьхьоу амш бзиахәқәа рахь. Изаанагоит, блацәеихаҟәысрак иадамзаргьы, гәыҷкәынрак... Иҵегь инахараны ибо далагоит имшпхьаӡарақәа рылапшҳәаа.

* * *

Псҭачан акәын. Ацәылашара адәы иаақәымлацкәа, Кьаӷәса ирахә ааныжьны аҩынӡа сналбааххны иҟоу збап иҳәан, амҩа дныҟәлеит... Пхынҷкәын аҟәандара дацны, иныҟәашәа аарццакны иҩнапхьа дааихьан еипш, аӡәы ргәашә абжьы мыргаӡакәа инырдҵаны мҩахәасҭала дцазшәа игәы иааинаҭеит. Ииура изымдыруа агәашә даалахеит. Аха уи иоуз ацәалашәара баапсы ашьҭамҭак ыҟаӡамкәа иаҵанарӡит аҩны данааи ипҳәыс иалҳәаз ажәабжь ссир.

– Сцәастәымкәа сыҟоуп, – лҳәеит, лыбжьы аӡәы иаҳар ҳәа дшәаошәа, дахӡызааауа.

Кьаӷәса изы иҟьаҟьаӡа иаатит жәҩангәашәпхьара, ииашатцәҟьангьы агәра игеит «бжь-шьхак рынхытц, бжь-мшынк рнырцә аҿаҳәатәқәа зегьы ҟазтцо аҟәара иқәыршәыз абырлаш ҟәырҷаха» убри ауха ишибаз ала…

Дытҟәаны дрыман Кьаӷәса Хьыса лҟынтәи иаҳаз ажәақәа. Ихала ихы даназынхалак, ихәыцрақәа рымҽхак иҽизтҭакӡомызт. Акыр шықәса раахыс деитцашьны дызмаз, анхара-антцыра игәы ахымло дҟазтцоз, имақьа-хаҳәршәыраха еснагь дызтцаз, уаанӡатәи ихәыцра хьшәашәақәа наҟ ижәҩахыр илықәҳәаны илышьтҭеитцеит уажәы. Атцәҩан анаирсуаз, ацәшьхәала атцыруа аналидоз, аҿа-маҿа ргьама анибоз… шаҟараантәу седроу ихылтцк дҟаларц азы дматанеихьаз… Урҭқәа зегь ӡшәахшәа импытцабо дшааиуаз, абар иажәынҭыҽха… «Дыҟазаап нцәакгьы сара сзы! – иҳәон гәаныла. – Иудыруазеи, импсра тцеикгьы дысҭынхар?» – абас ихы дацәажәалон, ирышҳаны ирхыршьызшәа ахрақәа ирҿакнаҳаз апстҳәа шкәакәақәа дрылапшуа данаатәалак.

Абасеипш, Кьаӷәса ахәыцра хаақәа игәы-ипсы рымаданы ихигон атцхқәа. Амшқәеи амзақәеи ипхьаӡон…

…Уахык, атцхгьы такәы инаскьахьан еипш, Кьаӷәса игәарп иныкәыҩны аҳабла иналалеит артцәаа-артцәааҳәа ҳәҳәабжьык. Уи ацәа иалнахыз ауаа, еибарҩны ииаизар, Кьаӷәса хы-цаҳәцаҳәла игәы кылыблаа иҵьматрашә дылажьуп. Хьыса (апсуала ишапымызгьы), аетцәа-жәҩан кыдпааyа, агәарп дықәгьежьаауан. «Сара соуп зегьы зхароу, сара сышәшьы!..» – аҳәозшәа ахы ларҟәны, аҵьматаршә илагылан ҵьмакгьы.

Изларҳәо ала, ишыҟалаз абас ауп: алашбжьы геит, инақәырццакны ҵьмакгьы аҟаабжьы алашьцара иалҩит. Кьаӷәса инапы ҿызҳаҳауа ииааӡахьаз

ирахә ирылалаз закәу збап иҳәан, ахьышәҭҳәа дындәылҟьеит... Уи акәхеит: рапхьа ашәапыцьаԥ ршьапы иқәҟьеит, нас аеҵәақәа аалашьцакит, уи ашьҭахь шьапҿаршәырҭа змаӡамыз акы длалҟьан, итцаулаӡаз тышак ахь иҿылаихеит.

– Кьаӷәса, цәгьапсышьа зырҭаз уара ахәаша... – рҳәеит, изаҳаны еизаз.

– Кьаӷәса бзиа... – рҳәеит.

– Ее, анаҵьалбеит, иага хлымӡаах аабап, макьана ҳабаҟоу?! – иҳәазаап абырг Базала. Шьаҳангьы игәы иаанагоз убри акәзаарын, аха изынханы иҟаз иꙍхапыцк ибз рыбжьакны ирыбжьаирыӷәӷәазаап.

– Ӡибнаҟа-ӡишәнаҟа! – лҳәеит, апсӡы заҳаз пҳәыскгьы.

– Иааꙍрада имнаꙍааит, срыцҳами! – лҳәан, лнапқәа раҳаны анцәа дꙍаитцапшит даҿаӡәгьы.

– Угәы иҭаз ууасиаҭ ззынужьда, Кьаӷәса-а-а?! Иуумыз дсуандаз ҳәа уишьҭан, алажә еипш аҭҳ лашьца уалазшьыда, Кьаӷәса-а-а-а, аа-ҳи-ҳи рҳәарауазиз сара сзы, ууауа-а-ау!.. – лҳәан, иханы днатәеит иуеишьарахьынтәи пҳәыс быргкгьы...

Базалеи егьырҭи

Ахәышҭаараҿы агәгәаҳәа ақыдқәа еиҿажьны амца еиқәын. Абырг Базала ари амца ааигәараҿытцәҟьа дтәан, аха уажәы-уажә иҟәаҟәа рыхьҭшьрак кыдлон. Уи амца хаара мацәак аҵамызт иара изын. Илапш цьарак иаанимкылаӡакәа аимдара иаҿын апшьҭӡамцк рыбжьара. Беса, иҿеимыртаӷа, арымӡ ҟьаҟьа ду дахьықәтәаз аҟны уи илапш аннеилак, ахапыц хьаа аaизцәыртцызшәа, иҵьымшьқәа неимарцахәны, ҿыцха ашьҭапшра дналагон. Беса иакәзар, иӡамꙍа ажьпсылара там-тамуа, «шәыпату схы иқәуп» ада ажәа иҿамыршәуа, дрылатәан

еизаны иҟаз. Иааикәыршаны итәаз зегьы иҿы интшәаны ҳлымҳа инҭашәарызеишь ҳәа иҿапшуа изыӡырҩуан, рлымҳақәа изкыдтцаӡаны. Базала абра даарылатәеижьҭеи игәы акытцхон, гәхьаагарак изцәыртцуан, уажәы-уажә. Илапш гәаҟ-гәаҟуа ишнеиуа, анкьа Кьаҕәса дахьтәалоз аҭыԥ аҿы ианнеилак, инацәкьыс амсеи ажьи рыбжьара аӡаӡ наицәавтцакшазшәа акы деиҭаитцанарҕәҕәахуан...

– Уаха, абра итәоу, шәхатцкы сцеит! – иҳәеит, итәаз рахьынтә еснагь ажәауаара уаҩы изымҭоз руаӡәы, дҩагылан. – Машәыршақә араҟа ҳаиднамгалеит, уи зызку еицыжәдыруа усуп. Изхысҳәаауа, адунеи ус еибаркуп-тәа: хы ыҟазар, хылԥа ахалароуп, шәыххь сара ацәгьажә изгааит. Сара сыззаауа, – иҳәан, имаҟа инапы автцаитцан иҽаариашаны иажәа инацитцеит, – дад, Беса, ҳтцеи бзиахә, жәларык зыбзада егьзыхәлам уара унапы ҳаныԥшылоуп, ҳҿахәы ҳзеиҭаухәоит. Абра итәоу дарбанзаалакгьы уи мап ацәикуам. Убри аҟынтә ҳара, уара уҿапхьа иаҳзымшәакәа иҳадхаланы иҟоу рацәаӡоуп макьанагьы, аха ҳаргьы аԥхьаҟа ҳәа ҳгәыҕуеит, абыргцәа ҳҟамларгьы атцеира иршәааратәы ҳазныҟәар убап. Хьыса, баба дбыкәыхшахааит, ҳаҳәшьеитцбы боуп, ҳаибааӡахьеит, бара бхы иадыбкылаз ҳара ҳақәныҳәаҩцәоуп... Насыԥ дуӡӡоуп ҳәа азаҳҳәоит шәара Бесеи бареи шәгәаԥхеибашьаны шәхы ахьеидышәкылаз, шәыԥсҭазаара ахьеилашәтцаз... Ҳазшаз дшәықәныҳәааит! – иҳәан, иҟас-ҟасо ҩыла ирҭәны иикыз иатцәца ааҭиркәкәеит, нас егьырҭ итәаз зегьы иҳәашьҭыбжь ишазнеиз еиликаарц иҭахны днарылапшит. Аԥсыӡ ирылашәаз рчахәы ишазыҩуа еипш, досу ирымтцагылаз ратцәцақәа рахь инеихеит. Аӡәызатцәык, абырг Базала, ҳәатцәыҳәатцәаран дызҿыз. Базала илапш уажәы-уажә дытца-

иршәуан аҿхә анаҩсшәа акәакьаҿы итәаны, абарҭ ауаа ируа-ирхәо хәа акы далахәӡамкәа, зеилкаара уадаҩыз маҭәаркәак ирылахәмаруаз ахәыцы. Кьаҕәса-хәаша игәыгракәа зегьы зыдхәалаз, зыбла аҭапшра дахьымӡакәа адунеи далхәдахаз ахәыцы.

Базала еснагь дкылкааны дихәапшуан абри асаби, иҭахын Кьаҕәса итәык ихикаарц. Аха егьараан дихәапшыргьы уи изидбаломызт иибарцииҭахыз...

Кьаҕәса данпсы ашьҭахь ауп Хьыса ахшара данлоу. Усҟан ари ахҭыс заҳаз, Кьаҕәса дыздыруаз зегьы «ҳаи, рыцҳа, дымпсытцәҟьазаап, итцәҩаншьап мыӡзаап, иҩнашә амкит убама!» – рҳәон.

Асаби, мшызҳа изызҳауаз, абар уажәшьҭа ҩыцьа рыбжьара дыбжьысуа дҟалахьан. Абри аамҭаз ауп аҳабла ианаарылаҩ Хьыса Беса хатцас дылхалыртәеит ҳәа. Ари заҳаз ҳәарада, досу иара итәала игәникылон, ишиҭахыз еипш ахпша ишьҭуан. Аха аӡәгьы иаацәыргатцәҟьаны аҳәара иҿазикуамызт. Зыхьӡ-зыпша ахә ҳаракны иршьоз ауаҩы, цәапҿеыга ажәак, ларҟәыга ажәак идкылара рхы рзалагаломызт.

Абри ахҭыс аҟны ихатә гәаанагара иман абырг Базала. Убри азы акәын, уаха абра даатәеижьҭеи абри ахәыцы дкылкааны дызихәапшуаз. Агәра игарц шиҭахызгьы, ибомызт уи Кьаҕәса дызлаидикылашаз акгьы. Дахьтәаз аҳаҷаҳәа иааигәалашәеит пстачан шьҭахьы зны Кьаҕәса иеиҳәаз: «Сацьал ааит ҳәа сыҟоуп, Базала, – иҳәеит уи, – абри, уахынла, шарпазыла аҩныҟа санааиуа, еснагь аӡәы даасцылошәа збоит. Знык-ҩынтә раҟарагьы сыбжьы насыргакәеит, аха, уаҳа умпсит, абри ҳнышәынтракәа шыҟоу алашьцара дналаӡ дцоит. Сара сыпсра адунеи ишанымпшуагьы здыруеит, аха, иабихәац, макьанатцәҟьа... насгьы имгәыгкәа ипсхьада... сытцәҩаншьапык ҟаларгьы ҳәа акәын...»

Базала игәалашәаракәа цқьа игәылыршәшәаны дрызхәыцуанаҵы, ахәыҷ ихәмаргакәа зымҩа инышьҭаитцеит, нас дбажәгәаламуа днеин Беса дахьтәаз днаидгылан, иажәа хәанчакәа рыла акы наиаихәеит. Егьыгь даашьҭихын ишьамхы дныкәиртәеит. Ахәыҷи Бесеи неидкыланы илапш ианаатцига ицәа дааҭаӡыӡеит Базала. Шаҟа еипшузеи... шаҟа еипшузеи?.. Аҳәапаҿеипш Беса ицламхәа иадтәалоу ашьана аҩыза, абар, ахәыҷгьы иахьимоу!.. – иҳәеит гәаныла. Убри ацәалашәара иоуз егьырҭ итәаз анырра рнаҭо-ирнамҭо иҭахны даарылапшит. Аха урҭ, арыжәтә иаанахәахьаз, рыхшыҩ уи азцо иҟамызт. Урҭ зегьы Беса аетцәжәҩан рҟынӡа дхагаланы ирҽхәара иаҿын. Базала абарҭ ражәакәа дахьырзыӡырҩуаз игәы ҭкапуан: «Иарбану иаҳзымшәараны иҳадхалаз ҳәа абарҭ ицангьы-иаангьы изҿу?! Хьыса Беса дааганы дылхалыртәазар, уи иаанаго, ақыдуахәа аҿы ауп амаҭгьы ҽыпхьакырҭас иахьамоу, уаҳа закәызеи?! Иҟалазеи, абаапсы? – Чмазара баапсуп абла аш ахылара. Уи ауаҩы адунеи игәы ахнаршәоит, ахаара ицәнарӡуеит, абзиеи ацәгьеи изеилымкаауа дҟанатцоит», – иҳәон гәаныла.

Астол зыгәҭылакны итәаз аныҳәаҿакәа аԥыртцон.

Хьыса, аҭыԥҳа хымкых леипш, дырхагьежьуа дырхагылан. Уи лассы-лассы Беса иахь дыԥшуан. Иаргьы илапш аӡбаара кәыбры ацеипш, иналылрҟьаны лгәатца инҭаирчыхәчыхәуан. Ашәымҭак иалагӡаны, аҩыцьагьы пышәырччарак нарҿыкәлон. Ипышәырччоит урҭ, анаҟәа еиқәцәашь еипш ихьшәашәаз пышәырччарала, рпышәырччара дацпышәырччон Беса ишьамх иқәтәаз Панцьа хәыҷгьы.

Базала аҩы зҭаны иапхьа икәгылаз атцәца иҿахьы аҩагара изыгәыцҕуамызт. Иара икәла Шьаҳангьы

уи ивараҿытцәҟьа дтәан, аха дҟәызгахашәа дынханы дыҟан. Иатцәаца ҩынтәҟа иқәхны иқәиргылахьан. Ахынтә раан, егьырҭ ирҳәаз иаргьы амин ациҳәан, алҭаирпҟеит.

– Ее, егьыди, ҳанымпсӡа ега ҳархаанхап, – иҳәан, Базала иатцәаца аақәихын, ухараҭ бзиахааит, Кьаӷәса, ҳәа ижәны иныкәыргыланы, наҟ адәахьы дындәылтцит.

* * *

Алмас абыржәы абра анышәынҭрақәа рҿы дахьаатәаз, уаҳа назлоу ипсра убааит ҳәа акәын дшыҟаз. Шаҟа иҭахызиз абыржәы, агәкыдхга хәыцрақәа иҿрыламгалакәа, деихыкка, дызцәызны дыҟаз апсабара дныкәапшыр, изхара аҳауа цқьаӡа илбааидар, аха иабаҟоу дызхатәоу аҳаҭгәынқәа ирҭыҩуаны игәы иқәыҩуан, хҭак еицҭазыршәуаз абжьқәа:

«Уара, ҳара ҳауп узааӡаз, усҟан ҳада псыхәа умамызт. Иугәаламшәои?! Сжьалтц-цәалтц уоуп, саҳәшьапа уоуп схәан, узгарыда ҳәа уаныкәха, сара усааӡеит», – абас рҳәозшәа рхибаалон Хьыса лыблақәа.

«Ауаҩрахьы укылзгарцы салагеит, уаныҩеидас сара стәы утцап, ишьҭукаап схәан, аха уара уааҳәны усҿагылеит, уажәы ҳара уаҳнызбауеит!» – абри акәын ирҳәоз Беса иблақәагьы.

«Шәара сышәҿагылон, избанзар, убри ауаҩрахьы ҳәа шәара сызнышәтцоз амҩа хәапсан азы. Заманала исгәалашәоит уи атцх мыжда, шәара шәахь схы андырхоз ауха...» – раҭеикуан Алмас, урҭ аблақәа.

«Уани уаби анпсы ашьҭахь, уеиҭымха ақьапҭажә уанаххала, ухы уанҟәышлахааӡа схәан, сара усыдыскылеит...»

«Уи, агәы саныкәхаз ауха, егьырҭгьы шәара шәеипш, аҷан мтцарсцәа, ахәыҷы «абикәынра» изы-

зуша аӡә димамкәа ас ала ааныжьшьас имоузеи ҳәа иаақәгылеит. Досу излашәзеиԥьыз аганахь ала сабҭынха, сцьынць ахә ақәышәҵон...»

«Убырҭ зегьы, дегьызмаха, уеимҵарымшарц азоуми ҳара узҳадаҳкылаз, уажә ааҳәын, амшә зааӡаз ицҳаит ҳәа, аныӡба ҳаургоит...»

«Сара убарҭқәа сцәымӡырц ахьуҭахыз азоума, Беса, усҟан уҷкәын Панцьа ихьӡала сабҭынха ашәҟәы изанутцаз?..»

«Панцьагьы уаргьы еилаҳтцодаз-еилаҳхуадаз, шәеишьцәамзи!»

«Убри «ҳаишьцәара» ихы иархәаны ауми иаргьы ҿааҳәыра смоурц лажәхырԥа сзуны аӡыблара сшеиҭаз...»

Панцьа

Иҟаларын абасеипш Алмас адамрақәеи иареи аиҿыхара ишаҿыз, урҭ рышәшьы еиқәатцәа дшалаз уа даанхаӡаргьы илашьцаанӡа, амҩаду ҭырҭәаа зҿаазхаз агәырԥьаччабжьи ашәаҳәабжьи ракәымзар. Гәыԥҩык аҿар, ҷкәыни ӡԥаби еихлафаауа, аԥсҭазаара ргәыҵаҳәҳәа иааун.

Ибҩа лагьанха ҭлакашәаара илеихьаз амрагьы, уатцәынӡа бзиала ҳәа раҳәо, меигӡарахда ахәылшәапшь ҟьаны ирыланаԥсон. Даргьы рхырыҿқәа уарцеи-уарцеиуа, иахәлаччон. Убри амра ашәахәа рылаԥсон, абарҭ адамрақәагьы налатцаны, шьыбжьаарамԥын аӡыхь ахықәан иишьыз амаҭ инаркны, аԥсабара иаақәыз зегьы-зегь...

Игәы чны иуакаӡа арымӡ иҿаҟәиган анышәынҭра дынҭытцит.

Дааҭгылан деиҭанарзыԥшит амармалташь хаҳә иаласаз аблақәа.

Ҳамҭакы ус дгылан, нас, даахьаҳәын ашацаҳәа иҿынеихеит. Абри адгьыл иқәиааз шьацкгьы арҟьацра изымгәаӷьуашәа акәын дышнеиуаз. Иахьабалак иааикәыршаны, аԥсаатә бжьы ссирк рхаҵаны иҷырҷыруан, инахараны иааҩуан аӡхыҽҽеақәа рыбжьы. Абарҭқәа зегьы иара изааигәаӡаз ракәын. Урҭ издырҵысуан цәалашәаракқәак.

Абри мцеимдарҭак еиҳаны иахьыбжьамыз аҭыԥ иара изыҳәан реиҳа ихаҳәараҳатәыз акы изеиԥшхеит. Амашьынамҩа дызныз даамҩахыҵын арӷьарахь ала игаз ашьаҟамҩа днанылеит... «Гәад-аа-а!..» ҳәа, ихәыҷыхьӡ ҳәаны аӡәы изҿиҭызшәа илымҳа иааҭасит. Ихы дааҩахазар, гәашәк аԥхьа дааихьан.

«Сабаанагеи?!» – ааигәахәт. Илаԥш иныҵигеит иҿаԥхьа иныкәԥраа ицарашәа, еинрааланы, еихҳәаеиҵҳәа игылаз анхара.

«Ухшыҩ мшаҟәаахьеи уҩашьазаргьы зҵьашьатәузеи», – аҳәон акы. Егьи: «Маԥ, маԥ, цқьа ууанаԥш-ааԥшишь!..» – аҳәон: «Сишь!.. Абан ани аҵьтцла хыжәжәара!» – аҷараҳәа иааимшәеит ихшыҩ.

Алмас ибла адырхаланы акраамҭагьы дахәаԥшуан уи аҵла. Еиҳа-еиҳа рҽыԥхьаркуан уаанӡа иааизцәырҟьаз агәыҩбарақәа. «Сымҩашьаӡеит. Сара сымҩашьаӡеит! Аҩны саанит!..» ҳәа ибжьы ныкәиргаргьы цәгьа ибомызт, аха изҿыҭуамызт, игәи-илаӷырӡи еилатҵәон, иара ус гәаныла иизбоз ада акгьы изинырԥшуамызт. Убри аамҭазы абызгәыркәа еиларгыланы, асаса еимырҳаны аҿаанахеит ла дук, агәарԥ аҩнуҵҟахьынтәи. Иааyан, уи аандагьы гәашәгьы ирызнымкыларашәа. Ааишьа иамхацәгьахан, аҳандакь иҽнаваикит. Аҟаҵәыҳәагьы имшьхәылтҵ ак налаҟацеит. Даатрысит. Убасҟан ауп иангәеиҭа аҵыс зкылымԥраауа агәарԥ ақәыцаанда шакәыршаз. Ихьухьууаз имахәар еиԥ-

хьышьшьаауа иҿынаҟәитҳеит. Аихатә гәашә еиҿапса ашьап паҟьақәа кыдыргыланы, аақ-аақ амшын уи ала. Ашә аартны аҩны даадәылтцит пҳәыс аукы. Азныказы агәашәахь лҿаалхарышәа даабжьажьеит, аха нас уа лҿаанылкылеит. Уи инақәырццакны, алашыбжь иалыҩны, иааҩит хатцак ибжьы.

– Бызкызеи, бара, уа? Банаџьалбеит бласы, бласы!.. Ихытцны исыцәцоит бымбаӡои?!

Апҳәыс илкыз батылкақәак уа инаргыланы, ашацаҳәа, агәашәахь лҿаалхеит. Дааиуа-дааиуа аштa абжара ааиҩылшахьан, дадырсызшәа уа даатгылт.

Еитахгьы рҿаархеит Алмас игәаҿы иҿыцәаахьаз, аха еснагьтәи амш хаарадақәа рҟны, аарла акәаргьы, пхарра хәычык анырра изтоз игәтыхақәа.

– Бабацеи бара, арахь имааша?! – иааҩуан дырҩегьых ақәатцарахьынтә уи ахатца ибжьы.

Ҿааихак амам ала...

– Дызустахда, уа, агәашә илагъаз уажәы?! Ма «цу» бҳәарауазеи... ҳхы амгеи!.. – ашәыртра даатцытцын иҿааихеит, хатца кьаҿк, еиқәанапқәа тцаркәакәаны, харп затцәы.

– Иаапкыша, Џьулбарс! – Арахь уиас! Иушышьозеи, алышькьынтыр ухы ухнахааитеи! – днышьтасшәагьы иун, ила дназытцҟьеит.

– Утал, утал! – ибжьы наиқәиргеит, такәы дахьааскьаз даангыланы.

Алмас дахьгылаз деитатцуамызт, дшьаҳаитхазшәа дгыланы дырзыпшуан:

Дабатәи бзамыҟәу ҳәа акәхап, апҳәыс лахь дынхьапшын акы неиҳәан, иланарпшыга атца дкылапшуашәа, илахь инапы адкыланы, ишьи-ишьи еиқәтцо иҿааихеит агәашә шыҟоу. Пытрак дахьааскьаз, дџыцӡа даатгылт. Нас: «Ҟоҳ, шәанаџьалбеит!.. Ҟоҳ, банаџьалбеит!.. Ҟоҳ, уанаџьалбеит!..» абас

ҳәо, еиҭаҳәо, агәашә аартышьагьы дақәымшәо, акәкәыҳәа дацрыхо даавахеит.

Алмас, уажәраанӡа иблақәа ирхыз, алапшҵашәара хәашьқәа наӷ инархыҵын, дырҩегьых дыккаӡа дааимшәеит. Абар, Панцьа, иара дызхыраазалаз, абар Сырма!.. Ихьаанагаз изымдырӡо, ипхаҵәыпхаҵәуа иблагәқәагьы алаӷырӡ ҩархыжжылт.

Панцьа ииулакгьы агәашә алыкә нылиршәан:

– Ари уара уоума?! – иҳәеит.

– Ааи, сара соуп, Панцьа! – ҿааиҭит Алмас.

– Ассир сымбои... уара, упсы ҭалама, Алмас?!

– Сеиҭаиит, Панцьа!..

– Уанацьалбеит, ари уара уакәҵәӷьоума?! – иара иакәу-иакәму цқьа еиликаар иҭахушәа, апхьа инапы ааникылеит. Нас иара шиакәҵәӷьаз агәра анига, агәапҳәа, иҿынеигәыдижьлеит. Егьыгь, игәыпшқара иааизар акәхап, инапы наикәыршаны дааигәыдиҳәҳәалеит.

Сырма лнацәкьарақәа лӡамҩа илзадымхӡакәа иаларпсны иахьылкыз, ддысхазшәа, уаҳа илуа ҳәа акы дақәымшәо акәын дышгылаз. Макьаназы иӷоуиану ҳәа акгьы цқьа еилкааны илбомызт. Лхаҿы илзаагомызт лыбла иабоз зегьы.

– Упсы ҭоума, ыы, упсы ҭоума?! Усыхәапши арахь, – иҳәан, дааиӷәыҭхашәа деиҭанеиҿапшит. Ҳамҭакы аҩыцьагьы блала иҭибаҵаарц рҭахушәа еиҿапшуан. Нас Панцьа илапш зымҩа инеиган, ипҳәыс лахьгьы дцәыҵыпшшәа дынхьапшит.

– Бызгылоузеи, бара, аубицьыр?.. Апсы дгыланы дахьаҳзааз бымбаӡои?! – ҳәа ибжьы наиргеит.

* * *

– Абас уаҩы изыруа убахьоума, Алмасхеит, упсы шҭаз акәызма ҳара абрысӷак ҳашургәамҵуаз, ианадамха, шәӷәыбӷьыцк ала иаҳурдырыр... Анцәа

иуҟәырхуп, аха ҳара уеишәаматәа кҿатцаны ҳтәан... Ҳрыцҳамзи... Ҳзыхурҟьазеи?.. – илаҕырӡ хаҟәҟәала ацәажәара даҿын Панцьа, аҩыцьагьы еиҿапшуа ахьаца амтцан иахьтәаз. «Шәарбанкәоу шәара абрысҟак «ирыцҳахаз», сшәызхымгартәы еипш?» – ҳәа азтцаара иқьышә иныкәыххит Алмас, аха ихы инапаҿы иааганы иеааникылеит. Дырҩегьых аҿымтра нарыбжьалеит. Ас еипш акырынтә иҟалакәахьан ара иаатәеижьтеи.

– Уара аҕьараҳәа уҟоуп, – иҳәеит Алмас, икәшамыкәша днапшы-аапшуа. – Асеипш иҟамызт ҳара ҳхаан, (ҳара ҳанынхоз иҳәарц акәын, аха дырҩегьых иеааникылеит).

Деитәалагахит итцәалатцаратә цәажәаракәа ааигәыхәт Панцьагьы, аха нас:

– Ҳазлаҟоу егьыҟам, аха бысҭак ҳфартә еипш, ҳааиуеит... Сара усазтцаауазар, иара убригьы анцәа ицьшьоуп схәоит, избанзар, уара иуздыруам Алмас, ҳара иаҳхаагакәаз. Аамҭа еикәатцәас иҟаз ҳара иаҳашькласит... агәаҟра, амлакра, ахьҭакра, ҳашнеи-шнеиуаз аҟазаареи – аҟамзаареи ҳанырҭагылазгьы ыҟан зны...

– Сара исыздыруам акәу уи аамҭа еикәатцәа атәы! Издыруада уара угәы иаанагозар, сара чашәала мацара иахьдырчоз сыҟан, сааӡаны саарышьҭит ҳәа?!

Алмас ицәажәара Панцьа ихы ишалнарҟьаз ааиныпшит азнык азы, аха иацымҳәакәа, иажәа даҿа хырхарҭакахь иниаигеит.

Алмас Сырма дзыҩналаз аматцурҭахьы пшырҭас ихҭакны иман, аха макьана арахь ддәылтцны ҳәа лхабар ибомызт. Ус, ашырҳәа ашә ааимпааны лҿаалхеит ларгьы. Аттаҳәа иҿапхьа ииаҟьаны рҿынархеит игәалашәараҿы инхаз амшқәа...

«...Мшыцәгьашьҭахьын.

Пхынран.

Дааиуеит, жəаа–зеижə шықəса иреиҳам пҳəызбак. Абри лныс уҳəап, цəгьаӡа деинаалоуп. Аҽарҳеипш дныҟəгыла-ааҟəгыло. Тамашəҭ џшəыла ҭкык лшəуп, лцəа иадшəало иӡахны. Убри апштəаахəы касы еицарсак еиларшəны лыхəда иакəыршоуп.

Иҳəынтцəаршьшьыраха зыҭра иамкуа аҵҳа иааҟəтцəо илеиуаз акəара дааҽпцынгылеит. Зназгьы аҵҳа дыҟəларашəа лҽыназылкит, аха, илзымгəаҕьуа, лышьҭахьҟа днеиҭапеит.

Убри лааира дазыпшызшəа, нырцəтəи апаҩ даакəгылеит арцыск. Ирезинатə галош хəҩагакəа ишрыдыҽеалоз, аҵҳа дыҟəланы арахь даарит.

– Нырцəҟа шəыруазма? – иҳəеит, апҳəызба данаалыдгыла, лапшылагьы даамидеит. «Ааи» ҳəа аанаргауа лхы аалырҵысит ларгьы, уи изтцаара аҭакс.

– Аусқəа ҽеим! – иҳəеит, ихазы маҵара иҳəозшəа, аӡы дҭапшуа.

– Смырыргьы ҟалаӡом, арахь аршьас иҟастцара сыздыруам…

– Псыхəа змам егьыҟам!..

– Аӡы ҭыкəкəааӡа саапшып сҳəар… аусура сагхоит. Мамзаргьы абагьыр ахьху ала сцап ҳəа салагар, уахьгьы мышныҟəа бжьоуп…

– Ҵаара пхашьарам, асҟак бабаццакуеи? – иҳəеит, дналпцыҩланы.

– Аусурахь?..

– Аус абабуеи?

– Ашахтаҿы!

– Ассир убалап?!

– Избан?!

– Саргьы уаҟа аус зуеит.

– Ииашаны?! – ииаудырратəы ллакҭагьы аалхалашеит. Илаҳаз, лгəыҩбаракəа налыхҟьан: – Уаха ачапшьара сара исуалуп. Арахь сагхоит, – ҳəагьы нацылтцеит.

– Шамахамзар, ҳшахҭақәа рҿы аус зуа зегьы здыруан аха..

– Сара мчыбжьык аҟароуп иҵуа аусура салагеижьҭеи, – лҳәеит иажәа ахы ахьцоз дырны.

– Ус акәзар, иҟоу басҳәап, – ҿааиҭит иаалырҟьаны, – сыхәда бнапы акәырша!

– Иауазеи, џьым-џьым!.. – иаалцәымыгхеит иҳәашьа.

– Балга, балга! Ацәажәаха ҳамам, аусура багхоит!..

– Егьаурым сагхаргьы, снеиаанӡа сҭыпаҿы иҟоу даасзыпшып. Уи усҟак игәырҩаумган!.. – лҳәан, шьаҿақәакгьы лышьҭахьҟа днеиҭатцит.

– Ибцәажәашьозеи бара, жәларык рыпсы бнапы иануп, ус ишабалак ҳәа узызнеиуа усума ари. Иаапсаз ачапшьаҩ дамхацәар ҟалоит, машәырк ҟаланы ианаамҭоу ацхыраара анзыҟамла, амашәыр ахь икылсыр ауеит. Убарҭқәа гәашәҭаларц азоуми абас ҩыџьа ауалафахәы шәыҭаны шәыздыртәаз! – иҳәан, аусура апҟаракәа налзеиқәипхьаӡеит.

– Иҭабуп даараӡа уахьсылабжьаз азы. Аха сара заманалатцәҟьа издыруеит снапы иану аус аҿы аҭакпхықәра исыду, – лҽаарџьацьашәа инаиаҭалкын, ахәацаҳәагьы аӡахьы лҿыналхеит. Иара ашырҳәа дналыхьӡан, даашьҭикәыцәааит. Лара азныказы акыргьы лҽаалырххеит, аха арпыс имахәҿа ҭәҭәақәа рҿы дахьымчыдахаз аҟнытә лҽааиқәылкшәа луит. Инасыџ инапы иантцаны иманы днеиуазшәа агәалаҟара иманы ацҳахьы иҿынаихеит иаргьы.

– Аӡахьы бымпшыкәа, аҩада быпшла – лгәылҽанитцеит ацҳа данныкәгыла.

– Бара ибыхьӡузеи? – ҿааиҭит, ацҳа агәҭаны инеихьан еипш.

– Уцала, уцала! Ҳанырлакь иуасҳәап!

– Ҳоҳ, бара избо, аҟамчы ласхҟьаны, «ачу!» ҳәа бҿылабхаргьы цәгьа ибымбозар ҟалап.

– Ацҳа ҳатцҟьаны ицоит!.. – артцәаа аатлыргеит.

– Ацҳа атыпаҿы иҟоуп, бара быблахатц ауп зтып иқәҟьаз, – иҳәан, аҟыр-ҟырҳәа дыччауа, азы даарганы днаиргылеит.

– Ламыс умам акәымзар, ас азәы изыруа убахьоу?

– Еицәоугьы сықәнагоит! – иҳәеит иаргьы, нас аҩыцьагьы неиҿапшын иааибарччеит, аха лара дхәацы-хәапшьха дааҟалеит.

– Итабуп усыргәамтцит! – лҳәеит, лыбжьы нытцакшәа.

– Аиеи, уажәшьта изыбымҳәарызеи, бызхара бансацәҳа ашьтахь. Исаат днахәапшын, – Уажәшьта баансырхом, абзиаразы... – инапы аҿынаирхан, – Алмас сыхьзуп, – иҳәеит.

– Сырма! – лҳәеит ларгьы, ҳамтакгьы лнапы ааиҟәытцымхкәа ус тцаҟа дыпшуа дгылан...»

– Анцәа уиныҳәааит, Алмас!.. – иҳәеит Панцьа афырцьан аақәхны.

Ахьшьыцба зласыз атцар реипш, уи ибжьы иааимнарбгьыжәааит Алмас зда имамкәа дызлаз игәалашәара лыпшаахқәа. Ипстазаараҿы иреигьыз амшқәа мчыла имҟәытцызкәкәааз ауаҩы, дгәагганы днеиҿапшит.

Панцьа даҿын иажәа анагзара;

– ...Аллаҳ ицьшьоуп, упсы таны уаҳзааит. Упсы таны упсадгьыли ууаажәлари рахь ухынҳәит... Аиаша уасҳәап, макьанагьы агәра сызгом уара шуакәтцәҟьоу. Нарцәынтәи иааз унаур акәушәа ауп сышухәапшуа. Ипсны ибзахаз сашьа, анцәа ҳаигумырхан, цьым!.. – абарт ажәақәа рышьтахь илагырзқәагьы аахаддылеит.

«Иқәрахьы днаскьо даналага, игәгьы пшқахазаап», – иҳәон гәаныла Алмас, Панцьа дахьихәапшуаз.

– Аҳы, Алмас, иаанкыл акы!..

– Изжәуам, Панцьа, – иҳәеит, ибжьы днақәыҕәҕәашәа.

– Ҳаи, уара мыжда, (зегьы акоуп уахьыҟазаалакгьы ухәыжәла цәгьара узаҟәымтцит ҳәа иҳәарц акәын, аха,) ҳаидымтәалеижьҭеи итцуа уазхәыци, акы аанкыли уажәазы, нас атцаулра ҭаҳтцап...– ибжьгьы ҩаҳареикит датцаҳәҳәашәа.

– Анцәа шәныҳә, анцәа шәныҳә!.. – ииҳәара иҿамшәазшәа, ҳамҭакы ифырцьан нарҳәы-аарҳәуа икын Алмас.

– Иҭабуп! – иҳәеит Панцьа. Егьыгь дҩахан иҩҭаиркәкәеит.

Аспирҭ иабылхьаз ирҳәарах акы ахьысызшәагьы иҟамлеит. Даҽа ҩба-хԥа фырцьан аныржә ашьҭахь, Алмас иара ус иаақәхны акгьы ахымҳәааӡакәа ижәуан. Ари зынӡак ихы еивҟьазар ҟалап ҳәа уи дихәапшуан Панцьагьы.

– Панцьа абна ақәатцаҿы, амца зтцацеиуа ақәаб закәызеи? Кәацума иҭоу? – иҳәеит Алмас, арыжәтә мца иблақәа ирхыҳәҳәала дахьтәаз, уажәы-уажә Панцьа уирахьҟа пшырҭас ишимаз ангәеиҭа.

– Аа, уа... уаҟа уаткак ҳаршуеит.

– Ауатка уҳәоу?! Мшәан, макьана ашәыр ҟалахьоума, мамзаргьы сара аамҭақәа сцәеилагоу? – иҳәеит ихы дацәажәошәа, ҿыцха дкапшуа.

– Аа, аиеи, иҳамоушәа иҟоуп усшәагьы акы. «Уи уара иузалоузеи утцаа-пшаауа?» ҳәа акәхарын игәы иаанагоз, ганха дахьыпшуаз.

– Нас изакәхарызеи иара, цьаргьы шәыр фҩык уаҳаӡомеи?!

– ?!.

– Аха, уи сҳәеит ҳәа, иҟалап, сара урҭқәа ргьама сцәызхьазаргьы. Ҳа-ҳа-ҳа... – иара иитәӡамыз бжьык ала дааҽхырччеит Алмас...

Панцьа адунеи ахаан гәыргьарак ашьҭа ихыиҿы ианылахьеит уҳәаратәы дтәамызт абыржәы. Хараӡа, абрахь цьара илапш кыдырхаланы дыпшуан. Маҷ-маҷ рҽеиздыртцәон илахь ацәаҳәақәа, аапсарак зныруаз ихаҿпшра акәын имаз. Алмас, иҿапхьа итәаз ахатца, илапш ааихмырсыгьзакәан дихәапшуан. Егьыгь, уарлашәарлашәа, илапш Алмас иахь инаирхалон, аха хаха ианааизхалак, ашырҳәа наҟ инаиҟәганы, дахьыпшыц апшра далагон.

«Дгәагәо, адамра дааҭытцызшәа, дабаҳзаанагеи уҳәарауазеи, – аҳәон Панцьа игәы. – Сыла дапырызгеит сымҳәази!.. Деиҭаакылсхит. Усҟантәи аӡыхәашьра схы иасырхәан, аха уеизгьы, аџьма импсыша амтцә азылаҟәуеит ҳәа ирҳәо изыҟалазаап умбои».

Ииасхьаз аамҭақәа еимырттаауа днарылалеит. Шаҟа днаскьоз аҟара изцәыртцуан иаҳаиаҳа деитцазкуаз, зынгьы ихы изанамшьоз, аха аханатәгьы аӡәы иҿапхьа иаацәырганы «сиашам» ҳәа, иимҳәацыз, амыркацьеипш иқәпапаны дызкуаз ахәыцрақәа, иара ихаҭагьы амыркацьы зҿало агәыцә ахаҭа аипш, урҭ даарылагылеит. Иҿапхьа даацәыртцит, ишырҳәо еипш, зыхьӡ иҿарзза имҳәацыз, (уимоу иабхьыӡ дадкыланы ианиҳәалозгьы иҿы аӡы ҭоушәа еихымхӡакәа акәын ишиҳәалоз), иара ианимаҳауазгьы «Уи» ҳәа ззиҳәалоз ауаҩы. Уажәы ибла данаахгыла, абра иҿапхьатцәҟьа дтәоушәа, агьара-ҕьараҳәа ицәажәашьагьы илымҳа иааҭаҩызшәа ибеит Панцьа.

– Панцьа хазына, уара умҩа иапырагылаз, иага дбаагәаразаргьы, улымҳа саркьада иубараҳа, сара дусырбарым! Иара саргьы уамак дысгәапхацәом, убри Алмас ҳәа узҿу, арџыс хамхапагьашәа иҟоу.

Знык сара ишысҳәаз еипш уҽанузеиқәыршәа, нас, ани акомҿараа роупшәыл Сырмагьы днала-тцаны, амацәаз ахы иҭакәашо иусырбап. Амала агәҽанызара угымхан, амарџьа, ҳәа иҟәаҟәа днас-насуан... – Аха уи схәеит ҳәа, сара сыҟанатцы ак-гьы уацәымшәан!» – ҳәагьы нацитцалон. Абри лапшттцашәаралатәи реицәажәара амаӡақәа абыр-жәы Алмас итцидыраар ҳәа дацәшәаны, «наҟ успыртц уара псаҭацәгьа» ҳәа аанаргауа, ихы наиҟьа-ааиҟьеит Панџьа. Аха, зегьы акоуп, ибла дхытцуамызт «Уи», ицьымшь хәыцқәа ажәырҭеипш иблақәа ирхашьшьы, еснагь ицырцыруа исаз их-ҟәази, ипатцаарҭа иқәчыз ипатцажәпақәеи уҳәа дахьынеимаз, неидкыланы уааизхәыцыр, аиа-шазы уааицәшәартәы акәын дшыҟаз. «Амала, ацәгьарахьытцәҟьа аус ахы анарха, – аҳәон Панџьа игәы. – «Уигьы иҿыгҳара сацәымшәеит. Усоуп, уаҳа псыхәа ыҟаӡам. Знапы ззымҟьаз, аӡы да-геит. Зыцламҳәа еибамгаз, ихәы аанхеит. Сара сакәым ари зхәыцыз?! Саргьы ачык ауп иаасыг-хаз сынхықәгыларц, аха... снаршә хиеит...» – абас илапш кыдырхалан ахәыцра даҿын Панџьа, абра дахьтәаз. Уажәы еиҳагьы рхыпхьаӡара рацәан илахь ианыз ацәаҳәа качырақәа. Убарҭ ацәаҳәақәа ир-ныз аҩыра дапхьарц иҭахушәа акәын Алмасгьы уи дышихәапшуаз. Тцабыргынгьы, дагьапхьатцәҟьон. Алмас илапш Панџьа аӡаӡ еипш илҟьо даналагалак, инартцауланы даақәыпсычҳауан, рапхьа иқәгылаз афырџьанқәа ауатка нарызҭеитҭон.

– Анцәа уирҭхацьлааит, Панџьа, – иҳәеит Ал-мас, Сырма аҩны агәашьа лҽадтцаны уажәы-уажә лпыраҳәа акьыпшь лыблақәа инархшьылауа дахь-гылаз, дналзыпшшәа иун:

– Даҽа акака аажәып, Алмас! – иҳәеит, Панџьа, Алмас илапш Сырма ишылзырхаз аниба.

– Исгәалашәаз удыруоу, Панцьа?! – иҳәеит Алмас.

– Иаҳгәалаҳаршәара мачхәума, Алмас, уи нас. Уажәы ари аанкылишь! – инаидигалеит ифырцьан. Иблақәагьы шәшьы еилаҳантақәак рыхтцаны рҿаархеит, ихы-иҿы зегьы амҽхакуа. Иаргәтцыстәаҿы дак атрымҳәа ашьтыцара иалагеит. Уи аханатәгьы убас дҟалалон, иҽеимыз акы аниӡбоз. Егьигьы иара диҿапшуан, аҩыцьагьы рылапшқәа еицәажәон:

«Ацәгьа-цәытцыпшаара уалагама», – аҳәон Панцьа итәы.

«Ауаҩы дахьиз-дахьааӡаз, нас данпслакгьы анышә дахьамардо ацьынць ҳәа ауми ишашьтоу?» – итцаауан Алмас игәы.

«Уиала иуҳәарц иутахузеи?..»

«Истахуп иугәаласыршәарц, иҟалоит уара иухаштзар, апсра-аӡра мҩа ансзалухыз атәы...»

«Иҟалап, уара аҽепныҳәа сутарц уаҿызар?..»

«Ауаҩытәыҩса ипсра ианакәызаалакгьы самеилаҳацызт, уи ус шакәу уара заманалатцәҟьа иудыруеит».

«Ианакәызаалакгьы ҳааибуамызт уареи сареи, Алмас!.. Уҽаанкыл!»

«Мап! Иазхоуп сҽаанкыланы, сыг-сҿамҳәо сахьынӡаҟазгьы!»

«Урыцҳашьаны, деитцымуп ҳәа, сани саби урыдыркылеит, ашьтахь ухы уара иумырманшәалеит. Уи азы гәыбӷан зутцараны иҟада?»

«Иҟалап анапшцәа иахьагьы убас акәзар ишырдыруа...»

«Издыруада сурӡырц утахызар?»

«Уакә-сакәымхеит! Амала издыруеит иара абыржәгьы усҟантәи уаамта умазтгьы, али-пси рыбжьара иалыршаны, сыбаҩгьы ццышәутәхьазаарын. Иҳарта-сырта ыҟамкәа сыпсы дастеит, сара стәы

иакит, сыла дапырзгеит ҳәа акәын угәы рҭынчны ушыҟаз. Имшапшараха уҿаҳәатәы баны упшуан. Ауаа арахь, лахь пыракыгас сеишәамаҭәагьы кҿоуҵеит. Ашәгьы ушәутцазар акәхап. Уи ала уаҕарара хумѡози. Пхыӡ иубаргьы уцәарҳаны уаазырпшышаз, зыгәра умгашаз ауп уажәы абра лабҿаба иубо… Макьанагьы цқьа агәра узгом сара шсакәу, адамра иааҭытцыз сыпсыгага акәушәа ауп ушсыхәапшуа. Мап, схаҭатцәҟьа соуп абра уапхьа итәоу!»

«Уара ушҳамын, ус уагьаанхеит!..»

Абас лапшыла еиҿапшны, гәаныла еицәажәон арҭ аѡхацәак.

Алмас иааигәалашәеит:

…Сырмеи Алмаси анеибадырыз амш инаркны лассы-ласс еиқәшәо иалагеит.

Апхьатцәҟьа зны «машәыршәа», аҿазных «мѡасшақә» еиниалон. Алмас ихылпа атцыс ҭан. Ицәа ҭынчмызт. Дахьтәоу-дахьгылоу, аус аниуа акәзааит, Сырма ибла дыхгылан, даргәаҭеиуан мцакы. Иагьарааны игәы иҭеикхьан дызмырҭынчуа зегьы аартны уи аупшәыл илеиҳәарц. Аха изеипштәуамызт, ӡшәахшәа зегьы наимпытцабон, рхала ианааизынхалак. Дацәшәон, игәахәтәы лытцшәадаханы, уи нахыс лылабара ицәыӡыр ҳәа.

Хәылпазык зны, иѡызцәеи иареи аусура ахьынтәи иааин, аҿыӡәӡәахагьы иахьымӡацкәа, ачышә рҿатата, акы еимакны иалацәажәо ишгылаз, инхьапшымҭазы Сырма илапш даатцашәеит. Уи убра аусуцәа рзеипшынхарҭа аѡны аҿапхьа, атцлашьапқәа ирыдҟатцалаз атәарҭаҿы газеҭк дапхьо дтәан.

Алмас зназгьы дааҳәалахеит, аха, нас, ашырҳәа иѡызцәа днарыдҟьан уахь иҿынаихеит.

– Бзиала баабеит! – иҳәеит, даныналыдгыла.

– Бзиара убааит! – лҳәан, ларгьы, дыпхашьапхатцо, омак инеитцыхны ибалқәа дырхымпшы-

лацәакәа, дҩеихатцгылеит. Алмасгьы аӡы зтцабаз апсыӡ даҩызаха, дҳәапы-ӡыпуа абзиабара мца даагәылахеит.

– Шәусура шпацои? – дизтцааит лара.

Иҟаларын убри лызтцаара акәымзар, уи амца шыра иалахаз «апсыӡ хәычы» леиқәыблы ицаргьы. Аха, Сырма лажәақәа рпсаҳәагаха игәы иныкәлан:
– Иҭабуп! Ицәгьам макьаназы, – иҳәеит, атәара иҽыназкуа, аха, иусуга маҭәа ҷыдақәеи ишьатцақәеи уҳәару, иеибыҭашьаз ангәеиҭа, ацәпхашьарак ааиаун. – Саҭамыз… бхала бынсыжьуеит, аха уамак сынхом! – иҳәан, дналыдҟьан иҿынаихеит.

…Анҷа-кәара аиҩхаа… Ныруә-аарцә зҽеилышь игылаз ашыцраҟны, иааҟәымтцӡакәа иҷырҷыруан апсаатә. Урҭ рыбжьы Анҷа-кәара ада, егьырҭ, уи акәша-мыкәша иҟаз згьы азыӡырҩуан. Акәара хәычы иааҟәымтцӡакәа ахьыр-хьырҳәа рыхәачча-ра акәӡан изҿыз. Иҟаларын кьатеиптцәага лафк еибырҳәозаргьы. Иҟаларын бзиабарак аӡбахә иала-цәажәозаргьы.

Араштцла еихиаа амтцан наҟ-ааҟ еиҿапшуа ахаҳә иқәтәан Сырмеи Алмаси.

– Апхьаншәа акы уасҳәоит ҳәа бажәа иалабтцан… – ҿааиҭит, алабытцә хәычы иикыз ала адгьыл тцәаҕәақәак алдо дахьтәаз.

– ?.

– Сырма! – иҳәеит иара, изтцаара уаҳа анала-ҿылымтӡа. – Исыздыруам сиашоу, сиашаму аха… акы бгәы бнархьуашәа збоит. Даараӡа имаӡамзар… – иажәа ацтцара изымгәыгьуа иҽааникылан, иахылҳәаарызеишь ҳәа аанаргауа, ибла ҭырхаха дналҿапшит. Ларгьы, убастцәҟьа, лыбла ҭырхаханы акәын дышихәапшуаз. Ҳамҭакгьы рылапшқәа амхалдыз иааннакылазшәа еихәапшуан.

Ус, Сырма лыбла маахырқәа иаҳа-иаҳа рҽедырҭбаауа, рҽедырҭбаауа, мцак нархылан, лыбла пыць

ауқәа рҟны, аӡаӡа зықәнархәаҳәыз ашәҭыц пшаласк иартцысызшәа, акәапа-сапаҳәа алаҕырӡ цәыкәбарқәа нархыыкәкәаан лӡамҩа ҟәымшәышә инадлеит. Нас лхы лшьамхы инанылтцан деитцақьны атцәыуара дналагеит.

Иара ашырҳәа дҩатцҟьан дналыдыххылт, аха, иитура дақәымшәо, ус даанхеит. Лара, дарыхьҭшьызшәа лцәа дҭақыцьқыцьуа, атцәыуара даҿын. Издыруамызт дыширгәыбзыҕшаз, дацәшәа-цәырӡызо лхахәы ааипхьишьшьаан, ашьшьыҳәа лӡамҩа инапы надтцаны, лапхьа иеноужьны днышьамхнышгылт.

Алаҕырӡ цаҳә-цаҳәуа инапсыргәытца иаатцалеит.

Урҭ алаҕырӡ цәыкәбарқәа рыпхарра ихаакәакәараӡа цәаныррак игәаҿы идыртцысуан, игәеисра дырццакуан.

Лмаршәа куа даалыхан, игәы даадитцеит. Абжьаапын еиқәиршәалоз, аха игәаҕьны лҿапхьа изымҳәоз иажәа лыпшаахқәа, еиқәпах измаз рҿаҳәагақәа пыртцәтцәазшәа, рхала рҿаархеит.

Иажәақәа шаҟа дыргәылархалоз аҟара дигәыдихалон апҳәызбагьы. Абар, абар рыпсып пхарра еилатцәеит. Мап, иқьышә апҟацаҳәа дҭамсит уи, ус иқьышә лнацәа надкылан ашьшьыҳәа лҿынаиҟәыҭханы, аччеи, аҕәырҕьареи, алаҕырӡи лхылҿы ианыҷҷаауа, днеиҿапшит, абри акәын сара сыззыпшыз ҳәа аанарго, нас, ашьшьыҳәа дҩагылан, ижәҩа лнапы натцхны рҿынархеит.

Зыбжьы еиныҩыз ҩ-гәык, абзиабара еицақәҿызҭуаз ҩ-гәык, рышьҭыбжь иазыӡырҩуа инеиуан рҩыцьагьы.

Амҩа архәара иахьаавшәаз, шәааира акәын сыззыпшыз иҳәашашәа, ргәы рҿанӡамкәа даарпгылеит Панцьа...

«Иҟалап абри абыржәы ибла иху ашәшьы убра ахы акызаргьы, аха усҟан уи сызгәамҭаӡеит», –

ааигәахәт Алмас, уажә Панцьеи иареи гәаныла еицәажәо иахьеиҿатәаз:

«Убри ашьҭахь, – аҳәон Алмас игәы, илапш Панцьа ишҟа ииаганы, – уажәы уара уҩны иҩнагылоу Сырмеи сареи рапхьаӡа ҳшеибадырыз, сгәы дшақәшәаз, бзиагьы ҳшеибабаз, ларгьы дшақәшахаҭу аҟынӡа, сашьа уоуп ҳәа угәра ганы, зегьы-зегь усҳәеит. Убри реицәазар ҟалап сара адунеи сахьынӡақәу гхас иҟастцахьоу зегьы. Уара уеырхықәымтцаны уаачча, иахьабзамҭанытцәҟьаз напалаукит, уҳәеит. Угьамақәа цәгьам, сашьа, уҳәеит, уаасалацәҟәшәа. Исоуҳәеит, лхы-лтцыхәа уаргьы ибзиатцәҟьаны ишыудыруаз, шьҭралагьы дышхәыдам уҳәа зегьы. «Иузеигьасшьоит амҩа бзиа!» – ҳәа соуҳәеит. Сара усҟан ақәыпшра ацәқәырпақәа схы-сгәы пеипеиуа ирхымзи... акада егьыззымдыруаз ауаҩы, уажәақәа цәала-цәажәарак рытцоуп ҳәа сҟамлаӡеит. Атцыхәтәаны, исыхьша ансыхь ауп «амҩа бзиа» сшықәутцаз саназхәыц, убри ҳаицәажәара инаркны супцырганы сыҟазаргьы шуҭахыз аныздырыз».

«Саргьы сгәыгуан ҿааҳәыра уаутцәҟьарым ҳәа!» – аҳәон Панцьа игәы.

«Аха исоуит уара исыцәурӡқәаз зегьы рахьтә акы. Даараӡа ихьшәазаргьы, исоуит, – сыпсы шҭаз сыпсадгьыл сыбла иабеит!.. Ашьҭахь, ула санапыруга, Сырма укаҭа еиқәатцәа далахартә уныҟәеит. Узымныҟәарыз, аамҭа «Уии уареи иахьышәҭахыз ишәыртцәиуан. Лара дыцқьагәышьан, ужәӡы лхьысаанӡа...»

«Уи сара дсыпҳәысуп! Ҳҭаацәаратә еизыҟазаашьа уаламцәажәан! Уаҳгрыӡаа, наҟ!.. Насгьы арҭқәа зегьы уара иабаудыруеи, тцаара пхашьарам?!»

«Аҳақ маапшыр ауӡом! Уарҕьажәҩа «Уии уареи ишышәҭахыз еипш шәусқәа еиқәымшәакәа, шәаргьы ахықәахь шәаманы иандәықәла, шьацәқәыпла узыгәҭасыз, уҭынха ду исеиҳәеит. Дабоу-

беи ҳәа утцаауазар, дызбеит цьара. Уи даара дуаҩы хәычҳхаҳьан усҟан. Асалам узааиҭиуеит нырцәынтәи! Дузыпшуп! Аха уаҟа шәеиниар, анкьеипш шәеимабзиамхар ҟалап! Еилкааны иман иааизууқәаз зегьы...»

Амацәыс анынкаҷҷалак ашьҭахь адыд абакшари ҳәа ипшызшәа иҟан урҭ аҩыцьагьы. Блала иҭибатцаан, ажәада рыгәқәа еиҿашуан.

Анышә итцаханы иҟаз асаркьал ҵәтцәа аатцхны иурыцқьар, абжьы шумаҳара иаҳауан Алмас игәы абжьы. Панцьа иҿықәлаз аҿашәашьылара ашьҭра макьанагьы ианымтцыцызт.

Алмас ифырцьангьы абжараҟынӡа каҭәахьан. Уажәшьҭа имч аасҭа арыжәтә аиааиуа иалагахьан. Цәаҟәацәыстцас акы наиқәҳан, дхырсысуа далагеит.

– Ухы нықәтцаны упсы ааиҭак, Алмас! – иҳәеит Панцьа, иаархааны.

Апҳызи алабҿабеи

...Алмас еихацҳафырк икуп, аҵьра, ахьара, ашәра, ҭыхәа птцәара змам абна дылалан дцон. Днапшыаапшуеит, аха ибом дзышьҭоу. «Узышьҭозеи?» – игоит бжьык, абна агәахьынтәи.

– Аа-тцла сашьҭоуп, пшьнызқь шықәса зхытцуа! – иҳәоит иара.

– Иазууазеи? – игоит азтцаара.

– Сабацәа рҳаҭгәынаҿы гәашьас иасырсырц сҭахуп.

– Ус акәзар, абар сахьыҟоу! – ицәажәахуеит иара, – Уааи! Сара соуп аа-тцла! Зыжәла аихапсыхә иармаҷыз, ипсаҟьаны акырцьара иалапсоу... Сыхиоуп! Ахәарши ацыци иага рхапыц рхыргьы сырзымфо, сырзмырхәапсо сахагылазаап урҭ уабацәа қьиақәа рҳаҭгәын...

* * *

...Алмас дааит! Ибмаҳаӡаци бара?!

– Дарбан Алмасу, бӗыбымшьааитеи?! – еибырҳәон ҳәсацқәак.

– Алмас, иӡны иҟаз уара?! – иҳәеит хатцакгьы.

– Иуҳәо закәызеи, ҳаи, анцәа иџьшьоуп!..

– Алмас Кәашба иоуп изҿу, дад, уи уара уихааным! – быргкгьы иматәа изеиҭеиҳәоит.

– Заџьал ыҟам дахьыугалакгьы!..

– Досу илахьынтҵа ишану еипш!.. Егьызқәымыз сара сгәаҟқәа ракәын, – лгәырҩа лынлырпшуан пҳәыс-быргкгьы.

Абас, мҩахәастәала, мҩадула, ажәабжь неиҭанеиҭасуа ақыҭа ахы-атцыхәа аӗахьнагӡон...

1980

АХРА ИАҾАХАЗ АБЫРЛАШ ԤӘЫХАҚӘА

Ажыжәҳәа инаивҟьаз амашьына, амҩаҿы абыб еилаҳанто иҩышьҭнахит. Аха уигьы имбаӡеит. Днеиуан наҟ иапхьаҟа имч змырхоз акы ихозшәа. Иҩнутҟа аибарчра иаҿын акы. Убри шаҟа ихаҳәыршәырахоз аҟара, ҵа змаӡам хлантцы баапсык дҭапушазшәа, иҟоу-иану акы имбаӡо дышнеиуаз акәымкәа, ахыгәҳәа акы днагәыдҳалеит. Ихы дааҩахан днахәапшын, схы иаахахьоу азымхаӡои мшәан, ааигәахәт. «Ахы уҳәеит ҳәа, иачҳауазеи иара… зегь зхыкәласуа ахы ҟадыць…»

Мшәан ахы.. уи сара исымазу?… Ааи, исымамкәа! Анаукақәа рдокторра сзаанамгеи?!. Уи маҷума? Имаҷӡам! Аҭып бзиаӡагьы ахьыҟаз аҵарауаа русҳәарҭаҿы акресло тата игылаз аҟәыҿыҳәа снаганы снықәнартәеит. Иаасыкәыршаны, аҟанҭаруаз еипш ателефонқәа: аиатцәа – ахархь уаа ртәы; аҟапшь – снапатцаҟа иҟоу рзы; аиқәатцәа – хыхьтәи итәы… аллаҳ, аллаҳ… уи зны-зынла абжьы шаҟа иҷахьоузеи?.. Уи ангәыҭшьаагахалак ауми саргьы снацәа ҟәаз нақәырҕәҕәаны стелефон ҟапшь аҳәаса ҵәытцәыра «анҭастәоз».

Дырҩегьых машьынак «аршәаа» иасны инаивҟьеит. Дырҩегьых абыб-хәашырбыб ҩышьҭнахын еилаҳанто амҩа аҿықә иҩықәнарчит.

Лоу амашьынагьы, арныҟәаҩгьы, абыбгьы зегьы-зегьы зшаз рхәы нариҭан, иқәра ииааноумшьа-

ртә ибаҩ шицәыласыз мҩашьо ажра днахыҧан, адәы дныҟәлеит. Акыр днаскьахьан еиҧш, қьаҧҭак дныҟәлеит, уи ҭацәиижьҭеи такәы шҵуаз ҩашьомызт: џьара игылан лаҳа хыжәжәарак, анаҩсшәа – аҵларкәыкә рҧыц иагахьаз аҳа-хҩаа ашьапы хыжәжәара, агәҭаншәа, аӡышьҭра дахьнырыз, имҩашьахуа ибаратәы иҟан абраҟа анкьа инхоз игәараҭа шакәыз. Акыр ачықьи, ажыци, нас аҭыраси ықәиаахьан, аха агәҭаншәа ишьҭаз адәҳәыҧш даараӡа иҧшӡан. Адәҳәыҧш ампыҵакны игылан ара-ҵла дук. Ашьапаҟны уамак идуцәамыз хаҳә ҟьаҟьакгьы шьҭан – ҳаҟьазаргьы ҟаларын, аха уи уажәы изакәыз аилкаара уадаҩын, ашыцламшә иаганы иҟан, анаҩсшәа даҿакгьы ашьынка ҧшра аманы, азқәа ықәцәаашәагьы иҟан – мақьахарын, иага еихаҧсыхә аршаҳабызхьан (ашьтәақәа еиҿыҟьҟьа излакнарҳауаз, ашәарах рцәа злархырхуаз, мамзаргьы аҵәҩаншьап анадырсуаз, раҧхьатәи амасар злаҿырцәаауаз аиха алархуазаргьы акәхарын).

Лоу даанаҧшы-ааҧшын, икәша-мыкәша блала иааимидеит, аха иибахьаз ҭыҧмызт. Ус дышгылаз иаагәеиҭеит, аҧхьан аӡышьҭра дахысны арахь данааиуаз, дызлааиз амҩахәаста аҿаҧхьаҵәҟьа наҟ-ааҟ еимариашаны ҩ-гәашьак шарсыз.

Амра еихахәашәара ишлеихьазгьы, иааузымчҳартә иарцеиуан аҟынтәи Лоу урҭ агәашьақәа ирзааигәахахьаз аҿышәшьыларахьы иҿынеихеит. Агәашьақәа руак иҽенадҵаны, даагылан лаҧшыла иааимидеит. «Ианбатәиу здыруада, аха ишьыркыцха игылоуп, аатәымкәа иҟам. Аа-ҵла, мшәан, уи еиҳарак анкьа изхадырсуаз анышәынҭрақәа ракәымзи. Иагьаџьарагьы избахьан, иахьысымбацгьы иагьаџьарагьы ииаанханы иҟоуп. Уи сусс иалоузеи, аха абра сахьгылоу хымҧада ҳаҭгәынроуп. Иҟалап аӡәы игәы сықәгылазаргьы...»

«Уажәы иумбеит уигьы, уыгӡам!» – аганахьынтәи бжьык ааҩызшәа илымҳа иаатәасит. Дагьаатрысит, ауаҩынырҳа ду, акы деитцанарҕәҕәазшәагьы ибо далагеит, убри абжьы зхылтцыз наурк иапхьа иаагылазшәагьы лапштцашәарак ниаҟьеит. Мшәан, уи иахьа араҟа акы збап, акы саҳап, мамзаргьы акы сгәалашәап ҳәа ихахьгьы иҟаӡамызт. Уи арахь дааит зынӡаск игәы ртынчны, зықәрахь инеихьоу ауаҩы, ус ақалақь дналтцны ишьапы неитцихырц, ипсы неивигарц. Мач даапсахьоума, усумта гәартак знапы итцзыжьхьоу... Аха, мшәан, закәызеи ицрыхо иалагаз? Изахьӡузеи, «уажәы иумбеит ауаҩы игәы ақәгылара» ҳәа иаҳаз... Дааизар ажәлар рзы зхы аџьыка ықәызхуа, аспирантура (аспирантура закәыхзеи, данстудентыз инаркынгьы) дантала инаркны анаука агәбылра зманы амҩа иқәлаз, иахьанӡагьы иқәу ауаҩы, џьара гәнаҳарак ҟастцахьеит ҳәа ихахьгьы иааигомызт ахаангьы. Иааҟалоз зегьы ус «лахьынтцаны» дрыхәапшуан. «Сажәуа салагеит, уи акәхап» иҳәеит игәаныла.

Лоу агәашьа еиларҕәҕәа иахьикыз иадибаҳәала, алада илбаауа, аҩада ихало амитә зырҿиоз ашышкамс инапы инақәибаҳәаны иркит. Ицәа дтыбзааауа даналага иаахәымгеишьеит, инапсыргәытца иаанхалаз зегьы агәашьа инадирҟьацылеит, урт рҟынгьы даанымгылеит. Егьырт иаанхазгьы рнырцәара дналагеит. Уи убриаҟара ашышкамсшьра дагәыланахалеит, игәмырҿыгьгас ипхьаӡаны иқьышә аччапшьгьы аақәхх-ақәххуан зны-зынла. Иқьышә шаҟа ачча ықәххуаз аҟара иблақәа шәшьык рхылон. Ашәшьы рхылон, абарт апстәы хәычӡамчымхақәа имч шрықәхоз ахьибоз аҟынтәи. Уи убас даҿызааауан, маӡала ихахәдахь ихалаз ашышкамс аҟытцәыҳәа ац иланамтцазтгьы. (Аҳаҳаи, аферым ашышкамс... алым зырбыбыз ашышкамс!).

Ахьышәҭҳәа дызҿыз даақәытцын, аӡәы сибомашь ҳәагьы даанапшы-аапшит. Зхы зыгәӷароу иоуп анапш-аапшра хҭазкуа.

«Ухы злаугәырӷахашагьы маҷӡам, гәнаҳала уеитцаҭәуп!» – иааӷхит дырӷегьых бжьык.

Мап, агәнаҳа змам дмаҷуп, сара схаан издыруа рҿы, ус иҟан анкьа-бынкьагьы… ус иҟалоит… ауаӷытәыӷсеи-ауаӷытәыӷсеи рыбжьара иҟоу аизыҟазаашьа даҽакала аҽапсахаанӡа. Дасу ицәа иаду ихарԥ дахӡыӡааиуеит, избанзар уи идыруеит, знык ианишәитца нахыс ицәа шыхнаӷо. Уи ицәа маапшырц азы ихарԥ зеипшразаалак ишәхацьгәаны, аӡәы ишәихыр имуа далагоит.

Лоу иҳәынтцәрақәа ааимеицьгәан, икәа-иӷытцра инапы ныттаиргәгәеит ҕьычрахк итцәахырц иҭахызшәаҭцәҟьа.

(«Иудыруазеи!»)…

«Аха, иҟоуп иага-иага иурмаӡаргьы, быжь-сапаҭк зҿоу ачыкьмацьа иҭатцаны, быжь-шьхак рынхыц иутцәахыргьы изыпшаауа, иаазыртуа ацыпха – иахьӡуп «Агәалашәара» – ҭаха инаҭомызт уи абжьы.

Агәалашәара – дҽырхыкәымтца-ҽхырчашәа иуит азнык азы Лоу. – Агәалашәара… агәалашәара… – абри ажәа ихы иштагьежьуаз днатәеит.

* * *

…Амраҭашәарахь ихаз апенцьыр ҭбаақәа ахәылпшәапшь хыгагааӡа ирылапхон, пстҳәацк зхыршәлаӡамыз ажәӷан ҭыблаауан.

Лоу убри апенцьыр ҭбаа дылпшны адәахьы дшыпшуазгьы, апсабара иҟанатцоз аҵьашьахәрақәа уамак хаара рытцибаауамызт.

Ари амш азы, есымша еипш, аилатәаракәа ӷба мӷапигеит, урҭ рышьҭахьгьы, игәы кыдызххьаз ақьаад ускәа… атцәтцәа быжькәа, шә-зтцаарак –

зны ирхааны, зны инақәырґәґәаны зҭак ҟацатәу... Мшәан, арҭ зегьы уажәы ибазма, нас иахьа лымкаала иаҳа дыздыраапсазеи? Иаапсара акәу, иара ус игәы бзиамзу – абригьы аилкаара ицәуадаҩын...

Адкыларҭаҟынтәи уажәы-уажәы иааҩуан ателефонқәа рыбжьы. Апышәа ду змаз имаӡаныҟәгаҩ, акыр шықәса раахыс зеиҳабы зыпсы ихҭынҵо бзиа дызбоз, уи иҵыхәала зхатҵагьы, зыхшарагьы ааныжьны ирпыртцыз Мери, зегьы рҭакқәа ахҭа иҭаршәны ирылҭон, ажәа мыцхәы лҿалыршәуангьы уаҳауамызт.

Мери, ателефон аӡәы данаслак, атрубка лыжәҩаахыри лыцламҳәеи инарыбжьарґәґәаны, лхы-лҿы пшӡа нхырнаашәа, иахәҭоуи-иахәҭами ақьаадқәа реилыхра дналагон, хазы ицәажәоз рҭакқәагьы ҟалҵон. Зны-зынлагьы аҟәшақәа реиҳабацәагьы, аиҳабы ихаҭыпҵуаагьы ирзымӡбашаз азтцаарақәагьы лара ианылыӡбозгьы ыҟан.

Лоуи Мерии рыбжьара агәапхеибашьара ацәанырра анҿиаз, ианцәыртцыз анбыкәу ҳәа дара рхаҭақәа уразтцааргьы, иргәалашәомызт уи амшшара анакәыз. Урҭ реизыҟазаашьа «адацқәа» ипсабаратәыз мчык иабзоураны ргәы иқәырґьацаны иаман. Апҳәызба еинаала, арпарцәа нацәахыла иалыркаауаз абри ауаҩы иҟны зыҽны аусура дналагаз аҽны инаркны, иара иахь илоуз ацәанырра дарлашәит, илхашҭит лыкәша-мыкәша иааҟаз зегьы. Лхы рхылбааит лкәыпшреи ллахьынтцеи. Абри аӡәк ималдеит лыхаара, лыпшӡара, лыпҳәызба-цәа ҟәымшәышәра. Абри аҟара лгәы-лыпсы зыҿҳәараз ауаҩы ибзиабара, апҳәызба ҟәыбчa дҟанатцеит еиҳагьы ачҳара лыманы. Дзатцәӡа, лхала лцәарҭа бымбыл данагәылахалакгьы хыргәаҟрада ахәлареи-ашареи рзыпшра лылшо аҟынӡа. Зны-зынлагьы Лоу, мызла лымпан данықәымлозгьы ыҟан, аха лара

хьаак змаӡам иеипш, аусураҿы данааилак, лыбла разқәа ирхыҳәҳәылоз лылапш хаара наихьлыршон. Ари аҩыза ахымҩапгашьа Лоу дшашьцылахьазгьы, еснагь игәатцан цәанырра ҿыцк арҿыхон, ицәа-ижьы иналатцәаны, уи дызлеибаркыз дассакгьы аанмыжькәа иааимнадон. Лоу ҟазшьала дреиуа-мызт аҳәса реипцка зылапш цсымтә ззадымгоз, аха хатцак иаҳасабалагьы ақьафура мап ацәикӡомызт.

Убри ахәылпаз азы Лоу (ихатагьы ишцьеишьоз) мыцхәы дыхтанакит Мерии иареи реизыҟазаашьа азхәыцра. Мшәан, избан иахьа абырсҟак дзихәы-цыртахаз? Абри азтцаара ихаҿы ишааигалак еипштцәҟьа ибла иаахгылон хҩык ауаа: иара, нас ипҳәыстцәҟьа Марина, Мери... Урт аҩыцьагьы (Маринеи Мерии) рыпсҭазаара, наҟ-ааҟ зхи-зтцыхәеи аӡиасқәа иртарсу ацәаҟәа еипшха, ихәдацьал иахшьушәа ибон. Ацәаҟәа шаҟа пштәы амоу уна-дыххыланы еилургараҳа еилыргашьак изамто, ииура-иихәара изымдыруа ихы имагәыхьха дааҟалон. «Мшәан, абас ианбанӡа, – дхәыцуан иара, – амшаҽны зхы акыз ҳаизыҟазаашьа зынӡаск сызқәымгәыгуаз ахь ахы архара иаҿуп. Марина лакәзар, иҩашьом цәалашәарак шлымоу. Абрахь данааиуатцәҟьагьы аусҳәарта аҟынтәи зегьы анца-хьоу (иара, усгьы зегь рышьтахь акәын аҩныҟа дан-цоз) аамта иақәыршәаны, насгьы дшәапырҳапуа ауп дшааиуа, изызҳәоузеишь?».

Маринеи иареи анеиднагалаз лара апҳәызба хымкых ззырҳәоз лакәын. Лхы-лҿы аиқәара аахыҩ-ло, лыблагә цхапштәылақәа еснагь аразра рхы-ҳәҳәыла гәыкра-тцаулак амаӡақәа иргәылатцәахны ирымаз лыблапыць ауқәа рытцаҟа ихәытцыпхааyан. Уи лшьапышьтыбжь мыцхәы имыргаӡо, дныкәп-рааны аҳауа дналаларашәа данныҟәоз, еснагь ибла еихмырсыгьӡакәа длыхәапшуан, атахызаргьы аҩны

ианыҟоу акәзааит, џьара ианеицу акәзааит, бзиа ибон лыхәапшра, уи еснагь гәазыҳәарак инаҭон. Убри лҭеитԥш еиҿкаа дхыхны даманы аҿаныназхоз рыбжьара иаабжьагылон Мери лхаҿсахьа. Еиҟәнашон рдунеи. Али-аԥси рыбжьара згәыцә еиҟәдыршәаз ԥсҭазаарак иамахәҭақәаны, хаз-хазы ихьагәгәа аԥсабара аӡмыжьра иналахон. Убас ихьит Лоу убри ахәылԥаз азгьы.

Мери ашә ашьшьыҳәа иаартны дааҩналеит, лара ишылцәаҩаз еиԥш, дмыццакӡо, лыгәчама ԥшӡақәа лхәамц рықәырхәмаруа лҿаалхеит иара иахь, қьаадқәак кны. Убри аамҭазгьы иара дзызхәыцуаз лара аӡә затцәык лакәын: абыржәы иҭаххеит ақалақь ажәытә квартал аҿы игылоу, ажәытә ҩнаҿы иҟоу луада хәычҷы аҟны рҩыцьагьы рхала еицыҟазаарц, игәы ианырит, ицәа дҭарчыхәчыхәуа деиԥхьызшьшьаауаз лнацәкьара ԥшқақәа, иҿыгәҳәаауа иқьышәқәа зыԥшаауаз лқьышәжәпа ԥшӡақәа... убасҟан иара зегьы-зегьы: агәырҩагьы, ахьаагьы, аусурагьы ихаирштрын, уи шықәсыктәи аԥсшьара акәмызт изыԥсахарыз. Уи ацәанырра ссир абриаҟара иаԥсоуп (иашоуп, џьоукы иаархәоит, ирҭиуеит, аха) ҳәа ахә зшьахьада. Мшәан, ахә амоума аԥсҭазаара?!

Лоу, Мери дизааигәаахацыԥхьаӡа илаԥш лылаҵәон, игәы ианыруан лыԥсыԥ лагаҩагара ашьҭыбжь. Тәџастџәҟьа иҳәатәы инахымԥаӡо зхы имаздахьаз аԥҳәызба лахь рыцҳашьарамызт дзымпытцазхалоз, иҭахын, дазгәышьуан рхала џьарак реицыҟалара. Илакҭа аапшӡахеит данааидгыла. «Мери, бара иахьа уамакала быԥшӡоуп!» – иҳәарц иҿы анааихихуаз аамҭазы, лара ҿымҭӡакәа қьаад бґьыцк неилыркит.

– Хырԥашьа змам акоума? – иҳәан, дыццакы-ццакуа илаԥш нахигеит, аха ианыз иблақәа ирымбазшәа ихы ҩышьҭыхны дналҿапшит.

– Ателеграмма... абыржәытџәҟьа иааргеит!

– Аа, ателеграмма... ателег... – ахьышәҭҳәа еиҭаақәипҵаан, ибласаркьақәа аашьҭихын, ианпыҟҟала ианыз анбанқәа хыма-ҧсыма еиқәыпхьаӡо иҿынеихеит. Знык-ҩынтә даԥхьеит, нас убри ақьаад аԥштәы иаҩызаз аԥштәы ааихәеит ихаҭагьы, иқәлашьцазшәа ибеит азнык азы, акресло амаа изнапык ала еимларҕәҕәаны иааникылеит. Ибон ицәа-ижьы зегьы еилаххаа ишцоз, игьежьуан ауада аԥшь-ҭӡамцк. Игәы аӡаӡ еиԥш, акы аланакшон аҟынтәи аҽырҵысра дацәшәо ашьшьыҳәа днатәеит. Дахьтәаз ателеграмма икын, арахь даҽазнык даныԥшылар ҳәагьы дшәон. Убрахь, џьара ихшыбаҩ аҵахь еилагьежьуан уажәраанӡа дзыԥхьаз аҵәаҳәақәа. Илацәа неиқәипсеит, аха имацара дшыҟамыз даназхәыц!..

– Мери, сшофер доушьҭ, – иҳәеит деишәараеитцараха. – Исҭахыуп шьапыла маҷк саныҟәарц. Баргьы ибаамҭоуп шьҭа... бца аҩныҟа. Амцхә бхы аџьабаа абырбацәоит, бхы бааиҷаҳала, бымбои ишыҟоу аԥсҭазааражә, ушымгәыҕӡо, угәуҽанӡамкәа иааҿахҵәоит...

– Абзиараз, Лоу, сара сцоит аҩныҟа... Иахьа амш шаҟа ибзиаз ала уаҵәы аԥсшьара мшы азгьы еиҕьхаргьы ҟалап, – лҳәаан, азнык азы лхы-лҿы шәаԥшьшәа иааицрашәеит. Аха, абраҟагьы еснагь еиԥш уи лхымҩаԥгашьа мцхәрак лцәалашәар ҳәа дшәаны, лцәажәара даҽа хырхарҭак налҭеит. – Ицәгьамызт мышкы-ҩымш раҟара ақалақь уналҵны уԥсы ушьар, ҭагалантәи аԥсабара ухала уазаанханы уналаԥшыр угәы ухашҭрын, – лҳәеит. Арҭ лажәақәа ҩбара шрыламыз идыруан Лоу, аха уажәыҵәҟьа акы ибо, акы иаҳауа дыҟамызт. Лара ддәылтцырц ишақәылкхьазгьы даақәгьежьаан, лнапы ԥшқарахқәа ижәҩахыр иныкәылтцеит, нас ихахәда ааиԥхьылшьшьааит, лыԥхарра-хаа ааизныжьны ахьшәҭҳәа дындәылтцит. Илаҳа-лаҳауа

ауада иҩнан иааибадыруазар аахыс иаалыгмыжьӡакәа илықәылҭәоз адухь «Мадам Роша» афҩы. Ари иара зегь реиҳа бзиа иибоз адухь фҩы акәын.

Ателефон акыркырҳәа абжьы гон, аха агәхьаагьы икымызт, дҩагылан икабинет абжара ааиҩишан деиҭааҭгылеит, иҿапхьатәи аҭӡамц илапш надирхалеит. Уи зегьы шәҟәыҟәҵарҭала ихҩан, иҭәны ашәҟәқәа ықәын. Аҭӡамц днадгылан аҳәынҵәра еиқәаҵәа днақәыгәгәеит, аҭӡы ааидыҵын иара ишҟа аҿы аарҳәны иаагылеит аҭӡамц иалаҟаҵаз архьшәашәага-бар. Лоу аминерал ӡы аҵәца инҭеиҭәан днаҿыхәеит. Аҩынтә раан иаҵәца ааҭиркәкәан, архьшәашәага-бар аҭып ахь индәықәиҵеит.

Лоу икабинет дзаҵәӡа данааҩнаха, зынӡа ихыигәы аақәмаҷхеит, ихы ҟәнишьо, цьара цхыраарак изҭаша, ихәарҭахаша уаҩ димаӡамкәа, аҵлаҩа деипшны ихы ибо далагеит. Уамашәаҵәҟьа дзаҵәхеит. Иара иҭахӡамкәа, имч змырхоз акы даашьҭыхны мардуан ҳаракык даҿацаланы дканацозшәа ибон. Шаҟа дҩаскьоз аҟара иаҳаиаҳа дыбӷаӷон, уи амардуангьы нҵәаара ақәӡамкәа ҩада-ҵәҩанҵәыҟа ихалон, ларҭацыпхьаӡа ишьапы рҿаиргылацыпхьаӡа иблахаҵ гьежьуазшәа ибон. Аха игәы нхон, избанзар иҩнуҵҟала здац-пашә зҳахьаз Аҩада ахалара, иҵгәаны даманы ицон. Мери дысмышьҭыр акәын, – иҳәеит игәаныла, – уи сааигәара дыҟазҭгьы иаҳа даҽакала сгәы сырӷәӷәон, уи уааигәара даныҟоу ухьаақәа, угәырҩақәа зегьы ухашҭуеит, закәытә цәаҩоузеи илымоу абри апҳәыс, – иҵьеишьон ихала дахьхәыцуаз, – еснагь илырмаӡо лыбзиабара дахӡыӡаауа ишылыхьчо, дшеиҷаҳауа убоит лхымҩапгашьақәа зегьы рҟны, лыбзиабара цқьа ала апсҭазаара зегьы лрышҳарц лҭахыушәа ауп уи адунеи дшықәпшуа. Ҳарамрак згәаҵа иҭам ауаҩы ззырҳәо лоуп» иҳәон убри

«амардуан» дахьаҿагылаз, уи итцегьы дӷаскьарц иҭахын, иҟаитцеит даҽа шьаҿак. Убасҟан икаххаа иааимҟьеит икәша-мыкәша.

Лоу абыржәоуп еилырганы ибо даналага, арҭ ашықәсқәа ииасхьоу рыӷнутцҟала, бзамыҟәралатцәҟьа шаҟа гәнаҳа ҟаитцаз. Х-пстазаарак (Мери, Марина, иара) дрытцагьычуан. Закәытә гәнаҳароузеи урҭ аҳәсақәа аӷыцьагьы рыбжьара дызтцоу. Аӡәы – иара иқьафуразы лыхаара, лқәыпшра зегьы атцаа зыхьӡаз ашәҭыц еипш, инапы ишаныз ианыканӡалеит. Егьии иареи ирыбжьаз агәбылра ҭагалантәи абӷьыц еипш ихӷеижьаахахьеит, ишынҿшәаара апсы ахац иакуп. Иаргьы-ларгьы ирындмырпшырц рҭахӡам адәахьала, аха ргәатцан – ақәа еицәа ақәа ауеит, асы еицәа асы ауеит... Ргәы нызкылаша хылтц дрыбжьамгылеит ипҳәыси иареи. Рыбла ишабоз аҿыцәаара иаҿын рыбзиабара ахәштаара, аха ус иааиуан. Ианқәыпшқәаз, гәыӷрак иажьон, аха уажәшьҭа, урҭ амц-гәыӷрақәа ратцкыс аиаша алаҭапшра иаҳа-иаҳа ирныруан...

...Лоу, дшьаҳаитхазшәа, ихәыцрақәа дырзынханы убас такәаамҭа апенцьыр дадгылан. Аха, нас даақәгьежьаан, истол ахь иҿынеихеит, қьаадқәак аақәихын асеиф ахь иманы иҿынеихеит. Убри аамҭазы илапш наахеит иапхьа иқәыз апапка цәхапшь – «Апсны агеологиа. Кәмызба А.В» ҳәа изныз. Иара убри авараҿытцәҟьа иқәын уажәраанӡа деилазырӡыӡаз ателеграммагьы. Дадырсызшәа иара уа дахьгылаз даанхеит. Убри аамҭазы аҷараҳәа ашә аартны дааӷналеит апссаӷы, луеидреи лӷымсаги кны.

Иакәымк дақәылкызшәатцәҟьа ажәжәаҳәа иқьаадқәа неилацьгәашәа асеиф инҭеитцан, ацапха наркны адәылтцырҭа ашә ахь иҿынеихеит.

– Абзиараз, Лоу Маҳҭы-ипа, – лҳәеит апҳәыс бырг. Аха уи иара иҟынӡа изынаӡо иҟаӡамызт,

дшындәылҟьаз еипштцәҟьа алашьцареи ақалақь уаа ршыкьбжьи днарыхәлапҟеит. Аха, абраҟагьы еиҳагьы ихы дазаанхеит, дзацәцозма? Уимоу, ауаа рыжәпараҿы еиҳагьы дзатцәхеит. Акыр днеихьан еипш, даатгылан икәша-мыкәша иҟаз илапш иныцигеит. «Мшәан, зегьы рееитаркызшәа ауп ишыҟоу, избан, абартқәа зегьы ҿыцбарах изызбои, абриаҟара срыҟәганы сыҟазма уажәраанӡа, шаҟа гәымбылцьбарала иццакуазеи апстазаара ҟадыць, уи азакәан аӡәы изхьарҳәуа дыҟоума?!» – дхәыцуан Лоу. Иҟалаз зегьы ихаҿы иаамгаӡакәа, наҟ, иара ус лымҳатасны иоуз уҳәан-сҳәанк еипш зегьы-зегьы инаивсны ицар итахын, аха иауамызт, шаҟа иеырцәихьчарц далагоз, аҟара, иаҳагьы дшьаҳаны дыркуан. Данырмыхәаӡа игәы итеикит ус, напшҩык иаҳасабала иҟалаз зегьы харантәила дрыхәапшырц.

Абри аҩыза атагылазаашьаҿы ихы аннеига: «Иҟалатцәҟьазеи мшәан, амашәыр – машәыруп, уи аипш иагьацьарагьы иҟалахьеит, иагьаҩгьы ирыхьхьеит. Ииашоуп, угәы унархьуеит, угәы иалсуеит, аха... ауаҩытәыҩса уи аҿапхьа имчузеи, ари – апстазаара атцабырг ауп...»

Нанҳәамза маганатцас илакьтаӡа, ицәырҟьацәырасуа жәабаа-цакьал иалан.

«Жәабаа-цакьал асеипш ианхылалак амш баапс иазҳәоуп» рҳәоит.

Амшын ахықәаҿы ажәытә баагәара ахаҳәқәа ахьеилажьыз даннеи, даамҩахытцын, урт ахаҳәқәа иреиҳаз акы дҩыхәнан иӡарақәа кны даақәгылан, ақалақь илапш иаатцигеит, амшын гәы ихыпраауаз апшалас хьшәашәа наидиҳәатцалан ицәа-ижьы мачк нарпсаҳәан, ипсы ааивигеит. Нахьхьи хараӡа алапшҳәаа ахьаантцәоз, асар шкәакәа реипш еибарыҩуа иқәын ацәқәырпа-хышқәа. Даахьаҳәын, дахьиз-дахьааӡаз ақалақь дналапшит. Лондон, То-

кио, Париж, Ниу-Иорк – қалақьс дахьнеилак илапш итцашәоз зегьы, ринтерес кны еиликааауан. Аха, уажәы, абри иқалақь гәакьаҿы иибоз рахьтә изеилымкаауаз рацәахеит. «Уаха мацара акәхарцу? – ихы дазтцаауан. – Мап, иҟалап исызгәамҭаӡакәа акырӡа сҿаҟәыҭханы снаскьаӡазаргьы, иҟалап акәым, устцәҟьоуп ишыҟоугьы. Анаука, астатиа, ажәахә, асимпозиум, аконференциа, аредакциа, ателехәапшра... абанкет... аҳәса... абас ауп ишыҟоу, аҩыза Лоу, – иҳәон гәаныла, – арахь, абра увараҿытцәҟьа аҭыць андырҭәауа еипш, агәгәаҳәа апсҭазаара аилашра иаҿуп. Уи уара иубомызт, уара уоуп иавахо акәымзар... Ари ақалақь аразҟы амоуп, иамоуп ахатәы поезиатә шәага-зага – арифмеи аритми. Ари ақалақь агәеисра иалоуп нтцәара зықәӡам аамҭа еикәшара, ашықәсқәа, ашәышықәсақәа, уи агәеисра иаланагалахьеит ахәымгареи, ацәгьацәыпхамшьареи, апсахреи, агәазыҳәара ссиркәеи, пстазаара змоуӡакәа ибжьаӡыз афилософиатә хшыҩзцаракәеи, аиыха иахьымӡаз агәҭакы ссиркәеи, имарианы ахы шакыз еипш, имарианы зтцыхәтәа птцәаз аиҩызареи, мамзаргьы инаунагӡахаз абзиабареи, ҭоуба зыдулаз аус пшьеи, зыпсыжра адырҩаҿеныткәҟьа ирхаштуа ашәҟәыҩҩы «ижәҩангәашәпхьарақәеи», тцыхла зхәыцра блаҟы-блатцәо еимдо асахьаҭыхҩы илапштцашәаракәеи, аҭаҳмада лахьыцәгьа атцыхәтәантәи ипсеизгара ашьҭыбжьи, рапхьатәи атцх азы амҳараҿтәи амаӡа-цәажәашьҭыбжькәеи, ҿыц ииз асаби икьаасыбжьи...

Ааи, абарҭқәа зегьы ыҟоуп, апсҭазаара ахьыҟоу...»

...Лоу днеиуан рацәакгьы дмыццакӡо, уажәы-уажәы даатгылан: «Амашәыр – машәыруп, иагьацьарагьы иҟалахьеит, иагьаҩгьы ирыхьхьеит, иагьара-ангьы иҟалап», – иҳәон игәаныла. Аха зегь акоуп,

иагьа ихигарц даҿызаргьы, уи дзацәцомызт, акы игәы ҿнакаауазшәа, ипсы изеивымго дҟанатцозшәа ибон. Игәы инаҭон ипылоз, иацысуаз, ивсуаз зегьы цәҟьаратцас рылапш иара иқәкны иркызшәа, убарҭ рылапш-гәынамӡарақәа дызтцаз «аидара» закәыз аилкаара иазкызшәа.

Абас ихәыцрақәа рӡыблара дшалаз ауп изгәамҭаӡакәа иҩны дшааизгьы. Алифт днадгылан иҭааӡа алашара згәылпхоз «аҳәынтцәра» шкәакәа днақәыгәгәеит, аха иҩашьомызт иара иапхьа даҽаӡәы дышҭалахьаз, аџыр шахақәа еибархо рышьҭыбжь гон. Абыржәытцәҟьа дгәылоума, дтәымуаҩума, аӡәы диҿапшырц иҭахымызт, аха уаҳагьы еивысшьа ыҟамызт, шьҭахьҟа ддәылтцны дабацарыз, аҩныҟа дааит…

Алифт ашә аатит, зегь реиҳа дызқәымгәыгуазгьы абар – ипҳәыс Марина лҽеилаҳәа-лҽеилаца дааипылеит.

– Цьаракыр бцозма, Марина? – иҳәеит ибжьы нытцакны.

– Ааи, цьаранӡа снеиуеит. Иҟалеи пштәы уҳаӡамеи? – лҳәеит лҽаарҭынчшәа.

– Мап, ус акагьы… маҷк саапсоуп, – иҳәан, ихәда ытцархханы изкыз игалстукгьы ааиркәадан, икьаҿ аҳәынтцәрақәа аапиртлеит. Марина игәалҭеит лхатца инацәкьарақәа шықәыцьқыцьуаз. Уи аамҭазы алифт ашәқәа ааидылеит. Лоу ахьышәтҳәа «аҳәынтцәра» инацәа нақәиргәгәеит ицәцар ҳәа дшәаны. Ашә шаатыз еипш уахь дынҭалеит, Маринагьы даахынҳәын дишьҭагыланы дынҭалеит. Алиапси рыбжьара иҟан абжьбатәи аихагылаҿы. Рыҩнашә аалыртын Лоу ижәҩа иҭарпаз икостиум ааишәылхын, акнаҳарҭаҿы инкналҳаит.

Иара азал дахьыныҩналаз дадырсызшәа дгылан.

– Марина, – иҳәеит ибжьы иара итәӡамкәа, аха нас иаҳа иҽаартҭынчны: – Сара акгьы схараӡам, ибдыруаз… – иҳәеит.

Лара иажәақәа рхы ахьцоз лзеилымкаауа лыблақәа шәарӡыӡарак рхыланы дихәапшуан.

– Иҟалазеи, Лоу? Исаҳәи иҟалаз?! Уҽаартҭынчи! – Лоу ипшәма лыблақәа уаанӡа ирхибаалалоз агәынамӡара ахаҭыҧан, уажәы қьыҧшрак, рыцҳашьарак рхибаалон. Исҳәарыма, исымҳәарыма ҳәа даалак-ӷакит азнык азы, аха уажәшьҭа мҳәашьагьы имаӡамызт.

– Баатәеишь, – иҳәеит, дахьтәаашазгьы налырбауа, иаргьы адиуан дныҟәтәеит. Дырӷегьых уи лыблақәа нҭкааны днырхыҧшылеит. Урҭ уажәы еиҳагьы шәаӡыӡарак имаҽханакхьан, иӷашьомызт цәалашәарак шлоухьаз, ихирмыз акы лаҳараны дшыҟаз.

– Мшәан, изакәытә маӡоузеи абриаҟара зцәыргара узымгәаӷьуа, ианузымҳәоз уаламгаӡандаз, иумдыруеи уара умаӡеи-уаргамеи сыҽшаласмырхәуа, уи сашьцылахьеит… – лҳәеит лгәи-лылаӷырӡи еилатцәо. «Биашоуп, Марина, – иҳәон гәаныла, – сара бара бганахьалагьы, Мери лганахьалагьы, иара иганахьалагьы, шәыцыҧхьаӡа гәнаҳарак-гәнаҳарак срытцоуп».

– Мамоу, цьушьҭ, закәытә маӡоузеи… – иҳәеит игәаӷьыр-изымгәаӷьуа, – Адамыр Кәмызба дҭахеит, аекспедициахь дахьыҟаз… Ахра далҟьеит… – ҿааиҭит илапш адашьма иқәырҟаца икны.

Марина лышьҭыбжь ҳәа уаҳа акгьы анимаҳаӡа:

– Исҳәаз баҳау? Адамыр дҭахеит… аекспедициахь дахьцаз! – иҳәеит маҷк ибжьы днақәыӷәӷәашәа.

Марина дтәан лоуразоуроу дҳашҳатәрахазшәа лхы-лҿы хәапштәылаханы, цьара қәацарак лымаӡамкәа, аха нас лқьышәқәа егьа еихалыр-

ҽәҽәазаргьы, илызнымкылакәа атцыс-тцысра иалагеит. Лоу уи лхы-лҿы апшра аҽешеиҭанакыз аниба, игәатцанӡа инҭыҵсааит, итцааршәха акы дааимнадеит. Ибон абри ажәабжь анцәыригеи уажәи рыбжьара ипҳәыс шаҟа дицәыхарахахьаз, еивысшьа змаӡам ахаҳәшәыгә еипшха, еиҭах рыбжьара акы еибарчны ашьҭытцра ишаҿыз. Уи иаҳаиаҳа ишьҭытцуан, атцааршә-ҵарда иаҩызаха ирыбжьагылон, наҟ-ааҟ, зынӡаск еиуам-еиматәӡам ҩ-цсҭазааракны, ҩ-дунеикны еиҟәнашон. Лоу макьанагьы цқьа издыруамызт ишәацьҳәара-жәабжь лара лҟынӡа ишнеиз, иажәақәа ртцакы еилылкаау, еилылымкаау…

…Аҳра зауз аҿымҭра ихьанҭаӡа аҽарыжәпон, уи шаҟа иқәыҽәҽәоз аҟара ҩнутцҟала даргәамтцуан, шаҟа иҿаҳа-ҿымҭраз аҟара ихнатуан, иарартамон имаӡақәа зегьы.

Зыхаара-бзаара цаны, гәбылрак рыхӡамкәа дкылкааны ихәапшуаз Марина лыблақәа ирхибаалон зегьы-зегьы шылдыруаз, аха иахьанӡагьы акы лынмырпшӡакәа дшааиуаз. Иҿапхьа дтәан иҟаитцахьоу агәнаҳарақәа зегьы рзы шаҳаҭра зурц зылшоз ауаҩы. Уи дихәапшуан рыцҳашьарада. Ихымҩапгашьақәа зегьы бзианы иҭызтцаахьаз ауаҩы, дгәаҕганы дналҿапшит. Марина ҽыртцыс лымаӡамкәа дтәан, лқьышәқәа штцысыц итцысуан, лӡамҩа иадланы лыцламҳәа еиҩшараҿы рҽеипырганлон аҿымҭра ашьҭыбжь зыҭра ихнацаз алаҕырӡцәыкәбарқәа. Уи абыржәы убасҟак лцәымгра иман дналыхәапшит, артцәааҳәа длытцаҳәҳәарцгьы акы ааигымхеит. Аха убасеипшқәа раан, данеилашәалоз, ихы инапаҿы иааганы машьца ацәажәара идыруан. Уи ианакәызаалакгьы игәҭакы анагӡараҿы ицхраауан, апыжәара шинаҭоз гәеиҭахьан. Аха уажәтәи аҭагылазаашьа уаанӡатәиқәа ирeипшымызт, изеи-

қәыршәомызт иажәақәа. Иҧыххааса иқәитҵар иҭахын аҿымҭра. Уи шаҟа аҽеарыжәпоз аҟара деилашәон, изцәыртҵуан Марина лцәымӷра. Уи уажәы лара илҭагылазаашьаз иара зынӡаскгьы игәхьааигомызт. Хәыцырҭас имаз ихы акәын. Аргамаду ибон абри аҧҳәыси иареи рыҧсҭазаараҿ гәбылрак рыбжьаӡамкәа машәыршәа еиднагалаз џьоукы шракәыз, уи лгәбылра згьы ахра иалҟьаны иҧыххааса ицаз Адамыр иҿы ишыҟаз, уи иагьшицҧсыз...

Марина лқьышәқәа ааихыҧхьан акы лҳәеит.

– Ибҳәаз закәи, иҟалозар быбжьы ааҭгеи? – иҳәеит ирхаарц шиҭахызгьы ақәымчрахь ицәиасны.

Лара ахьышәҭҳәа дҩаҵҟьаны аҧенџьыр днадыххылеит, уаантәи даaиқәҟьашан, рышьҭаларҭа ауадахь дныҩналеит, лышьҭахьҟа ашә ныдыжьланы.

Лоу ииура изымдырyа азал лаҧшыла иааимидеит, иууаӡа ихәаҧшуан згьы. Згьы-згьы еибархханы изкыз арахәыц шыҧтцәара иҟалахьан. «Мап, ирҧсыҽтәуп», – иҳәеит Лоу. Ашьшьыҳәа дныҩналеит Марина дахьцаз ауадахь.

Марина акаруаҭ дылатәан лхы лыкәаҽены, хәыцрак дҭанагаланы дшамазгьы, лгәы ианыруан Лоу лара лахь дшыҩналаз. Иаргьы днеиин дналыватәеит. Лытцкы акалҭ ҧхьаршәҭын аҟынтәи луаҭәа ҭҭәаақәа ҟәашә-ҟәашәӡа иааҧшуан, илаҧш нахигеит лцәа-лжьы ҧшқарахра. Марина Лоу днеиҿаҧшын, ҽархықәымтца-цышәырччарак нал_ҿықәлеит. Рҩыцьагьы рылаҧшқәа рымч змырхоз мхалдызк иакызшәа инеидхалеит. Урҭ ирхытцны рҿаархеит агәаҧсахеибакра иахылтцуаз аҿымҭра абжьқәа:

«Уҧхамшьан, усыхәаҧшырц умааи, усыхәаҧшла!..» – абас рхибаалон уи, лыблақәа.

«Марина, бхы бнапаҿы иааги! Ибаҭәам ҟабымҵан, бҽааарҭынч! Ҳаицәажәап гәаартыла!» – ларҳәон иара иблақәагьы.

«Сара сыҽесырҭынчхьеит. Сыҽесырҭынчииижьҭеи акраатцуеит. Уи ус шакәу заманалатцәҟьа иудыруеит... – раҭалкуан ларгьы. – Уара изҳәо назыгӡо, цсыцқьала адәы иқәу тцарауаҩуп ҳәоуп ушырдыруа, аха урҭқәа зегьы лахь цыракыгоуп. Уара ухада хы уҭахӡам. Уи уара дуцырхаган, избанзар, уеиҳа дуаҩын, дҟәышын, ҭыц иумҭеит, ицсы ахьынӡаҭаз еснагь дкыдуцалон, ахра-ҿҟьара дадуцалон, далҟьеит...»

«Сара, Марина, баасзыӡырҩы, ахра дкыдсымцалеит, уи ихатә гәацхарала дцеит аекспедициахь. Идиссертациазы аус иуан...»

«Идиссертациа!... Уцхамшьаӡакәа иагьызлоуҳәаӡеи уи ахьыӡ.... Иабаҟоу рацхьатәи иусумҭа аҭцәаҕәа зхьушьыз?.. Уара уҟәышын, уи дгаӡан... Дгаӡан, избанзар, мыцхәы ауаа рыгәра игон, ақьиара мыцхәны илан... Уара уҟәышын, избанзар, заа иудыруан аҩада узлахалашаз... Убрахь ухаларц азы Адамыр иҩызцәа рыхәдацьал уқәгылон...»

– Марина!.. Сбыҳәоит бҽаанкыл!.. – дгьатцәыгьатцәуа ҿааиҭит Лоу, абас ҿымҭра-лацшыла ҳамҭакы ианеицәажәа ашьҭахь, лыжәҩахыр инапы нықәитцеит.

– Ускьымсын, Анцәа уишазар... – лҳәеит лара мчыла лхы лнапаҿы иааганы.

Лоу ибон, Марина лхымҩапгашьала еицәоу ахь дкылсыр шауаз, аҟнытә иҽынлаҟәыҭханы даатәеит.

– Уара иуқәҿиеит апсҭазаара, иара иқәымҿиеит... Избанзар, уара уҩызцәа ахра иаҿалаӡом, ҳамҭакы уаҟа рҽааныркылоит, нас апхьаҟа ицаз амҩа анылырхлак, урҭ рыцсра-рыбзара анеилыркаалак гәнаҳак змаӡам реицш, рҽырмаалықьны

урҭ рышьҭра иныҟәланы рҿынархоит, аҟәцәан ианхалалак, уахьынтә ҵаӄа ипшӡом, иҵегьы аҩада ипшуеит, даҽа пстазаарак зыхҭнырҵаша еиҳау даҽа ҳаракырак ҳбозар ҳәа.

– Марина, ишсаҭәам бысмацәажәан, Адамыр иҭахара имашәыру мусхәуп, уи аҩыза амашәыр иагьацьара иӄалахьеит, иагьараангьы иӄалап…

– Амашәыр аӄалара иацхрааз уара уоуп…

– Мап, сыхаара, бара бцәажәашьала иахьа исаҭәам ак сбырӄатҵоит, – иҳәеит деилашәа-еилыҵуа.

– Иуҭахыу ӄаҵа. Сара сгәы иҭоу уасымҳәарц залшом. Знымзар-зны иҳәатәын… Сара Адамыр бзиа дшызбоз бзиатҵәӄьаны иудыруеит, иаргьы бзиа сибон. Уи ҳабзиабара иҳамаз иахьанӡагьы ҳгәатҵаны итҵәахын. Баша ҽзымдыр ӄатҵаны усыхәампшӡан…

Марина лылапш наиӄәылган зыҭра иҭамгыло аҭҳара-ҭҳара еисуаз лгәы ашьҭыбжь дазыӡырҩуа дӡыҩӡа лҽаанылкылеит… Уи азнык азы акәын, нас ипытлеит лгәалашәараҟәа.

– Уара иугәалашәома уи амш? – лҳәеит лара.

– ???

– Зҿумҭуазеи?!

– Марина, сбыҳәоит, бҽааиҟәкы зны, нас ҳҩыцьагьы акаҿы ҳазааиуеит.

– Акаҿы ҳазааиуеит ба? Уа уиашоуп, уи ипсра саргьы исывбоуп… Убасӄан, убри амш азы уара успымлазҭгьы, Адамыр ипсы ҭазаарын. Уи апсҭазаара уамакала бзиа ибон, уи уара ахаангьы иузеилкааӡом, Лоу, избанзар, уара апсҭазаара бзиа иубоит ухатә қьафуразы. Адамыр иара ихатә ҟәҿиара аастa даҽаӡәы иҟәҿиара деигәырӷьон, ицәаҩамызт исылшаз жәбо ҳәа ауаа рыбла ахгылара, убри аӄнытә уара дҵакны думан, иахьихәҭазгьы, иахьихәҭамызгьы даурхон, иуҭахын еснагь дуӄәыганы, убла дахьамбо дыӄазарц, ус зыӄоутҵоз

иареи сареи абзиабара ахьҳабжьаз азы амацаразгьы акәӡамызт, уицәшәон, уеиҳа абаҩхатәреи адырреи шимаз убон азы, еснагь ухы раҳаны уахьыпшуаз аҩада ахалараҿы иараӡәзатҵәык иакәын иупырхагахарц зылшоз.

Лоу Марина длытҵаҳәҳәарц иҭахын, аха акы деиқәҳәаланы дакуан аҟнытәи:

– Мач̣к бе̇ааанкыл, сыхаара! – иҳәеит иаҳа иаархаашәа, – иҟалаз хнырҳәышьа ҳзаҭом… иаҳмычҳар…

– Мап, Лоу, уареи сареи иахьарнахыс еинаҳчҳауа ҳәа акгьы аанымхеит, иудыруаз! – лҳәеит Марина днеипцыҩланы. Дҩагылан, адәахьы дыпшуа апенџьыр днадгылеит ҳамҭакы. Нас даахьаҳәын, Лоу дкылкааны днаихәапшит. Аха лылапш хараӡа, џьара, лара лыда да̇еаӡәы ибла иамбоз, лыпсахаара здыз да̇еакы иазырхан. Лҿапхьа итәаз ауаҩ шаҟа дихәапушаз аҟара, ахгәахшәара лызцәыртҵуан, иара изгьы, лхазгьы. Уи аамҭа, лара лыпсҭазаара̇ҿы шаҟа «аимтцакьачара» ихәмарыз дазхәыццыпхьаӡа дацәыхарахон уажәтәи лҭагылазаашьа. Лҿапхьа ицәыртцыз ахҭысқәа лцасҳәа ируазшәа, иаҳа р̇еeидкыланы, иларҳәоз – «бара ибхароуп» ҳәа акәызшәа лбон. Урҭ рtцаулара шаҟа дӡаапшылоз, аҟара, атҟәацыбжь иардагәан аӡмыжь атцан иҳәыпцӡыпцуа ииаанхаз апсыӡ хымхәа деипшханы лхы лбон.

…Иахьанӡа цәгьам-бзиам дааиуан, избанзар, игәыгәҕәара лааигәара илыман, лара лыпсҭазаара̇ҿы агха шыҟалтцаз лдыруеижьҭеи акыртцуан, уи усҟан лнапы ианитцаз ибзиабара деижьеит. Ажәакала иуҳәозар, далахәҳахәҭит, избанзар, еиҳа ахьӡ-апша зманы иҟаз, апхьаҟа апеипш ҳаракы заурц зылшоз, анаукатә уаажәларра̇ҿы аӡәы ҳәа дгылеит ззырҳәоз данылба, лынасыԥ хә-дула илҭиит.

Аха, уи «хә-дула» дхызхыз, акапеи кылҵәа аҟара дшаԥсамыз агәра лгеит, Адамыр зегьы ланажьны, лыбзиабара цқьа еиқәырханы ишимаз агәра анылга. Лара илцәыӡыз зегьы – ауаҩра, агәрагара, абзиабара иара еиқәырханы иман… Уажәы урҭқәа зегьы нахьхьи џьара ахра кнаҳараҿы иԥыххааса ицеит…

– Сыбзыӡырҩуеит, Марина, бажәа нагӡа, – иҳәеит Лоу, уи акы лҳәарц шылҭахыз дырны.

– Иарбан уззыӡырҩуа? – лҽынкылара лцәыуадаҩны дныҩнытҵәааит Марина. – Ааи, сара уи бзиа сибон, бзиа дызбон, уаҳама?! Ари аума иуаҳарц иуҭахыз! Иашоуп уареи сареи абриаҟара аамҭа ҳаицынхеит, аха иҟамлацызт уахызатҵәык иадамзаргьы уи сара сгәы дҭамкәа, сыԥхыӡ даламкәа. Ҳанеиднагала нахысгьы избон агха шсыхьыз, уареи сареи арма-ғьырма шьатҵа ҳшеиԥшыз. Аха исынсырԥшуамызт, избанзар, уара аҩадара ухазгалоз умардуан аҟны ԥынгыла умаӡамкәа ацара уаҿын… Саргьы суаҩытәыҩсан… ҩынтә аԥсҭазаара аиура цәгьоуп. Азныказы иҟалаз схы шԥасзамырнаалари, ахьӡ-аԥша змоу ауаҩы иҟны сыԥсҭазаашьа еиғьхап ҳәа сгәы рғәғәаны сдәықәлеит. Аамҭа шаҟа инаскьоз аҟара Адамыр игәбылра иаҳагьы исыдҳәатҵалон, аха адырҩагьых сыршьаҳауан ахьӡи-ахьмыӡґи. Уара суԥыртцыргьы (иара сышкаимыжьуаз шыздыруазгьы) ишҟа схы архашьа сымаӡамызт. Ауаа рыбз сазхәыцит… ҳқьабзқәа, ҳтцасқәа срызхәыцит. «Еиҳабы иԥхәыс дитцхны дигеит, уи уаҩрам» – ҳәа шырҳәоз здыруан. Цәыбзасгьы дсыдыркылон, хымԥада. «Ауаса кьаԥа кажьны аҟаб ацәа шьҭызхыз ҳәа, иҟалтцазеи ахсаԥыҭ, арык иреиғьыз ауаҩы ихәда шԥаԥылҟеи» – сзырҳәарын… Урҭқәа зегьы Адамыр дладмырҟәырц залшарымызт. Уи иара ишизхымгоз здыруан. Иара ихьчаразы, еиқәырхаразы мацара, сара схы

тышасҳәазаргьы исычҳауан. Сара аханатәгьы издыруан Мерии уареи шәеизыҟазаашьа. Аха алаҿыстӡомызт. Избанзар, Меригьы сара сеипш дыгәнаҳауп, джьоуп лыпсҭазаараҿы, уи абзиабара дарлашәит. Уи азы мацарагьы акәӡамызт изуанасыжьуаз, иуанасыжьуан, маӡала даҽа бзиабарак тцәахны иахьсымаз азы. Адамыр аррахьынтәи дхынҳәаанӡа снапы ианитцаз абзиабара ахьсзымхьчаз шсанаижьыз еипштцәҟьа, иуанасыжьуан уаргьы...

Марина уажәшьҭак лычҳарақәа зегьы рцыхәтәа шыпцәаз удырратә деитцақьыз-қьызуа, лылаӷырӡ пҟышқәа уажәы-уажәы лыцламҳәа аҩшараҿы рҽеипцыргалон, нас акәапа-сапаҳәа, илгәытцапсаны илкыз лнапқәа инарықәтәон. Уи лгәатца жәагәаны измаз зегьы цәырылгеит, иаҳа-иаҳа лымч шкапсоз лбон. Лышьи-лышьи неиқәтцо ашьшьыҳәа аҭӡамц иадгылаз акресло аҟынӡа дназан, днатәеит. Ауада зегьы ӡыҩза, шьҭыбжьык ҩнымыҩзо, ианымацәыс ашьҭахь адыд абакшари ҳәа ипшызшәа, зегьы рыпсы ӡаны иҟан.

Атцәыуара даҟәытцхьан Марина, абри аҟара апсахеибакра ашьҭахь иаҳа лыпсы еивылгазшәагьы лбеит. Уи уажәы еилыхха илбон, убасҟан лқәыпшразы ашәымҭаказтәи лыпсыҽхара рҽеишьа змаӡам ааха шылзыннажьыз. Иҟалақәаз зегьы лхаҿы илзаамго, ипсабаратәым цәыртцрак еипш иаацәырҟьаны, лхы-лгәы шынеибакәыз дрытҟәеит усҟан. Нас зегьы аӡлагара алу иахәлахаз апшхәтцә еипш, иҟаҟаҭәаҭәны иаахәлылгеит. Дыҟам уаҳа Адамыр лахҿых, Адамыр қьиа...

Лоу уаҳа ажәак мҳәаӡакәа дындәылтцын, иусурҭа уадахь дныҩналан, аӷьеиҩҳәа ашә ныдижьлеит.

Марина лнапқәа лгәытцапсаны, лылацәақәа неиқәпсаны дынкыдиаалеит. «Сара соуп зегьызегьы зхароу... Уи ипсра сара соуп изырааигәаз...

шаҟа аԥсҭазаара бзиа ибоз Адамыр... Адунеи данын дзатцәӡа... Иан дыҟамызт, иаб дыҟамызт, аешьеи аеҳәшьеи имамызт... абиԥазатцәра, аеҭымра дрылтцны, ихы мацара дашьҭамлакәа, дкәалкәало, аԥсҭазаара арахәыц дахьынҳаланы, сыжәлар рзы ихәарҭоу акрысзыҟатцозар ҳәа дашьҭан. Сара исымеидарц иитахыз игәы хәычи, иԥс хәычи, ҟәнысшьеит, усҟан, цагьарала сааӡамзи... Уажәы иҟалаша аныҟала сызҿу арбан, мшәан?!» – аалгәахәын дԓыҟәтәеит.
Убри аамҭазы Лоу дааԓналеит ипижама ишәтцаны, чаи тцәыцак ахәырпҳәа даҿыхәо.

– Уаргьы саргьы, Лоу, – лҳәеит Марина. – Адамыр иҭахаразы ашьауҕа ҳақәтцатәуп!

– Иарбан шьауҕоу игәарабгалаз? Бхы аҭыԥаҿы иҟоу?! Ауаԓы машәырла дҭахеит, уаҳа акгьы.

– Мап, уаргьы саргьы ауаԓы даҳшьит, Лоу!

Лоу иатцәца ахьигара имоуа дшаҟь-шаҟьо даақәхеит.

– Уи уара иузианажьуамызт уатцкыс абаԓхатәра ахьимаз... Адамыр дырҿиаԓын, дтцарауаԓытцәҟьан. Уара... уара у-Хоцьан-дууп, уаҳа акгьы. Уи амца ицран, дбылуан... уара иҿыцәааз ахәышҭаара-мца ахчныза хаҳә хьшәашәа уаԓызаха, устол уахымтцӡакәа аус ууеит. Удтца наугӡоит... Аха иуқәҿиеит. Уажәы – адоктор, нас – академик. Ҳәарас иаҭахузеи, уигьы ҟалоит... Узсыхәаԥшуеи? Ус акәӡами?!

Лоу иажәа набжьеигаларц далагеит, аха Марина днеиԥыԓлеит.

– Иуасҳәоит даҽакгьы. Уажәы акгьы узымдырӡошәа, исҳәақәо зегьы уамашәа иубошәа аҽыргаӡа ахьыҟоутцо уигьы тцатцгәы амаӡам. Избанзар, уара ибзиатцәҟьаны иудыруан ҳанстудентцәаз инаркны Адамыр бзиа сшибоз. Уара уаалаган, иара арра дахьынӡаҟаз, сқәыԥшреи сқьыԥшреи ухы иархәаны унапахьы сзааугаз, сыбзиабара ухнахтцәҟьаны акәӡам. Абраҟагьы уитцашьыцуан Адамыр. Сара

сеипш апшреи асахьеи змаз апҳәызба динасыпхар ҳәа ушәеит. Адамыр абраҟагьы уиҵаӷьычит, Лоу.

Лоу аарлаҳәа акәын иҿешникылоз, лыхшыбаҩ еимицҟьааратәы инапы мҩаниҵарц егьааигхомызт, аха Марина ллакҭа данынхыпшылалак, дшьаҳаиҭхазшәа дааннакылон. Уи идыруан иаалҳәоз зегьы шиашаз. «Мшәан, дыршьаси еилкаашьаси иалҭаз ракәын изымбатәбарахоз. Шаҟа ҵуазеи абарҭқәа зегьы шылдыруазгьы ҿымҭӡакәа ицәырымгаӡакәа дицынхоижьҭеи?!» Абас ихы дазхәыцуанаҵы, Марина дниасын лҿыналхеит. Ус шаҟа дгылаз игәалашәом, аха аҩналарҭаҿы апхьатәи ашә абжьы анга ауп ихы аҭыпаҿы ианааи. Акы ицәа иалашәаны ахьышәҭҳәа дындәылҟьеит, аха алифт аҵыр шахақәа реибарххара абжьы мацара акәын игоз. Дыҩны амардуан днаҿалеит. Такәы длеихьан ауп ианигәалашәа ипижама мацара шишәыз, арахь хазы ачаи злаижәуаз аҵәцагьы импыҵарӷәӷәа икын. Илымҳа иҭаҩуазшәа игәы инаҭон иаҳа-иаҳа ицәыхарахоз Марина лшьапышьҭыбжьқәа. Даахынҳәын, дгарыгаҿо аҩада амардуан дҩаҿалеит…

* * *

…Лоу абыржәыгь абри адәҳәыпш-қьапҭажә аҟны деишәара-еиҵараха агәашьа дахьадиалаз илымҳа иҭаҩуазшәа игәы инаҭон уи ахәылпаз азы Марина ддәылтцны данцозтәи лшьапышьҭыбжьқәа. Дагьааҭрысит, ихәыцрақәа неипхьбеит, аҷараҳәа ихшыҩ ааимшәаны, апсабара дныкәпшит. Нахьхьи ахәылпшәапшь зҿапхоз ахра цыҩ-цыҩқәа абырлыш пҿыхақәа рҿапсоушәа еилаарцыруан. Хыхь ажәҩан аштаҿы иӷар-пшарӡа «жәабаа-пакьалқәа» ацәыртцра иаҿын. «Жәабаа-пакьал» хылар амшцәгьа адырыеит» – рҳәон ажәытәан аагәахәын, иаарц-

цакны иҿынеихеит ақалақь ахь дназгашаз амашьына аанҿасыртҭахь.

АИҬАГАҚӘА

Михаил Лохвицки
(Аҵьуқә-Гиреи)

АДЫД БЖЬЫ
Аҭоурыхтә повест

Иҟан зны ажәларқәа зегьы
иаӡәыкны, аха нас хазы-хазы ицеит.

Урыстәыла аҳәынҭқар иҿапхьа ичарҳәаҩхаз, зырратә уалпшьа анагӡараан аҭоуба еилазгаз, аҳәынҭқар ижәлантә ахьымӡӷ изыргаз, уи иахырҟьаны зус ӡбаны ҿааҳәырада Аҩадатәи Тунгузҟа, мамзаргьы дара атунгузцәа рхаҭақәа ишырҳәо еипш, Ангараҟа ахгара зқәыртцаз сара, Иақәып Каисаров соуп абарҭ ацәаҳәақәа зыҩуа. Исҭахыугьы-исҭахымгьы неилатцаны, сгәалашәарақәа рымшынтца ҟасымтцар ада цсыхәа сымамкәа сҭазыргылаз аҭагылазаашьақәагьы шьарда ирацәоуп.

Сара ашәҟәыҩра аганахь ала акгьы сылаӡам, салам шәҟәқәак сымҩыцзар, уаҳа даҽа сахьаркыратә ҩымҭак апысымтцаӡацт. Амала, аиаша сҳәозар, урҭ асалам шәҟәқәа ҳәа сызҿу рыҩра сықәҿион. Уи ус шакәыз дыртцабыргуан урҭ ирыпхьоз. Сара исыздыруам, егьыс даҽакала, иаҳҳәап: романума, повестума, мамзаргьы биографиатә нтцамҭақәоума… акы зыҩуеит ҳәа иалаго ашәҟәыҩҩцәа рҩымҭақәа рапцараан, ахы излалаго рапхьатәи ацәаҳәа пшаашьас иарҭо.

Амала, ус сгәы ииаанагоит, амемуарқәа рыҩра салагазҭгьы, мчыла иҟырҟылбаадатәны акәымкәа, иаҳа исзымариахар ҟаларын ҳәа. Аамҭа ус иҟалеит, Урыстәылан уаҳа ус змам зегьы амемуаркәа рыҩуеит. Инеибеипшны зегьы абас ауп ишалагогьы: «Сара абарҭ ацәаҳәақәа зыҩуа абригьабригь аамҭазы сиит», мамзаргьы «Сара сабду абас-абасала иҟаз аӡәы иакәын...» Уи нахыс меигӡарахда ақьаад аҵәаҕәарсҭа алдо рҿынархоит. Убарҭ сахьрыхәапшуа, избоит, амемуарқәа рыҩра бзиа ирбоит зых ду-беиа избо, зхатә пцҭазааратә ҿырпшы изызхҳауа апхьаҟатәи абипарақәа рзы иаҳа ихәарҭоуп ҳәа изыпхьаӡо ауаа. Урҭ рҩызцәа амемуаркәа, сгәанала, Опрышкин зыжәлаз аҭуџьар ихы иазиргылаз абаҟа иаҩызоуп. Уи зыӡбахә сымоу абаҟа амармалташь цыр-цыр иалхын, аџьар ахагылан, хьӡыркы-нбанла абас еипш иҟаз аҩырагьы анын: «Уара, имҩасны инеиуа, уааҭгыланы усыхәапш, зыпсҭазаара аҵыхәтәантәи амшқәа рҟынӡа зџьынџь-псадгьыл аматџ азызуаз, убри аҟынтәи зуаажәлар рыҿгьы ҳаҭыр зқәыртҵоз соуп сара!»

Аха, уажәы сара ақьаад пыжәжәаны икапсо, сҩыга карандашь сыцқәа ирыбжьакны ихыҟаҟаауа апенџьыр сахьылатәоу зынӡаскгьы сгәы иҭаӡам сабацәа-рабацәа рыбзиара ду агәаларшәара, мамзаргьы уи ала хьӡык-пшак арҳара. Злакҭа ҭылашьцаау Ангара сахьахәапшуа, абнаршәыра зхала илахаз апсаатә хәычы-гәыҭҟьа сеипшны схы збоит. Акы зҩып ҳәа сгәы ианҭаскыхгьы, аҩышьа сшақәымшәогьы, ҳазшаз Анцәа ду, схысгәы ишрытцеиҳәаз еипш, иахьынӡауала иааркьаҿны, реиҳа исызгәакьоу, исзааигәоу ҭыпқәак рҟны сааҭгыло, акы рыгмырха – акы рыцымтца, сызлапшыз ахҭысқәа ишыҟатцәкьаз еипш изыҩуеит. Џьара-џьара исымоу, сара сзы иҷыдароу

сдунеихәапшышьақәа, даҿеаӡәы даҿеакала идикылозар, иаҳҳәап хҭысқәак сахьрықәыӡбо, ани аума, ари аума рзы, амцхә амца рыцастцацәоит ҳәа игәы иаанагозар, усҟан апхьаҩ гәыбӷан симҭааит, сара заанатцы исҳәахьеит сышлитераторым, сагьхшыҩҭра дуны сшыҟам... Сара сызусҭоу сҳәахьеит, аха еиҭашәгәаласыршәоит: ҿааҳәыра змамкәа ахгара зықәтцаны Сибраҟа идәықәыртцаз соуп, сара. Аха сахьыҟазаалакгьы ихадароуп сара сзы, шәапырҳапрада аиаша алакҭа аҭапшра!

Арҭ снапылаҩыракәа реиҭахҩылаагьы ҟастцоит, избанзар, зеипш ҟамло егьыҟам. Аҩбатәи аекземплиар, сахьцо амҩан, издыруа, ма измырӡша ҳәа зыгәра зго аӡәы изынсыжьуеит. Егьи актәи, ажурнал «Отечественные записки» аредакциахь ирзысышьҭуеит. Уи ажурнал азы иага рҳәозаргьы, иахьазы иара иацназго акгьы ҳамаӡам. Иркьыпхьыр, сара сыгәҭакы наӡоит, ирымкьыпхьыр, ишпаҟастцагәышьари, ус еипш зыхьқәаахьоу иаӡәым-иҩыцьам, урҭ иҟартцаз аҩыза акәхап саргьы иҟастцараны иҟоу. Разҟык сымазар, аамҭа бзиак ҟаланы, сҩымҭа ауаа апхьо иҟаларгьы алшоит. Испеипшу сыздыргәышьом. Иҟалоит уи сара схаҭагьы сахаанымхаргьы.

Абарҭ сгәы иҭыхоз сгәырҩақәеи схәыцрақәеи ақьаад ахь ииазгарц сҭахызижьҭеи, уажәы схы изладызбало ала, акраатцуазаргьы ҟаларын, аха акы спышьклаҳәуан, иснарҟатцомызт, убарҭ сзыниазсзынпаз зегьы маӡала, сыхшыҩҭраҿы рҿеизакны, нас хыла-гәыла еилаланы еилаҩынтуа ианалага, сара қәра дук шсымамгьы, сӡышӡа сышлеит. Убри саамҭа мачҷ аҿапхьа аҳақ ашәара сыдны схы сыпхьаӡоит. Сара зыӡбахә сымоу хаҭалатәи сара сыламыс аҿапхьа мацара акәӡам, сара зыӡбахә сымоу саргьы, шәарҭгьы, егьырҭгьы, дарбанза-

алакгьы зегьы еицыҳзеицшны ҳцәа-ҳжьы иалоу ауаҩытәыҩсатә ламыс аҟәырҷаха ауп. Аҵьамыӷәа цәгьа зхызгахьоу ҳажәлар рҟны акәзар, уи зынӡаскгьы ԥсы-ԥхак алаӡамкәа идысны иҟаӡам, аԥсымчхара шамоу мҩашьахуа ауаатәыҩса рыбзазараҿы ииаанханы иҟоуп. Амала зны-зынла аиҳарак уи ахы ахьцәырнаго арыжәтә цьбара иагахьоу ргәалашәаракәа рҿы ауп. Арыжәтә цьбара иарҩашьахьоу, иаршаҟәахьоу, ҩ-хык зхагылоу «Ашьауардын» дамҵахырхәо, нас ицәа иаду ихарԥ наҟ-ааҟ амҳастақәа инапқәа нҭарԥаны даханы иааиҟәжәаны, игәышԥы ҟьаҟьаӡа иаартны инаумҵакны игәаҭан иҭаԥсхьоу ажәақәа ҳәаны дӷыӷуеит.

Сибраҟа сахганы сахьынӡаҟаз, исԥыхьашәаны еизызгаз агазеҭқәеи ажурналқәеи реиҳараӡак ирныршоз Кавказтәи ахҭысқәа ирызкыз ракәын. Убра избеит 1859 шықәсазы иҭыҵыз ажурнал «Современник» ажәабатәи аномер. Убраҟа иануп, изызкыу уажәы цқьа дысгәалашәом, аха иара ихаҵкы Добролиубов ирецензиа. Ус иҩуеит: «аҽаҩра аҟамлара, арахә рчымазара аҵысра, асҭаршын ихымҩаԥгашьа мҽыӷра, амал-уаҩы ихашәахы имбо дахьыҟоу, амчра знапаҿы иҟоу иламысдара – абарҭ ацәаҩа бзиа гьамадазтәуа ахымҩаԥгашьақәа, аԥсҭазаара аҿиара иаԥырхагоу аҵәырҵрақәа роуп ауаҩы арыжәтә цьбарала ихьаақәа химҽыр ада ԥсыхәа имамкәан дҭазыргыло».

Даара диашоуп ари зҳәаз. Мшәан, избан хыхьынтәи иҭрыжьыз аманифест ала атәцәа анзиндартәуаз, ҳлитераторцәа аӡәгьы ибжьы нҭыганы дзақәмызбаз? Иара сара схаҭагьы, урҭ раасҭа еиҵаны аара сыдӡам. Убри аҟынтәи, ԥсаҭала ҳцәажәозар, азин сымоума, сара стәы иавганы даҽаӡәы иуҭрахь ахаҳә аршәра. Иага ус акәзаргьы, аҵарадырра змақәаз

рахьынтәи аӡәырҩы, гәнаҳарак иатцаӡамкәа, арахь азалымдара иҭаргыланы ирымаз ачерқес жәларқәа, цсаҭала рыхцәажәара рҽахьазыркуаз азгьы иҭабуп ҳәа раҳәатәуп. Ҳажәлар ууанӡатәи рзыҟазаашьа атәы ҳҳәозар, урҭ ашьхаруаа рхамхапагьареи рхьыпшымрази уҳәа ирымаз ацәаҩа-ҟазшьа хазынақәа есымша иреилаҳауан. Ҩ-цәыкәбарк ашьа иахылтцыз аурысқәеи ачерқьесқәеи уажәшьҭа егьараангьы еилатцәаны иҟалахьазаарын Урыстәылан ишьақәгылаз аҳра-тәратә мчра акәмызҭгьы.

Астол снадтәаланы ак сымҩыр амуа, аиҳаракгьы сҟазтцаз, абрантәи сыбналаны сцарц иақәкны иахьсымоу ауп. Хаҭала сыпсҭазаара шьаҭанкыла аҽахьеиҭанакыз аҭып ахь снеира шыҟалаз, уажәы абра Сибрантәи саназхәыцуа, схаҭагьы агәра сызгаӡом.

Ауаҩытәыҩса ҩнутцҟалатәи идунеи аҟынтәи амшын цәқәырпа еипш, ижәыланы зҿаазхо игәҭакы ацныҟәара зегьы ирцәаҩоуп, аха аурыс изы иаҳагьы ичыдаҟазшьоуп. Ус еипш иҟоу ахамапышәарақәа сара схаҭагьы имаҷымкәа срықәшаҳаҭхахьеит, усҟан зегьы рҽеиҭаркуан, даҽакала рҽырпсахуан. Амала ус акы санамыргәаҭеиуаз, зегь шыҟаз сыҟан, зны аҳәырҭахь икарцо, нас ашьырҭахь иаарцо ауасақәа среипшны схы збон.

Абра, ҳқыҭаҿы иааны иҟаз аҳәынҭқар иқьаҳиа, шәара ишәмаҳацкәа шәҟаларым, аҳәынҭқар ичынуаа ақыҭарахь ианааиуа рхы шымҩапырго, урҭ ауаа иаарзырулак азы рхы иақәиҭуп, иҟашәымтцан, ишәымун ҳәа разҳәода; артцәаа ҳәа иҽы датцаҳәҳәо даакылсуеит ачынуаҩ дымҩапызго, уи ишьҭарххны иаакылсуеит х-ҽык зтцаҳәоу афаитон, аҽқәа рыхәда иахоу асаркьал тцәтцәақәа рыбжьы улымҳа тцнахуа. Имгәацәа дахыпшны адгьыл дзықәымпуша, даатытцуеит иара иаҳаракыра, ачын-уаҩ дытәгәыр-

ҿаҿо, ишша игәы икылачны дшыҟоу мҩашьо, дҳаш-ҳашуа. Уи нахыс арма-ғьырма цәҳашҳароуп, иааипҵыхьашәаз ани-аби ԥси-бзеи иаанижьуам, ҿҭызәзәала драцәажәоит. Изхароу-изхарам дыҟаӡам иара изы. Ҭаҷкәымла рҟьышә ҭаԥитцәоит, ашьа рҿихуеит, ихы ишааҭашәаз ала рус изҕоит. Нас аҟыҭа ахада иҩнаҭаҿы итәаны иаашааӡа амтцырбғьы уатка рыжәуеит. Ус, адырҩаҽны адырҩагьых игоит аҽышьҭыбжьҟәа, асаркьал ҵәтцәаҟәа рыбжьы иаҳа-иаҳа инаскьоит, ԥсы зхоу зегьы уф,гәышьа ҳәа рыԥсы ршьоит.

Абри зхысҳәаауа, хымш ҳҟыҭаҿы иааны иҟаз ачынуаҩ иоуп. Излаҟалаз сыздыруам, аха уи ашәҟәыԥҳьара бзиа избоз аӡәы иакәзаарын, данцоз ицәынхеит Р.А. Фадеев ишәҟәы «Кавказтәи аибашьра 60 шықәса ахыҵра» зыхьӡыз. Сара уаанӡагьы уи арратә публицист изҕахәҟәа саҳахьан, уимоу зынгьы Кавказ еибашьуаз аурыс ир ркомандаҟаҵаҩыс иҟаз аҭауад А. Бариатински иҟны аррамаҵзура данахысуаз хаҭалагьы дызбахьан. Иара убас издыруан уи Урыстәыла анаԥатцаҟа аславианцәа зегьы цьарак реидкылара дшашьҭаз, анаҩс, аурыс ҳәынҭқар иеибашьцәа Кавказаа рабашьраҿы иаадырԥшуаз рфырхаҵара дшазышәаҳәаҩыз. Усҟан, сара данызбазгьы, акы даналацәажәоз, хыхь-хыхьла мацара иалацәажәоз аӡәы иакәны дызбеит.

Ари аҟыҭаҿы, усгьы шәҟәыԥхьаҩыс ирымаз сара аӡә-заҵәык сакәын. Зызбахә сымоу ашәҟәгьы, изҭахыдаз аҟынтәи, астароста исзааигеит. Ишысзааигаз еиԥштцәҟьа аԥхьара салагеит. Раԥхьатцәҟьа иаҳәоз уи аҟара хырҩа азымуӡакәа сшаԥхьоз акәымкәа: «…амшын аԥшаҳәа ҭацәит, акгьы рыцҳашьатәзам, аҳаскьын баапсы шьаҭанкыла итцхыуп, иқашә-қашәо игылашт ачарыц» ҳәа ахьаныз сылаԥш ишаатцызгаз еиԥш, ашәҟәы искыз

ирууааӡа исыршәит, аҟьамсарҭрахь. Убри аҟара сыцсахы еибанаркит ҭынч цьарак сзымтәо саналага, Ангара аӡиас апшаҳәахьы сылбаан алеиҩеира салагеит. Агәамчхара ду злаз Сибра аӡиас ииасны иахьцоз еиқәшьшьы акәын ашьҭыбжь шуаҳауаз. Иџьоуҳарха, еивҵарыпхааны зҿаазхоз ацәқәырпа маҷқәа апаҩ иахьадпыххаалоз сынхықәгылан, ажәҩани иареи еивҵалозшәа иахьынӡазбоз сылапшҳәаа ианыҭцызга, уахьынтәи ииапшуаз апштәқәа иаасгәаладыршәеит сыпсҭазаараҿы ахаанaзы исхамышҭуа исзаанхаз, зны амшын аҟәараҿы сызлапшыз ахлымӡаахра.

Мшәан, абырсҟаамҭа сҟәазгаӡа абраҟа сышпатәаз, ных-ных, сҳәан схы гәыбӷан асҭо салагеит. Ес-иааҟасҵалакгьы абрантәи сыбналаны сцароуп, сцароуп... уаҳа акгьы! Убрахь сцаны, зны ааӡабла сызнысыз амҩа сеиҭанысырц мацара акәымкәан, жәларык рахьынтәи зыпсы ҭаны иаанхаз ҳәа зысгәахәуа аҷкәын хәычи аӡӷаб хәычи сыпшаароуп!

Ангарантәи схынҳәны сааит сқәацәыжә ашҟа. Сцәашьы абла ҭааӡа иасыркын газеҭқәак срыхәапшуа салагеит. Урҭ ҭыҵижьҭеи мызкы-ҩымз анҵлак ашьҭахь ауп арахь ианаарго. Зны-зынла еиқәыжьны иааргоит, даҽазных арахьынӡа изымааиӡакәан амҩан ибжьаӡуеит.

Арахь, рапхьатәқәҟьа санаанагаз, газеҭ гәамсамс иаасымпыхьашәалак рыпхьара салагон. Аха урҭ Урыстәылатәи аинформациатә агентрақәа ирнырҵоз адырраҭаракәа убриаҟара ихырҟәдаа-ҿырҟәдааны иҟан, Европа акәым иара Урыстәылатәқәҟьагьы иҟаз аҭагылазаашьатәқәҟьа зеипшраз, хыхь-хыхьла акәзаргьы, еилкаашьа амаӡамызт. Џьара ӷбак ӡааҟәрылеит, даҽацьара адгьылҵысра, мамзаргьы аӡхыҵра ҟалан, ауаапсыра апхасҭа рнаҭеит... даҽацьара аӡәы дыршьит...

адунеи атцыхәан аканал ржит – абарҭ ракәын реиҳаразак ирҳәоз. Абра Ангара сахьынӡаҟоу зегь реиҳа аинтерес зтцаны сара сзыпхьахьоу акы затцәык ауп – Каракозов аҳәынҭқар дишьырц дышиеихсыз. Иара убригьы ус ажәабжьны ииаӷьит, нас аҳәынҭқар ипстазаара наунагӡахарц азы ҳуахәамаҿы Анцәа иашьапкра мӷьапаагарц адтца ҳзааит, ашьҭахь ӷьымз аатцхьан, аофициалтә дырраҭара агазеҭ аҿы сапхьеит.

1871 шықәсазы Франциа ареволиуциа шыҟалаз ансаҳаз тцыпхцәа ауп, иара убригьы газеҭла акәымкәа, ус ажәабжьны исзеиҭеиҳәеит атунгузцәа ашәҟәы рантцаразы абраҟа имӷьасны ицоз чынуаӷьык. Уахык уи сара сҿы дыҟан. Акатцақәеи абызкаҭаҳақәеи уамакала дрыцәшәозаарын, дмыцәаӡакәа цәгьапсышьала иааиршеит. Суадаҿы акаруаҭқәа ӷьба сызгылоуп, араҟа инхо аҭыпантәиқәа, шамахамзар акаруаҭқәа рҿы ишьҭалаӡом, рҿагьеилырхӡом, ишеилаҳәоу адашьмаҿы иио-ит. Ахәылбыҽха, апсаҭазы ҳчаи ыжәуа ҳахьтәаз, уи агубернатор иканцелиариа ачынуаӷь, Париж иҟалаз ареволиуциа аиҿкааӷьцәа дшыруаӡәкыз милаҭла иполиаку, аурыс ир рҿы аррамтцзура иахысуаз шиакәу сеиҳәеит. Аполиакцәа, араҟагьы, Иркәытсктәи агуберниаҿтәи ашахтақәа руак аҟны аҭызшәа шьҭырхын, шьаартцәырала еиқәыркит.

Апхьаӷь ихаҿы изаамгозар ҟалап, зыӷьнразгәара иахганы иҟоу ауаӷьы шаҟа адунеи далхәдаау, аиҳараӡакгьы Ангара апшаҳәа иапну аҭып лашьцара ҿаҳа-дагәаҿы иҟоу сзы. Иҟалаз-ианылаз уеилзыркаауа ажәабжьқәа аранӡа иааӷьаанӡа акырынтә рҿеиҭаркуеит, аиаша акырӡа иацәыхарахоит. Асалам шәҟәқәа усгьы аӡәгьы иҟынтәи сара исоуӡом, ажәабжьк саҳарц аныстахыу Енисеиҟа снабжьыслоит.

Агазеҭқәа нак̆ иныҟәтцаны сықәиеит, ацәа сымцан иқәымлеит. Сылақәа аапшуа ус сықәиан, сҿапхьа ииасны ицон аӡиас ду меигӡарахда ацәқәырпақәа аки-аки еигәыдтцо, ишьшьылаҳауа. Ицон уи дгьыли жәҩани ахьеивтцалоз алапшҳәаахьы. Изакәытә арха еиужьроузеи ик̆оу арак̆а. Уаҩы инапы зкьымсӡац дгьыл чашәроуп, зықьверсла уныҟәозаргьы аӡәгьы дахьуцымлогьы убап, амала ик̆оуп гәыц-гәыцла анымха-хымтцәақәа ҳәа изышьҭоу атунгузцәа ргыларҭақәа, мамзаргьы асасдкылашьа бзиа змоу ауаа қьиақәа аостиакцәа

Ҩышә шықәса рапхьа арак̆атәи абнатоуракәа ирҭааит аказакцәа рдружина, ршәаҩақәа ирынгыланы. Урҭ ирышьҭагыланы иааууан, аҳәынҭқар идтцала, арҭ аҭыпқәа рк̆ны аӡын хыцакырҭақәеи ахырҕәҕәарҭақәеи рык̆атцара знапы ианыз.

Адырҩаҽены ацәылашарахь инеиуа ианалага абрантәи бналашьас ик̆астцаша сазхәыцуа салагеит. Уи уск̆акгьы уадаҩра алаӡамызт. Зык̆ны сык̆аз апшәма уаҩ қьиак иакәын, изныкымкәа сицны абнарахь шәарыцара сцахьан. Мызкы инеиҳаны уа ҳанааҭгылозгьы ык̆ан, изныкымкәан схала Енисеи ақалақь ахь сцахьан. Убри ак̆ынтәи арантәи сшыбналаз иаразнактцәк̆ьа ишрызгәамҭоз здыруан. Иара убас исҭахқәаз ақьаадқәа, заанатц реиқәыршәара уск̆ак садымхалацәаргьы к̆алон, урҭ ирыхҭнысттцашаз к̆әрышьқәакгьы тцәахны исымоуп. Сан псаҭа бзиа исзаанлыжьыз ракәгәышьоуп. Анцәа ицьшьаны абри Ангара нхарҭа ҭыпс ишысзалырхыз ауп акәымзар: Тобольск, ма Бериозовкак̆а даҽа цьара сақәшәаазҭгьы, изласаҳахьоу ала, сыпсы ҭаны уахьынтәи цашьа соурангьы сык̆аӡамызт. Амала, зегь лахьынтцоуп акәымзар, абрахь сшаанагазгьы уамашәа иубаратәы ауп ишык̆алаз.

Ажәаҟны ишырҳәо еипш, ацәгьеи абзиеи рышьхәа еивҵамзар, апсҭазаара згьамахомызт. Амҩан, ҳшаауаз, ҭәҭәала сычмазаҩхеит. Красноиарсктәи абаашхырҭәҭәарҭаҿы саанрыжьит, ашьҭахь сымпсыкәа сеиқәхеит, аха сырхашҭызшәа сызбахә ргәаладмыршәеит. Ус сшыҟаз анкьа зны Кавказ инхоз, уажәы Енисеиксктәи агуберниа агубернатор иканцелиариаҿы аус зуаз аӡәы ибзоурала, абраҟа сахьыҟоу нхарҭа ҭыпс исзалырхит. Исҭахызар, арантәи Енисеиҟа нхара ҳәа сиасыргьы ҟалон, аха сара исҭахымхеит. Аиашазы сыпсҭазаара аҵыхәтәантәи ашықәс хьанҭақәа рзы, ацәа салоушәа, изакәызаалак гәыпсахрак, ҽеиҭакрак сҭахӡамкәан акәын сшыҟаз.

Иҟалар ауеит сыгәҭакы анагӡаха сахьымӡакәа, амҩан сдырбаандаҩыргьы. Уи аҩыза сақәшәар, Анцәа иумҳәан, испеипшхо еилкааупп, ҵьара мадентцхырҭак аҿы сҳарҭа-псырҭа уаҩы имбо сылцәыҵапсуеит ауп, уаҳа акгьы. Уи аҩыза саниар ипсуа сара сымацара сакәӡам, исыцыпсуеит избаз-исаҳаз, сзыниаз-сзынпаз, сгәынкылараҿы исзаанханы иаасымоу зегьы. Сара исхызгази сызлапшызи рҩыза даҽаӡәы ихимгаӡацт, дагьалампшӡацт ҳәа ауп сгәы ишаанаго. Иаҳҳәап, убас сара сеипш иақәшәаз даҽаӡәы дыҟазаргьы, акгьы иҳәо смаҳаӡацт. Ус анакәха, сара азин сымоума сызлапшыз ахлымӡаахра ауаа рахь еиҭамҳәаӡакәа адамра аҭагалара.

Агәра злазгарызеи сышнеиуа амҩан аполициа сшырҿамҳауа, мамзаргьы амхылдыз еипш урҭ наҟ исҟәызгаша разҟык шсоуа, мамзаргьы амашәыр алпха сыманы сеибга-сеизҩыда сшаанхо? Мап! Убри аҟынтәи сара иаасхызгақәаз зегьы-зегьы ақьаад аҿы ианысҵароуп, иҩны ишьҭысхроуп, нас ауп абрантәи сшьамхы сҽанасырго!

* * *

Сеипш зеипшу зегь реипш, аполитика ду ҳәа изышьҭоу, сара рацәак агәхьаа скымызт, иара убас сагьашьҭамызт. Ҳаиҳабыра роума егьырҭ реиҳабыра роума рдипломатиатә аҩысҭааракәа ртәы сзеилкаауамызт. Зыгәра згоз сзыпхьоз агазеҭқәа ирҳәоз акәын. Дара урҭгьы, еиҳаракгьы санқәыпшыз, рықәызбаракәа сыҽрылазгаломызт. Ҳара зегьы ҳраазон, аиҳаракгьы акадетцәа, ҳҳәатәхатџаҩцәаны. Даҽакы акәым, адекабристцәа рықәгылара, усҟан ҳара арра-џара иахысуаз, изакәызаалакгьы џьара акала ныррак ҳнамҭаӡеит, акгьы ҟамлаӡазшәа ауп ишҳаҩҳажьыз. 1825 шықәса декабртәи ахҭыс атәы акьыпхь аҿы аҳәара ҟаломызт.

Сара рызбахә, ма рыхьызқәа саҳахьан икнаҳаны иршьқәаз. А. Марлински иповестқәак срыпхьахьан. Издыруан «Марлински» шпсевдонимыз. Ирҳәоит уи Кавказ аибашьраҿы, Ардилер азааигәара дҭамхаӡазшәа, изеибашьуаз ашьхаруаа рганахь диасызшәа. Ус рҳәаратәгьы иҟан, избанзар, уи ипсыбаҩ џьаргьы ирымбаӡеит. Ас еипш иҟаз ажәабжь иаҳагьы «атәыҩақәа» ахаргыланы игәарарџон. Аҳәынҭқар ду иҿагылаз чарҳәаҩцәоуп ҳәа ипхьаӡамзи?! «Ҟалашьас иамази уи ачерқьесцәа-ахыхџәаҩцәа рышҟа диасны дрыдымгылакәа» ҳәа аларымҳәози, рыхьӡ алашьаҭархырц азы ахыҭҳәаа-жәабжь иеигӡомызт. Иџьоушьаратәы иҟаӡами Германиа иамџахырхәоз ачынуаа ргәапхарала, ачерқьесцәа рыдгьыл аҿы Ардилер зыхьӡыз аҭып ахьӡытџәҟьа аахыхны, анемец бызшәа аҟынтәи иаауаз ахьӡ – Адлер ахьахьӡыртџазгьы.

Сара абарҭқәа зегьы зысгәаласыршәо иахьатәи ҳаамҭала уахәапшуазар, сыхшыҩдара иахҟьаны сзыниақәаз ахҭысқәа зегьы хәыц-хәыц џьарак еи-

дыскыларц азы ауп. Сқәыпшра санҭагылаз Кавказ иазкны издыруааз? Ажәак-ҩажәак рыла исҳәозар, абас иҟан: уаҟа инхоит ауаҩы инапаҿы изаамго, ибникхьоу ауаа, ақәылаҩцәа-архәцәа, ахыхтцәаҩцәа-апсылманцәа. Урҭ адунеи иқәнатцы ақьырсиан жәлар аҭынч-пстазаара роураны иҟаӡам – абас иҟан сгәаанагара.

Ажәакала, сара аамсҭа шьа злоу, сцаны урҭ рабашьра иеиҳаны сыхьӡ-сыпша шьҭызхуаз даҽакы збомызт. Насгьы сгәы иааанагон ачерқьесцәа, Азиа хылтцшьҭрақәа аӡәырҩы реипш аашьара злоу, зыхшыҩ цагәу уааауп ҳәа. Аха, убри сгәаанагара иаҿагылон, даҽа сахьан иснарбоз А. Марлински иповест, уаҟа ачерқьесцәа иуаа ҟәышқәаны, иуаа қьиақәаны, иуаа пшӡақәаны иснарбон. Аиаша ҳҳәозар, усҟан азы уи усҟак агәхьаа скцәомызт, избанзар, ҳара ҳааӡан урҭ рцәымҕрала. Убри аҟынтәи ашьхаруаа ҳнапаҿы ианааҳгалак, ашьҭахь урҭ рыпсылман гыгшәыгра ахаҭыпан ирызнаҳгоит ақьырсиан маалықьра?! Убри алагьы ирымбаӡац абзиара ду рзыҟаҳтцоит, – абас акәын сгәаанагара шыҟаз, хаҭала избаанӡа.

…Кавказҟа сдәықәлааанӡа, сан дызбарц Калугатәи агуберниахь сцеит. Уа сахьнеиз сан исалҳәеит; Калуга ақалақь аҿы даныҟаз агубернатор иҩнаҭахьы днарыпхьазаап. Уаҟа илбеит Шамиль данахыргоз ицахыргаз ашьхаруаа. Шамиль ихаҭа абал ахь анеира мап ацәикит, аха уи изааигәаз ауаа уа иҟан. «Пшреи-сахьалеи чапашьалеи зеипш умбаӡо арпарцәоуп дара, – исзеиҭалҳәон сан, – даараӡа зхы ҳаҭыр ақәызтцо уаа-аамсҭашәақәоуп. Абал аҿы иҟаз зегьы рылапш зхыз урҭ ракәӡан». Сан лабҿаба лыбла иабаны исалҳәаз усҟан исмаҳаӡазшәа ҟасцеит, аха уажәы ирҿыцны исгәалашәеит. Исгәалашәоит, иашатцәҟьаны иҟалатцәҟьаз збаз иҟынтәи исаҳахьаз даҽакгьы.

1861 шықәса – сентиабр мзазы аурыс ир акгьы зхараӡамыз ауаапсыра рыпсадгьыл иахцаны иахькарцо, абџьар-мца иахьадырго азы рхы еиҭарҳәарц, Мамрыҟә-оғои иааны иҟаз аимператор иҭааит, гәыпҩык ашьхаруаа рпызацәа, ауаа ҟәышқәа ҳәа ипхьаӡаз. Аха, анхацәа рхы рақәиҭтәҩы ҳәа изышьҭаз Александр III урҭ дагьырзымӡырҩит, дхьапшынгьы дрыхәампшит: «Шәыхтцәаны Ҟәбина апшаҳәахьы шәынха ҳәа ахьшәарҳәаз, шәцаны шәынха! Мамзаргьы шәықәтцны Ҭырқәтәылаҟа шәца!» – дрытцаҳәҳәеит уи. Ачерқьесцәа ишьҭахь риарханы даахәны днагылеит. Уи аамҭазы икәшаны игылаз ишькылкыҩцәа еицгәарҭеит, илағырӡқәа изнымкылакәа иӡамҩа иадланы ишлеиуаз. Иаргьы инапала илағырӡқәа ааирыцқьан: «Арҭагәаҟқәа рыбла ахыпшылара уаҳа исылымшеит!» иҳәеит. Абри аамышьҭахь афицарцәа зегьы ахьааидгылоз аимператор игәыпшқара атәы ада ҳәатәы рымаӡамызт. Аимператор игәҳалалра ашьҭра ихыланы акәын ишцоз ҳауаажәларгьы. Адинматцзуцәа имҩапыргоз ацәгьацәыпхамшьара атәы уи зынӡаскгьы исҳәарц сҭахӡам, аха… Ипшьоу ауахәамақәа рхадацәа, Кавказ ауаапсыра ахьындыртцәоз иахәҭоуп ҳәа ипхьаӡаны, Христос ишиашьапкуаз, дарбанзаалакгьы Анцәа дхазтцоз имбарц залшомызт.

Уи ҳаҟәытцып уажәазы. Сазыхынҳәуеит сара схатәы. Троицк ақыҭаҿы ҳанхон, саб ақыҭа ахадас дыҟан. Заанатцы ипсҭазаара далтцит. Сара усҟан жәшықәса схытцуан. Ҳқыҭа аӡиас Протва апшаҳәа аҿы акәын иахьыҟаз. Ари ақыҭа анкьа зны Урыстәыла анаукеи аҟазареи Ракадемиа рапхьатәи апрезидент аҳкәажә Воронцова-Дашкова илтәын. Абыргцәа ирҳәо исаҳахьан, уи Италиа даныҟаз, аиҩызара шрыбжьалаз адмирал Нельсон бзиа иибоз Емма Гамельтони лареи. Ирҳәон Емма Гамельтон сас-

ра Троицкҟа даалон ҳәа. Ари хытҳәаауп, уҳәарын, аха иабаҟоу иахьа уажәраанӡагьы еиқәханы Троицк азааигәаратцәҟьа иҟоуп Воронцова-Дашкова ишьаҭалыркыз аҳабла Гамильтон зыхьӡу. Убри аҳкәажә лахҭынра азааигәара ҳанхон ҳара. Аҳҭынра ашьҭахьҟала иҟан зымҽхак ҭбааз абаҳчара. Уаҟа Екатерина II лаҳаҭыр азы иҟан амармалташьтә обелиск, анаҩс аӡхыҟә аҿы игылан ақьаадтыжьырҭатә фабрика, аҳҭынра аҿапхьа игылан ауахәама. Убраҟа джуп аҳкәажә Воронцова-Дашкова. Абаҳчара ахылапшра шагыз дааразa ианыпшуан, аха даҽа ганкахьалагьы, ус иахьыҟаз иаҳагьы апсабаратә цәаҩа анаҭон. Апхынразы, хәылпазыла ачыкьҟәа рҟны абгарымӡҟәа хәыцыпраауан. Аӡиас узлалбаауаз амҩа еикәатцәиуа илбаауан, аӡиасгьы рацәак идуцәамызт, аха асырӡ анлеиуаз, амшцәгьа баапсҟәа раан, уаҩы ишимбацыз ала ихышхытцәон, ақыҭа ауаапсыра зегьы ирытцалон, адгьылбжьаха еипш, егьырҭ ақыҭақәеи иареи еиҟәнашон. Ахәычра аамҭа иеиҕьу акрыҟоума, уи шыссиру еипш, иссируп апсабарагьы. Протва иаҳа иахьӡыҕҕараз аҭыпҟәа рҿы иҭиаауан чилим ҳәа изышьҭоу абнарасажәла. Ҭагалан араса анкапсалак аӡатцахь иӡааҟәрылон. Аапынра анааилак урҭ ирхылиааyаз аҟатаракәа рхыцәкәакәа аӡы иахьӡааҳәҳәоз абҕьы иатцәа ылыргон. Акадеттә корпус сҭалаанӡа, сҩызцәа хәычқәеи сареи, ари аӡы хҭалон, нанҳәа мзазы араса ҳаҟәшәон, зны-зынлагьы, 25 шықәса Кавказ аррамацзура иахысхьаз аунтер-афицар Тимофеи Кузмин иаҳзыҟаитцаз амҽҭәы ҟамақәа еиҿакшо аибашьра-хәмарра ҳахәмаруан. Саныхәычыз, уи ашьхаруаа рызбахә ала акыр сеиҳәахьазаргьы уажәы исгәалашәом, аха акадет аҿы аиҳабыратә классҟәа рҿы сантәаз акырынтә сиазтцаақәарц иақәыскхьан. Акадеттә корпус аҿы стцара ахыркәшарахь снеиуа

саналага, иареи сареи лассы-лассы ҳалацәажәон апхьаӄа сшьапы сшықәгылашаз атәы.

Абас еипш иӄаз аамҭа иааӡаз афицар қәыпш, ҳәарас иаҭахыузеи, Кавказ аррамаҭзура ахысра иаҳа ахьӡ-апша снаҭарашәа збон. Ихҩапшьааӡа аҭаҭын иашәхьаз ипацәа далаччашәа, арахь рацәакгьы иҭахцәамкәан, уи Кавказ аибашьра ишалагаз иазкны акырқәа сзеиҭеиҳәахьан.

«Иҳаҩсны хараӡа ицахьоу аамҭақәа рыла ҳалагозар, ишыӄалаз абас ауп, – иҳәон уи, – ачерқьес жәлар ахаан, ианакәызаалакгьы аӡәы ихьыпшымкәа рхы иақәиҭны инхон, интцуан, рыдгьыл ахь мчыла ддәықәларц аӡәы далагаргьы, дықәрыжьломызт, рхы ахҭныртцон. Ус ишыӄаз акәымкәа, Запорожиа инхоз аказакцәа ихьыпшыму рхатә пстазаара шьақәдыргыларц иақәыркит. Ари збаз аҳәынтқарпҳәыс Екатерина, ҳәара аҭахыума илгәампхеит, аха мчыла акәымкәа, маанала даахәыцын: Кавказ инхо ачерқьесцәеи аказакцәеи еиҿасыжьыр, дара-дара нибартцәап, рыхәтцәы ықәибахып, саргьы сааҭынчхап, лҳәан, даалагаины аказакцәа Запорожиантәи ихыртцәаны, нхара ҳәа Кавказӄа иаалышьҭит. Аха урҭ ахьааиз, Екатерина ишылҭахыз акәымкәан, даеакала иӄалеит: аказакцәеи ачерқьесцәеи аиҕарара ахаҭыпан, аиуара рыбжьалеит, еинаалан анхара иалагеит, убри аӄара еизааигәахеит ачерқьесцәа рцәашәтцатә маҭәа аказакцәа иргәапханы цәашәтцатәыс ишьтырхит. Ажәакала, ари аҩыза аҭагылазаашьа иаҳагьы дацәшәеит Екатерина. Убасӄан асенат ааизылган лгәы змырҭынчуаз ралҳәеит, иааилацәажәан ачерқьесцәа рымацара ракәымкәа аказакцәагьы кыддырҕәгәааларц азы, ар рыжәыртцарц рызбеит».

– Ишсоуҳәара, изеипшра уаауезеи ачерқьесцәа? – ҳәа саниазтцаа, даапышәырччашәа иун ус иҳәеит:

– Ацәаҩа бзиа змоу, афырхатцарагьы злоу, зегьы уаа қьиақәак роуп!

Изакәызаалак даҽакы, ачерқьесцәа рзы, сара уи иҟынтәи исмаҳаит. Сара истахын ҽыҳәтцәыла аижәыларақәа, напышьашәала аилаларақәа, аиҿахысрақәа... ртәы сзеитҿеиҳәаларц, аха, мап. Тимофеи исзеитҿеиҳәоз Кавказ аррамаҭцзура дахьынӡахысуаз: абнақәеи ашәыр-баҳчақәеи шхыршьаауаз, аҽыуардынмҩақәа шыҟартцоз, амхурстақәеи атызтыпқәеи амца рыцратцаны ишырбылуаз уҳәа ртәы акәын.

Ашьхаруаа ртызтыпқәеи рымхурстақәеи зырбылуаз, ршәырбаҳчақәеи абнарақәеи зхыршьааууаз, сара усҟан исзеилкаауамызт аҟынтәи Тимофеи ҩажәижәаба шықәса арра дахьынӡаҟаз, знымзарзны цьара ахәшәбылфҩы имаҳаӡакәа, аинтенданттә командаҿы дыштәаз ихигазшәа сгәы иснаҭон. Тимофеи зны иқьаф ҟатцаны дыҟан, уи асолдатцәа ржәытә ашәак сзиҳәеит. Тимофеи иҽыриашаны «смирно!» ҟатцаны дҩагылан:

– Шаго-ом-арш! – иҳәеит. Нас акаиҳәа ашәа аацәыриган, уи ашәа атакт ишьаҿақәа ақәыршәо иҿынеихеит. Ибжьы хьыр-выршәа иҟан, аха ианиааз ар рҿы ахкҳәаҩыс дшыҟаз ҩашьомызт.

Еи, ачерқьесцәа шәыҽшәмырпагьан,
Шәара шәкәылӡы ҳаннакылом ҳарт,
Ҳапса тцары шәахатцаны шәыкнаҳан
Шәҳамазар, атцкыс еигьуп уа шәаанхар.
Ишьапы шәагәӡы, шәимтцахырхәа Александр,
Ишәанаижьырц шәыгәнаҳарақәа зегьы.
Ишәхашәмырштлан шәшьамхы шашәырсра,
Иҿапхьа, аҳәынтқар дуқәа ирҳәынтқару уи!

Ари ар рашәа, сара даараӡа исгәапхеит, уаанӡа исзымдыруаз, Тимофеи ифырхатцарақәа рызгьы

исанаҳәаз рацәоуп. Уи моу, ихаҭагьы ҳаԥныҟа днасыԥхьан, сан лԥынтәыршыра ауатка хпыҿк азна наисыркит. Ахпыҿ ахьышәҭҳәа иаасымԥааны илҭаирпҟан, аҵыҟьҳәа деимсеит, аимҳәаршәаа ихьызшәа иҟырҟгьы атрышә иасит, сан дахьгылаз убри аҟара дшәеит, дышьҭҟьаны дкаҳарц акгьы аалыгымхеит.

– Аҭхаҵьра шәҭазааит! Даара иҭабуп! – иҳәеит, иҵсы анеивига.

Арратә корпус саналга, ибзианы еилыскаауа салагахьан ҳаиҳабыра имԥаԥыргоз аполитика хырхарҭас иамаз, ишырҳәо еиԥш, ахи-аҵыхәеи ахьыҟаз. Ҳарҭ афицарцәа қәыԥшцәа, иҵарадаз ауаа рхы иҭаҳгаларц ҳалшон, Англиа Кавказ анапахьы иаанагарц иашьҭеижьҭеи акыр шҵуаз. Избанзар, Азиа Мачи, Ҵьамтәылеи, Афганистани, Индиагьы убрахь иналаҵаны, рышҟа анеига агәашә убраҟа акәын иахьырзаатуаз. Насгьы англызцәа реиԥш иҟоу ҳаҕацәа знык Кавказ рнапаҿы иааганы ашьхаруааи дареи анеидгыла нахыс Урыстәыла аҳәынҭқарраҿы аҭынчԥсҭазаара шзыҟамлоз. Убри аҟынтәи ҳажәлари ҳаԥсадгьыли рҿаԥхьа, апап Евгени ишиҳәаз еиԥш, ҳпатриоттә уалԥшьа наҳагӡарц азы рҭыԥра иҭаҳҟәаҟәар акәын ҳаҕацәа. Амала, усҟан сара рыцҳа сышԥалашәыз уҳәарауазеи?! Англиа имԥаԥнагоз ампыҵахаларатә политика санақәыӡбоз, ишԥасызгәамҭоз мшәан ҳара ҳхаҭақәагьы дара убарҭ Ҵьамтәылаа, Индиаа, Афганистанаа... ҳреиԥаӡоижьҭеи акыр шааҵуаз. Алорд-аҵәыршԥы Пальмерстонгьы, акрал ԥҳәыс Викториа Актәигьы, ҳара ҳканцлер Нессельродгьы, аҳәынҭқар Николаи Актәигьы – рызегьы анык илыхшазшәа акәын ишеиԥшыз. Ҳара ҳаимпериа аганахь ала, Крылов иабжьагажәа ахархәашьа ҳзымтцеит. Аԥхьаҟа ҳҿыхарц азыҳәан, ҳаргьы

ҳахәцәаӄынӡа ашьеи аҳәынҭцәеи ҳрылагылазар акәхеит.

Гьаргь-ацқьа иныхаԥшьа дамҵагыланы сан днасықәныҳәаны амҩа сықәылҵеит, абрахь Аладаӄа схы ансырхоз. Амҩан, сахьаауаз уажәы-уажәы сгәы иҭысҳәаауан Пушкин ицәаҳәақәа: «Уҭаслымха Кавказ, Ермолов днеиуеит!». Урыстәыла ахьчаразы ахьӡ ду арҳара акәын сызхыццакуаз. Амҩан сахьцоз, сзыниақәази ашьха дгьылқәеи сареи раԥхьаӡа акәны ҳшеибадырзи – арҭқәа зегьы аныӄалаз иацы акәызшәа иҿыцҳҳараӡа уажәгьы сгәалашәараҿы иӄоуп. Ус сгәы иаанагон, сышнеиуа акәымкәа, ахыԥҳәа амра шәахәа ашыра station-лагылоит ҳәа. Аха, мап, сышьҭахьӄа инсыжьуеит зыԥштәы еицакхьаз асынаӄәа еиқәыцәашьқәа, саԥхьаӄа иахьхтырахахьаз аҭыԥқәа рҿы, еихалаеихыҵуа ахылҩа-ԥсылҩақәа шьҭытҵуан. Аҽышьап иарапахьаз амҩа, наӄ-ааӄ аҩ-ганкгьы рҿықәқәа рӄны рҽыкәабаны аӡы иааҭытцызшәа ицыр-цыруа еилыбзаауан ашәаԥыцьаԥ иатҵәара. Убла хыркуан аҿаӄьа-наарақәа рӄны атҵиаашәҭы хыкқәа. Аха, нас амҩа хбарраҿы аҽыуардын ишьҭнарббуаз асаба еилаҳанто унагәылалон. Абасала мши-ҭхи еиҭныԥсахло сшааиуаз, иаацәырҵит уажәрааанӡа збара сгәы иҭхоз ашьхақәагьы.

Урҭ рымҵан маҷк аӄара ҳааихәлахеит, иааԥсаз ҳаҽқәа злаҳаԥсахшаз ахьыӄамыз азы. Аха уамак ҳнымхацәакәа сманшәалахеит, сшьапы инаркны схаӄынӡа гәрамгара лаԥшыла сеимыздаз, зыхәда адашқәа алпыӄӄа игылаз афельдегер – уаҩаԥшь цәеиқәаара, абрантәи егьи астанциа аӄынӡа снагара дақәшаҳаҭхеит. Амҩа ҳанықәла, иаҳа-иаҳа ашьхақәа ҳарзааигәахацыԥхьаӡа, Кавказ иазкны иидырyа сеиҳәарацы зҵаарала дыхҭаскуа салагеит, аха иара иҿы аӡы ҭаҭәаны дтәазшәа ҿиҭуамызт.

Иҟастцоз, сахьиватәаз, ихымҩапгашьа сеансраалагәышьар акәхеит.

Аеыуардын ишьҭнарббуаз асаба еилаҳанто аҳауа иахьалаз, иҿыцҳаҳараӡа, шәышәырак амаӡамкәа исшәыз ар рымаҭәа, асы-шәыб еипш ижәпаҳаҳараӡа иахьақәҳауаз, хазы сгәы снархьуан. Сылапш сызрывгомызт ахьаца-ҵла наақәа, ашәышықәсақәа ирықәлаз аҵь-ҵла дуқәа, уажәада исымбацыз ахьа-ҵлақәа. Урҭ ахьа-ҵлақәа шракәыз аеыуардынныҟәцаҩ иоуп исазҳәаз. Ҳазныз ахаҳә мҩачапа, абахәқәа рыбжьара инабжьакәаратца-аабжьакәаратцо инаган. Дук мырҵыкәа ҳҿапхьа иаацәыртцит сыла иҭалаҳаз ахрақәа, еиқәыхьшәашәа-иҭылашьцааӡа иҟаз аиҩхаа ҳанҭалеит. Сымҩанызаҩ иеқәа ааникылан дналбаан, рышпырхақәа рҿы ирхаз атцәтцәақәа надҿеиҳәалан, дааины иҭып аҿы днатәеит, нас иныцакшәа ибжьы нарықәирган, ашьшьыҳәа ҳҿынаҳхеит.

– Иаанагозеи ари, араҟа абрагьцәа ирҭыпума? – ҳәа, афельдегер сиазтцааит. Иара имаҳаӡазшәа ҟаитцан, сызтцаара аҭак симҭаӡеит. Изқәа ҟьаҟьара сахькыдыпшылоз иснырyан, уи сылацәажәара усҟак дшамеилаҳауаз, насгьы избон иҿымҭра зцәыргара иҭахымыз маӡак шатцаз. Сгәы аҭып иҭамгыло сааҟалан, исҟәныз аҳәа амҳасҭа иргәгәаны иааныскылеит. Скьарахә хьанҭа «Смит Вессо» сарҭмаҟ иҭан. Дааразагьы сақәгәыгуан. Уажәраанӡа, сарҭмаҟ иааҭыган исыҟәныстцарауааз аасгәахәит. Амлаҭбек ма Измаил-бек зыхьӡу ачерқьесцәа-абрагьцәа, иаҳҳәап, аҟәкәаҳәа ихысуа, артцәаа-сыртцәаа еибарҳәҳәо рҿанаархалак, ҳаиҳәа сҩатцҟьаны, аеыуардын сҩаныпаны, саҳәа ааҭкәыцәааны, аҟабаӡеипш рыхқәа еиҩырссо сҿанаасхалак, зыпсы ҭаны иаанхаз ишәаны рҳарҭа-сыртак умбо реыртцәахып, нас аеыуардын ахь саннеилак, ууанӡа ишәаны аб-

нара илатәаз афельдегергьы дтцыс-тцысуа: «Шәара шәаҳаракыра, ҳшәыҳәоит ҳаҭашәымтцарц, аиашазы дааразa сшәеит, аха шәара шәакәзаап афырхатцатцәҟьа, абрагьцәа еиларгьежьны иҧхашәтцеит» иҳәап. Абри аҩыза алаҧштцашәаракәа сахьрылаз акәу, аеыуардын мыцхәы сахьыртцасуаз акәу, сылҭаҳәаахаа сыцәеит.

Ус, ахысбжьы еиҧшны акы саанарҧшит, сагьыҩышьҭыҧеит. Иҟоу-иану ҳәа акгьы сзеилымкаауа, арахь сыблакәа ҭызза иааҧшуа амҩа снанҵалеит, скаҳаит, аеқәа рҳан иқәыр-қәырит, саҳәа аҭра иҭысхырц икны сахеит, аха иамуит. Нас иабантә иҳақәлеи ҳәа схара-хаҧшуа сеахьыстцәахышаз абнарахь сеихеит.

– Шәабацои уахь, Шәаҳаракыра?! – сықәҿиҭит сымҩаҧгаҩ. Сышьҭахьҟа саахьаҳәзар, ҳеыуардын кьынаазa игылоуп, аҧхьатәи акәыр атцҟьазаап. Уи ауп зыбжьы саанарҧшыз. Исыхьыз сацәыҧхашьан, схы ахьызгара сақәымшәо саақәхеит.

– Исыхь сыздыруам, сымгәа акааҭалан… – сҳәахит хырқьиагас. Нас, ауаа ируа ҳәа, тцлак снавагылахит. Даеазнык сықәҿиҭаанза уа савагылан. Аеыуардын ахь саныхынҳәгьы сыҧхашьаны сыблақәа сызцәыргомызт, еыҧныҳәак саур аасҭа схы иаагәыдтцаны сеысшьыр еиҳа еиҕысшьон…

Астанциаҿы ҳанааи, џьоукы ахьеицәажәоз, ишырҳәоз саҳаит: убра ҳахьхытцуаз акатцәараҿы абрагьцәа ыҟазаап. Насоуп сыхшыҩ аназцаз, сымҩаҧгаҩ даангыланы аеқәа рытцәтцәақәа рыбжьы мгартә еиҧш изҿеиҳәаз.

Сҭыҧ аҿы саннеи, ар рполк аштаб аҟны аматцура сырҭеит. Раҧхьа аротабжа асубалтерс сыҟан, нас – арота зегьы. Раҧхьатцәҟьа, абас мызкы аҟара, избоз зегьы сдыргачамкуан, сгәы шьҭырхуан. Ус изызбозгьы аруаҩ иматцзура еыцбарах иахьыз-

боз азы мацарагьы акәӡамызт. Изыхҟьатцәҟьаз ҳәа сгәы изаанаго, сқәыпшра акәын. Агәабзиара сыман, сгәамч ҕәҕәан, уи еиҳагьы сгәы архатцон. Асолдатҭцәа зыхоз амохоркафоы, ршьатцақәа анрышьырхлак ршьапымыӡәӡәақәа рыфоы, аҽуац афоы – загь сгәапхон, ҳауа зоыдатцас срылачон. Бзиа ибаны сахәапшуан амра ацыпхьқәа ахрақәа ианрывтцнагоз, аетцәақәа ажәоан иатцыцьцьаауа ианыҟаз, схы раҳан ажәоан сатцапшуан. Сыкәшамыкәша иҟаз ракәзар – ауаа хазынақәа. Сгәазхара сзахәапшуамызт амаиор Офреин игәышпы иаркыз «Гьаргь ицьар». Уи иқьышә-тцаҕақәа ипатцақәа «рықәырҷабны» изамоа ҭчаақәа рахәыц ҟапшьыла ирысызшәа, рдақәа рылпхо, ихәапштәы блақәа рыла укылитцәарашәа акәын еснагь дышухәапшуаз. Ҿык-бзык ишаанамгарала дыцәҳауан. Убри ицәҳашьа саргьы истцар сҭахын, убас иара еипш спынтца кәырӡа сыҟазарц сҭахын... загь реиҳа сзеилаҳауаз еилкааул – «Гьаргь ицьар». Убри соурц азы, усҟан, сызшьапык, ма сызнапык ҿырхуазаргьы акгьы сеигӡомызт. Сызлаз, цьара акала сыҽрылскаарц сҭахын, аха акатцәара-хытцырҭаҿы исыхьыз ашәыргәындара анаасгәалашәалак сцәа сҭаӡыӡон, аӡәы иаҳар ҳәагьы сшәон. Убри аҟынтәи, аӡәы акгьы имҳәаразы, ишсыхәҭаӡамызгьы асолдатҭцәа срыцны аунтер афицар ихаҭыпан сара сцон, аҭабиақәа срыцҭатәон, амҿы рыцпысҟон... исҭахытцәҟьаз, абрагьк даацәырҟьаны, афедфебель ахәыц еиона-тцәо исзихыз аҳәала, ихы ихыскәыцәаарц акәын. Аха макьаназы ус еипш акгьы санымиацызт. Ҳазҿыз уи акәын, хәылпазыла ҳааилатәаны, аспирт-цәашьы ҳапхьа иларгыланы арыжәтә аажәуан, аидыслaрақәа рҿы ашьхаруаа рахьтә аӡәы ижәоахыр ҿызтцәаз, мамзаргьы илахь ахызатцә ҭазыртәаз рфырхатцара рыдаҳныҳәалон.

Убас еипш, зны иааит, сара сыззыпшыз ахҭыс аныҟалашаз амшгьы. Схымҭа иланашьҭыз ачерқьес снеихагылеит, ихы ҷапшьӡа исан, иблеиқәаракәа аҭаара иаҿын, убриаҟара сшәаны сгәыҭҟьа-псыҭҟьаха сыҟан, ашырҳәа саҳәа ааҭыспаан, акырынтә деиҩырсса-еихырсса дықәсҵеит, убриаҟара шизызузгьы, сшәаны шьҭахьҟа-шьҭахьҟа сышцоз аунтер сигәыдҳалеит. Дыснызбозу, дсыдныҳәалозу сзеилымкааауа:

– Уи анышә, даурхеит!... – иҳәеит.

Сгәы хынҳәуа, сыблахаҵ еилагьежьуа саналага, даасыҵагыланы сааникылеит.

– Акы уацәымшәан, рапхьатәи аан ус ауп ишыҟало, – сиргәыбзыҕуан.

Ахәылбыеха афицарцәа еизаны сфырхаҵара сыдырныҳәалон. Исҿыҵганы арыжәтә рыжәуан. Сара изжәыз сылсит, сааҟәымҵӡакәа агаӡа-ччара сыччон, зегьы сеыргәыдыжьланы исгәыӡуан. Нас амаца асрахь ҳаиасит, уаҟа ҩынҩажәижәаба мааҭ саҵахеит, даеа хынҩажәижәохә мааҭ ауал сықәсҵеит.

Адырҩаены ҳрота акомандир азин имхны ҳааигәаара иҟаз даеа ҳаблак ахь ҳцан, аҩи аканфеҭи аахәаны пҳәыск лҿы ҳамҩахыҵны қьаф ааауит. Уи, зхацәа аррахь иҟаз, лҩызцәа аалгеит... Сара схы аҭып аҿы иааины санаапш, пҳәыс еиқәыззак лгәыпҳә дуқәа рыбжьара спынтца бжьазза сышьҭан. Сшаапшыз анылба, аҟырҟырҳәа даасхыччан, зегьы ишраҳауаз «ацәалашьшьы» ҳәа сзылҳәеит...

Аамҭа ацара иаҿын, аррамаҵзура сахысуан зегь реипш. Рапхьаӡа акәны убасҟан схымҭа иампцыхьашәаз ачерқьес дышрапхьатәиз еипш, дагьҵыхәтәантәихеит. Мап, ус изыҟалазгьы сара исҭахыҵәҟьамкәа акәӡам, ус ҟазҵаз уи ашьҭахьтәи аҭагылазаашьақәа роуп.

Шамиль дандырбаандаҩы анаҩсан, Мрагыларатәи Кавказ аҟны, иналак-ҩалакны акәымзар, аиҳарак аибашьра еиқәтәаахьан, 1881 шықәса нтцәааанӡа Дағьсҭани Чечентәылеи рҟны џьара-џьара аиҿахысрақәа ҟалалон ҳамҳәозар.

Ҳара ҳаруаа ирхагылаз акомандирцәа аҽазыҟатцарақәа ирҿын Ҟәбина аарцәтәи апшаҳәаахьы атцыхәтәантәи ажәыларақәа мҩапганы, нас иааиуа ашықәс азы, Кавказ ашьхарпқәа ирҿанхоз, иара убас амшын Еиқәа апшаҳәа иапныз ашьхаруаа хыртцәаны Ҟәбина нырцәҟа ирганы индырхарц, адтца ирымаз анагӡаразы. Иззымдыруа заанатцы изеитасҳәарц сҭахыуп; ачерқьесцәа рмилаттә шьҭреибаркыра ҷыда ҟазшьас иамаз; араҟа еитәышьҭраз, еигәыцхәыз ажәларқәа рацәан: ашапсыгқәа, анаҩеицәа, быжьдыгәаа, аҟабардақәа, ҭемрыҟәаа, абаӡыхьаа, аублаақәа уҳәа убас егьырҭгьы. Ааигәаӡатәи аамҭақәа рзынӡа ачерқьес жәлақәа рҟынтәи хыпхьаӡарала иреиҳаз ашапсыгқәа ракәын, аха урҭгьы-егьырҭгьы, аублаақәагьы рыпсадгьыл аҿы аӡәгьы даанымхаӡеит.

Ажәакала, Ермолов ишьаҭаиркит, Бариатински иацитцеит, харада-ахара здыртцаз ашьхаураа рхыртцәара аус. Бариатински уи ахьӡ ду алигеит. Убри азоуп латцарамза 21 1864 шықәсазы Кавказтәи аибашьра аилгара аҳаҭыр азы аҭауад лаша аинрал-фельдмаршал иныҳәаҿа ҷыдала изааникылазгьы. Сара усҟан сыхәны схы самыхәо срымтцан, сахьышьҭаз адунеи ақәпшылара схы ахызбааууан, схы сцәымыгханы акәын сшыҟаз. Иага зургьы исмаҳар ауамызт игәкылтцәагаха, итцарыхәӡа иааҩуаз аҭауад лаша ибжьы:

– Иныҳәаҿа скуеит аҭауад Бариатински, – иааҩуан ибжьы гәыптцәага, – уи иакәмызтгьы, абыржәы қәҿиара дула ихҳаркәшаз ҳаибашьра асис-

темаҿы иаарласны ҳгәахәтәы ҳахьымӡаргьы ҟалон. Уи иажәақәа раамышьҭахь «ура-а-а, ура-а-а!» ҳәаны акраамҭа рнапқәа изеинырҟьон арыжәтә ишьҭнахны ихызазо игылаз, аинралцәеи афицарцәеи.

Аҭауад лаша «асистема» ҳәа, дызҿыз ҵакыс иамаз уи акәын: ашьхаруаа рқыҭақәа рнапаҿы ианааргалак, рҭызҭыпқәа амцақьоуқьад иадыргон, ршәыр-баҳчарақәа хыршьаауан, ииаанхоз рҷан, афицарцәа, чынла еиҳаз, еимҵәаны иргон, чынла еиҵаз еиҵаны ирауан. Ажәакала, ауаа рцәырҳәразы аԥышәа змаз рхәы ҭарыжьуамызт. Абас иҟан.

Ашьхаруа қыҭақәеи аҳаблақәеи ҳнапаҿы ианааҳгалак, аҭырцьманцәа рыла ауааԥсыра ирылаҳҳәон, рҭызҭыпқәеи рыдгьылқәеи аанижьны нхараҳәа Ҟәбина нырцәҟа ицарц, мамзаргьы зынӡаск иқәҵны мшынгәыла Ҭырқәтәылаҟа ицарц рыдаҳҵон. Иҭаҳарцәуаз адгьылқәа рахь, ишырымуазгьы мчыла, аказакцәа нырхара ҳәа иааҳгон. Урҭ ирҭахыҵәҟьамызт, ибналаны идәықәлалон, аха ҳрыхьӡаны аҟамчԥҵатҵа иҵхны иҳаргьежьуан. Убри аҟынтәи аказакцәа, ҳарҭ афицарцәа, еснагь лахә-лахәы иҳашьклаԥшуан. Рыҳәсақәа ракәзар, ашәипхьыӡ ҳадыргон.

Хыхь исҳәаан еиԥш, аиашазы аказакцәагьы аурыс жәларгьы ирҭахыҵәҟьамызт ачерқьесцәа рыдгьылқәа рҿы дара ааины инхарц. Кавказ ырҭаслымны уа иқәынхо ажәларгьы ргәы рымҟьара аурысқәа ирҭахызижьҭеи акраатҵуан ҳәа ирҳәогьы аиаша иацәыхароуп. Амчра знапаҿы иҟоу гәыԥҩык имҩаԥырго рус еиҵаҟәаҟәақәа алахырҩаларц азы ажәлар ргәаҭахра акәны иҟоушәа ажәабжьны игәарарҵон.

Сара абыржәы сызлацәажәақәо рҟынтәи иҿыцу акгьы сҳәаӡом азы, урҭ уи аҟара сыҽрылазгалом.

Аҭауад Бариатински иӡбахә хыхь исҳәеит, аха сеиҭазыхынҳәырц сҭахыуп. Иара итәала Макиавелли диаҟараны ихы ипхьаӡон. Ус дыҟан, иполитика иацныҟәоз зегьы уаа бзиақәан, иаҿагылоз зегьы иуаа цәгьамыцәгьақәан, ибзамыҟәқәан. Убри Бариатински иапшьгаралоуп ҳара ҳархәҭақәа рахь иадрыпхьало ишалагаз, амали ачыни рыҭарала ихырхуаз ашьхаруа аамсҭцәа иреиуаз џьоукыџьоукгьы. Ҳара ҳполк аҿы иҳалан ус иҟақәаз: апоручик Ҟрымгирееви апрапоршьчик Батиеви. Иара убас хаҭала сара избахьан аполковник Ажәанба, аҭауадцәа Цицианови, Бебутови, аштабс-афицар Мысҭафа Араблински уҳәа имаҷӡымкәа аурыс иматџура ныҟәызгоз.

Убас зны, усҟан ҳполк аӡиасқәа Лабеи Зыши рганахь ала ижәылон, сара аподпоручик ичын ахь схалахьан, акыраамҭа ҳазҿыз аиҿахысра ашьҭахь, қыҭак ҳалалеит, аруаа ирыдаҳҭцеит рабџьарқәа наразқәынҭцаны, амҿыпҟага аихақәа аашьҭырхырц. Сара сызлаз агәып абаҳчарақәа хшьаатәыс иҳаман. Ҿынаарак аҟны еихашьшьы иаҿагылаз абаҳчара ҳажәлеит. Сара уаҟа избаз аӡыза даеацьара иҟоуп ҳәагьы сгәы иаанагом иахьагьы.

Џьашьахәыс исыпхьаӡо иара абаҳчара шеиҿкаази ишыҟаҭцази ауп: анаара аҿапҟаны аӡахәа еиҭаҳан, аныҟәгара бзиагьы аман, аӡахәақәа рладахьҟа еиҭаҳан: аҳа, аҭцәа, атама, аца, абҳәаса, амышмула, акамфеҭҭцла уҳәа зеиуахкы уҭахыз. Урҭ зегьы цәаҳәа-цәаҳәала ишәа-иза еиҭаҳан. Абаҳчарахь иааиуан аӡымӡангага ажра. Уи аӡышьҭра схыланы сҿынасхеит, ҳарцарцәа ракәзар, еицлабны уаха-саха ҳәа ашәыр-тлақәа хшьааны реилажьра иаҿын. Абаҳча ахьыҟази аӡы ахьынтәаауази ӡбаҟа верс рыбжьан. Уантәи егьи анаарахь сиасит. Уаҟа ашырӡи ахәыӡи ылан. Уаҟа афельдфебель Кожевников дсыхьӡеит.

– Иуҭахыузеи, узышьҭоузеи? – ҳәа саниазҵаа:

– Ус, башаӡа, – иҳәеит длак-ԥакуа, – шәхала шәгәы мҿыгъӡои. Насгьы араҟа ишыҟоу шәымбои, макьаназы иҭынчратцәҟьангьы иҟаӡам, иахьынтәиааз узымдырӡо, адгьыл иԥытцшәазшәа абрагьцәа ааушьҭаҳаргьы ауеит, – иҳәеит.

Кожевников ар рматцзураҿы дыҟеижьҭеи ԥажәижәаба шықәса тцуан, «Гьаргь иџьаргьы» иман. Дыццакӡомызт, уаԥ ҭынчк иакәын. Уи солдаҭк иаҳасаб ала иуалпшьа наигӡон, данқәыпшыз иаб иԥнаҭаҿы дшыцәаҕәоз, дшылатцоз еипштцәҟьа гәык-ԥсыкала. Дҳәатәхатцаԥын зегь рҟны. Афельдфебель сааигәара дгылан, иҿапхоз амра инапы аԥыракуа, уажәы-уажәы еиныланы иҟаз ижакьа еипхьишьшьаауан. Игәасҭахьан уи еснагь абык иеипш дшысхылапшуаз.

Аиашазы асолдаҭцәа быргцәа зегьы афицарцәа ҿарацәа гәцаракны ирхылапшуан, иагьырыхьчон, рыгхақәагьы рытцарҳәон, мамзаргьы дара рхахьы иргон. Акадеттә корпус иалганы ирзаауаз афицарцәа ҿарацәагьы асолдаҭцәа быргцәа ахьырацәаԥыз аротақәа рахь акәын иахьырышьҭуаз.

– Даара иҭып цшӡароуп, – иҳәеит днапшыаапшуа.

– Иубама? – сҳәеит, сара, – анаҟатәи абаҳчара зеипшраз.

Ишибаз сырдыруа ихы ааиртцысын, ҳазҭагылаз ашырӡтра илапш нахганы даақәԥсычҳан, иҳәеит, «адгьыл ҿынаарақәа рҿы аипш, ашьаҟьарсҭақәа рҿгьы адгьыл аӡы иамызӡәарц азыҳәан ахаҳәқә еиқәтцаны атцангәара акәдыршон, нас арԥаш аҟынтәи иааргоз аӡы аурышьҭуеит, уи апслымӡи алыкьи еизнаго мацара еиҟаранатәуеит. Ианеиҟаранатәлак аӡы ааныркылоит, уахык, ԥаха, мызкы… шықәсык зҳәаз иеипш, арахә ықәдыртәоит, урҭ руац ала адгьыл дыртцәуеит, уи ашьҭахь адыр-

ҩагьых анышә цсыла ааганы иқәырпсоит, нас ауп ианылартҵо, ианаадрыхуа. Сара агәра згоит, абас еипш аус зуа, ихандеиуа...» итцегьы акы иҳәақәарц акәын, аха иҿааникылан, иҭаҭынжәга хәыцәкьаҿ аацәыриган, аҭаҭын хыхы нҭеицьгәан, иеихымца неихьшьны амца наиркын, алҩаҭцә хәхәаӡа иноуижьит.

Ҵаҟа ҳахьлалбааз ҳсолдаҭцәа еикәшаны черқьеск ихагылан, ихы ак ҭагало иацәажәон. Уи ахаҵа мыцхәы дауцәамкәа, иааигны, ачымазаҩ пшра иман, ипштәы ихаҳаны дыҟан.

– Ее, уара ахлаҳәацәгьа, – иҳәеит ихагылаз аруаа рахьынтәи аӡәы, – абас зыҟашәҵозеи уара, шәара ҳашәтәуп, ишәҭахыу ҳзыжәуы шәҳәар, абриаҟара анибартцәара ҟалозма, шәыуаажәлар шаҟаҩы ҭахаз умбаӡои?!

– Уара, ари уиаҟара зиоуҳәои, зегьы рзы аара идутцеит ҳәа иара акрихароума, насгьы акраанагоума, иҟалаша ҟалахьеитеи! – иҳәеит даҿеаӡәы.

– Ааи, ус ауп, аха...

– Угәы намӡошәа ауп ишызбо. Шәихәапши уара акгьы ишьаӡамкәа ишьапқәа хырҟьаҟьа дшыҟоу?

– Шәаангылишь уара, сара сшьатцақәа сыцәхәычқәоушәа иҟоуп, иара исҭоит иагьизыбзиахоит, ари днаҭым шәымҳәозар, дуаҩыми, уара?!

– Саргьы исцәымцхәу цәашәтцатәы кьаҿк сымоуп, исҭоит, иагьинаалап ҳәа сгәы иаанагоит.

– Нас, ҳаналагах, шәааи, уаҩтцас деилаҳҳәап! – абас аӡәи-аӡәи инеихҳәаало уи ицхраарцы рҭахын. Уамашәа иубаша, сара изныкымкәа игәасҭахьан, ҳаибашьцәа иҟартцаша аныҟартцалак ашьҭахь акәын, ргәы пшаауа ианалагоз.

Даҿеазныкгьы, убас уамак иахьҭынчрамыз қыҭак аҿы ҳполк наганы идыргылеит. Алашьцара рҿалакны, уи иқәынхоз ауаапсыра иқәтцны ицахьан. Алашьцара алҩақфҩы аларчны ар рхәы аҟатцара иаҿын. Кожевников ашьхымӡаҭра аҟынтәи ацха сзааигеит,

агьама даараӡа ибзиан, егьыртгьы абжьаапнытәи рчакәампҭа ахаҭыҧан, акәац аҵәы иахатҵаны аӡра иаҿын. Ус аҵых алашьцара иалыҩны, инароуӡаны ҳәҳәабжьык геит. Зегь ҳааилагьежьит. Аунтер солдаҭцәақәак иманы аҳәҳәабжь ахьынтәиааҩуаз дцеит. Ус аччабжьқәагьы ааҩит. Иҟалаз уи акәзаап: ақыҭа ауаапсыра хыма-ҧсыма иқәтцны ианцоз хәацьа ҭаҳмадак дырцәынхазаап, дыцәазу сеидру, уахынлатәи анамаз аамҭа анааи даапшын, хыхь дыҩхалан азаҭ ҿыҭуа, аллаҳ иашьапкра далагазаап, насгьы иара длашәын, икәша-мыкәша иҟоу-иану ҳәа акгьы издырӡомызт. Дрыман иаан аҭырџьман ицхыраарала акыр ҳаихлафаан дауҳашьҭит, аха зегь акоуп, аҭаҳмада аџьаама дҩыхәнан акыр аамҭа анамазкра даҿын, ибжьы ҟыуцәыуо аҵых иалан. Аҭырџьман иҳадтәалаз иҳаиҳәон уи инамазкра иалаз ажәақәа рҵакы: «Аллаҳ еиҳау уаҩ дыҟаӡам! Дыҟам зегь зымчу даҽаӡәы, аллаҳ ида! Шәааи, шәыпсеиқәырхаразы шәашьапкы, шәимтцаныҳәа. Аллаҳ иҭаала ду зегь зымчу!..» – иҳәон ахәацьа дахьыматанеиуаз.

Абри ахәацьа лашәы ибжьы ахьсаҳауаз, сгәы быжьнахит. Иҟалап, уи зыхҟьаз, абрантәи иқәтцны ицаз иуаапсыра ахьрышьҭаҿиҭуаз акәзаргьы.

Арыжәтә ыжәуа ҳаштәаз акәымкәа, абаҳчарақәа анхаҳшьаауаз исыцыз агәынамӡарақәа ртәы аахтны исымҳәар сгәы иамуит.

– Исзеилкаауам, шәхатцкы, – арыжәтә ицәгьамкәа аус ауа иалагахьан, – изыххарҟьозеи, ихаҳшьаауа абаҳчарақәа? Еигъӡамзи ишыҟаз еипш, кьыс рымаӡамкәа аказақцәа ирзаанаҳажьызҭгьы.

Ҳкомандир Офреин иҭатцәахны имаз арыжәтә анаантцәалак, афицарцәа ҿарацәа днарыдтәаланы ирыцижәуан. Уажәгьы абра дтәан, исҳәаз шааиаҳазтцәҟьа иҳәа-блақәа ҟәыс-ҟәысуа сыхәапшра далагеит.

– Уара апоручик, излазбо ала макьанагьы арратә гәеилгара уцәмаӌзаап, арсҟаамҭала иудыруазарц ухәҭан. Абыржәы иуасҳәо убарҭ упаҵа ҕар-пшарқәа ирыдҳәаланы иумаз: ҳара ҳкомандаҟаҭҵаҩцәа иҟарҵо дара ирдыруеит, уара усс иумам. Абарҭ абнауаа рынхарҭақәеи рбаҳчақәеи шеибгоу иаанҳажьыр, уашьҭан дара адырҩагьых абрахь ихынҳәыр ауеит. Абас еипш анырзаҳаулак ашьҭахь, рышьҭахьҟа ахынҳәразы гәыҕырҭа рымаӡамкәа, даҽаӡьара рхы ахьадыркылаша иашьҭалоит, ҳҳәатәы иацныҟәо иалагоит. Еилукаама! – акыргьы днасықәымчит.

– Аиашазы ари аҩыза арратә тактика ҟаларангьы иҟаӡам, – иҳәеит апоручик Попов-Азотов, – ахьӡ-апша умаз аурыс ҳәынҭқар, – ҿааиҭит ибжьы ҩҭыганы, – агәра ганы сыҟоуп, – иҳәеит уи, – абырсҟатәи ашьха ҳаракырақәа руак аҿы, аибашьра анеилгалак ашьҭахь, Ермолови Бариатински рыхьӡала, амҿыпҟага аиха асахьа аҭаны амҿыпҟаҩцәа рбаҟа шдыргыло азы.

Уи иажәақәа рҵакы иашаны ишеилыскааауазгьы гәҭынчымрак сызцәыртцит. Офреин иакәзар, уи иажәақәа рацәак дырзымхәыцӡакәа:

– Ажәа бзиа уҳәеит, апоручик, – иҳәан, инапқәа ааиниҟьеит.

Ажәеи-ажәеи хибатуеит ҳәа шырҳәо еипш, даҽакы ахь смиасыр сгәы иауам, мамзар убра сывараҿы итәаз апоручик Попов-Азотови егьи апоручик Гаиворонскии зусҭцәоу апхьаҩ изы еилкааӡамкәа иаанхоит.

Попов-Азотов ҳәа сызҿу хаабызшәак зҿымтцуаз, зхы-зҿы ччапшьк ықәымлоз, есымша злакҭа хьшәашәаз аӡә иакәын. Ихы-иҿы ицламҳәа иацәдуцәоума ҳәа угәамхәырц залшомызт уаниҿапшлак. Убри азы акәхап данцәажәозгьы ицха-шәха ҟәаш-

ӡа изаапшуазгьы. Иаԥхьатәи ихаԥыцқәа хыхьгьы тцаҟагьы еиԥшны ибжькатцәан. Игәышԥы иаркын «Гьаргь иҵьарқәа» ꙩба – асолдаттәии афицартәии. Сара заанатцнатә исарҳәахьан адиул дахьалахәыз дахырҟьаны матцурала дшыладырҟәхьаз, аха Веден амтцан иааирԥшыз афырхатцаразы адырꙩагьых афицар ичын ахь дхаргалеит.

Ҷыдала ꙩызак далхны димаӡамызт, амаца асрагьы иҽалаигалацәомызт, арыжәтә ижәуан, аиҳарак, ианижәуазгьы ихала данаанхалак акәын. Ацәажәараҿы иҿаԥыц ҕәҕәан, иажәа атцакгьы иаармарианы аилкаара уадаꙩын, лафны ианиҳәози, итцабыргны ианиҳәози узеилкааауамызт. Сахьихәаԥшуаз уи зегьы ҳнеибеиԥшны ҳаицәымҕызшәа сгәы иснаҭон.

Асолдаҭцәа бзиа дырбон...

Апоручик Гавиронски иакәзар, уи дхазын, цәаԥштәыла дуаꙩеиқәан иблагәқәа ҭиатцәааӡа, иааиланы, раԥхьатцәҟьа ҳанеибадыр инаркны уаꙩгәшаҭаꙩык, ҳаҭырбаꙩык иакәызшәа дызбеит. Аха, нас дызлеилыскааз ала, уи иашатцәҟьангьы, зеиҳабацәа рҳәатәы иахымԥоз, рҿы иааҭшәаны исаҳарызеишь ада зхатә гәаанагарак змаӡамыз аӡәы иакәзаарын. Попов-Азотов иашатцәҟьаны ишизиҳәаз еиԥш, аматцура змаз аӡәы дниаӡааны, ҭыԥ дук анбасоури ҳәа иԥшуаз дреиуан. Исзеиҭарҳәаахьан уи иҟазшьақәа зеиԥшразгьы: Офреин абрахь арота акомандирс даарышьҭаанӡа командирс иҟаз, утәы-стәы иаламыз ихаан, Гавиронски иара иаасҭа чынла иеитцаз дааpаӡа игәцареикуан, дрылатәаны драцәажәон, ирзеиҭеиҳәон иара иабшьҭратцәҟьа атәра иҭаз рҟынтәи ишааууаз... аха Офреин абрахь данаа нахыс урҭқәа акгьы имҳәаӡацызшәа зегь аaихарштны аҽхәарагьы далагеит: «Сара хылтцшьҭрала сызлытцыз, Запорожиантәи аҭуҵьарцәа иреиу-

оуп, даҿа ганкахьалагьы, унеишь-уааишь ҳәа зарҳәо динматцзуацәоуп» – иҳәо далагеит.

Избон уи Офреин диҿыпшны ҿтызәзәаала асолдатцәа дышрацәаҳауаз, дышрықәмақаруаз, иҟалалон аҟамчы анырхиҟьозгьы…

…Ҳахьеидтәалаз арыжәтә инамцхәны иаажәит, аиҳаракгьы Попов-Азотов иижәыз илсит. Изласымбацыз ала амцхә дцәажәо далагеит.

– Ишсашәҳәара, шәара ҳатыр зқәу аруаа, – ҿааитит уи иаалырҟьаны, – шәара уамашәа ишәымбазои, ҳара абырсҟак асаара ҳиеихырхәаны Гарибальд ихатцкы ахькаҳмыршәуа змааноу?

– Сара ус еипш азәгьы дсыздыруам! – ибжь-гәааа атицеит Офреин.

– Генуезтәиуп, дымшын-ныҟәааоуп, ареспубликанеццәа дреиуоуп, Мадзини ичарҳәара далахәын, – иҳәеит Попов-Азотов ҿырхықәымтца ҳасабла ихы маапго. – Австриаа дрыдгыланы хацәнамырха деибашьуан, ашьтахь Аладатәи Америкаҿы ареспубликақәа Риоградени Монтевидиои дрыдгылан, даныхынҳә Европаҟа, уамакгьы тцуам, Неаполитантәи аинрал Ланди диабашьны ир еилапыххаа иқәитцеит.

– Сара исзеилкаауам, ҳара ҳахьыҟазам иҟоу, иаҳзымдыруа республиканецк ихымаапгашьа ҳусс иалоузеи, ҿырпштәыс иаҳзаажәгартә еипш?! – иҳәеит Офреин.

– Гарибальди ихымаапгашьа, ганкахьала, ҳаиҳабыра ргәы иақәшәоит, аха сара агәра ганы сыҟоуп Кавказҟа даанагазтгьы, уи ашьхаруаа дрыдгыланы ҳара дшаҳҿагылоз.

– Австриаа дахьрабашьуаз азы ҳара ҳидгылоит, – сҳәеит.

– Иашоуп. Абра ҳнапаҿы дҳампыхьашәазтгьы деимҿаҳажәжәон. Ашҳам илыжжуа дааччеит Попов-Азотов. Офреин ҳаицәаажәаара иеныбжьеига-

лан, «даҿа ԥба-хԥа шықәса ракәхап, нас аибашьрагьы еилгоит» – иҳәеит.

– Уи аԥыза ансаҳауа, сгәы быжьнахуеит, – иҳәеит Гаиворонски, – аибашьра еилгар нас ҳара афронт иалагылаз афицарцәа уи нахыс ҳхы зланыҟәаагои?

Попов-Азотов аԥы зҭаны иикыз абокал аҵанӡа иааҭыркәкәаны ижәын, иқьышәқәа имаӷрала иааирыцқьан:

– Сара исылшоны сыҟазҭгьы, аибашьраҿы аԥышәа ду змоу аӡәы злауакәу ала усышьҭуан Аладатәи Америкаҟа, уаҟа уара, ажәаҳәарада, иҭабуп ҳәа уаҳәаны урыдыркылон, Апрезидент Линкольн иҿагылаԥцәа рыгәҭаны.

Попов-Азотов иаҳа-иаҳа дцьасшьо салагеит. Сгәы иаанагомызт араҟа сара сыда шәҟәык, журналк, газеҭк иаԥхьахьо аӡә дыҟоуп ҳәа. Абар даҿаӡәгьы – адунеи аҿы иҟало-ианыло ахҭысқәа ирызҿлымҳау, урҭ рзы зхатә гәаанагара змоу.

– Аиашазы, – иҳәеит Попов-Азотов, – араҟа уара уеиԥш иҟоу шәышьаҭа шәҳарц азы алшара шәымоуп, аха ишәцырхагахоугьы ыҟоуп, убри аҟынтәи иара иаҳаракыра аҳәынҭқар ихьӡала арапорт жәԥыроуп, ужәла аҟынтәи аԥынгыла «гаи» аҵрыхра азин шәиҭаразы, мамзар аурыс шьацқьара аҟынӡа изынаӡом.

– Уҿаанкыл акәымзар!,.. – Гаиваронски дааикәашәан, дагьԥатцхахеит, – сара сызхылтцшьҭроу…

Аха, Попов-Азотов уи иажәа анагӡаха имҭакәан, Офреин иахь даахьаҳәын:

– Уара ар рҿы акрызбахьоу, акрыздыруа аӡә уоуп, уазхәыцхьоума, ҳара ҳҿы аполиак жәла ма аурыс хьысҳа жәла змоу афицарцәа, мариала иреиҳау аматцурақәа зрауа?

– Ҳәара аҭахыума, мап! – иҳәеит Офреингьы. Ус – ианыҟалақәоугьы ыҟоуп, аха ишыҟоу умбои, аҳәынҭқар…

– Иихәаз уаҳама? – Попов-Азотов Гаиворонски дкылкааны днеиҿапшит, – ари зегьы лахьынҵоуп. Ҳара зегьы ҳажәлақәа рҿы ауп иахьыҟоу апҳхьаҟатәи ҳпеипшгьы, – амаиор иахь даахьаҳәын, – иаагап, уара ужәла Оф-реин! Араҟа иҳаҳауа ашьҭыбжьқәа иҳарҳәозеи? – мацҟьа-шьацҟьа, ныхгыла-аахгыларала ахымҩапгара, рыцҳашьарак алаӡамкәа ахысра, ар рымаҭәа аҟынтәи аинрал иеполетқәа рныҟәгара…

Амаиор дахьтәаз иблақәа амацәыс рхылазшәа иаацырцырит.

– Иагараан иуҳәахьазаргьы иахьа реиҳа усгәапхоит, – иҳәеит уи.

Попов-Азотов адырҩагьых хаарак аҵаӡамкәа даачча, сара днасыхәапшит.

– Каи-са-ров! – ибжьы неитцыхны сыжәла хәҭахәҭала иааихишеит, – араҟа иаабоит аҭаҭарцәа рҟынтәи иаауа аҟазшьа: «ҳ-Ҳәынҭқар изы, ҳ-Цьынцьазы!» ҳәаны, аҩнутҟатәи адәныҟатәи ҳәа акәӡамкәа, аҕа дыҟоуп ахьырҳәаз, хаҳәыртцәи ажәылара.

– Сара сааҳәыцы-мыцит, аха изура-исҳәара, аҭак шисҭара сақәшәомызт. Апоручик иажәақәа ирылыжжуаз ашҳам, сбылуа исыцралеит, ганкахьала иихәоз шиашазгьы. Егьырҭ афицарцәа аӡәгьы алаҿиҭуамызт, ҳаицәажәара аимак ахь ишкылсуаз рбазар акәхап.

– Шәара шәыжәла изакәу… – сҳәан, уа саанхеит акгьы сзацымтцаӡакәа.

– Поповааи, Ивановааи рылоуп Урыстәыла апсы злаҭоу, – ҳәа иҳәеит уи даҿамхаӡакәа. – Иаҳҳәап Попов зыжәлоу аӡәы дымҩахҟьаргьы цас усуп ҳәа аӡәгьы изҳәаӡом, игәгьы иаанагаӡом. Амала, иаҳҳәап, Мицкевич, ма Ицкевич зыжәлоу аниакәха, ҳәара аҭахыума иаразнак гәҩарасгьы дышьҭыхны ишьклапшра ҳалагоит. Избанзар, уи даниз инар-

кны ижәла ахарала ус лахьынҵас иоураны дыҟан. Уи дкыдцалатәуп, ԥсцарҭа иҭатәӡам. Абри ахыҟәкы анагӡараҿы ауп иахьыҟоу ҳ-Ҳәынҭҟарра аҟәыҕара дуӡӡагьы. Амин! Шәааи, иааҗәыԥ ҳ-Ҳәынҭҟарра аҟәыҕаразы, иара иаҳаракыра ҳимператор ихшыҩ цҟьа азы.

Зегьы адрыуҳәа иҩагылеит.

Сара сахьтәаз маҷк аҟара саахьыркәа-сыркәеит. Ҩнутҟала сҿеиҩысшазшәа сгәаанагаракәа наҟ-ааҟ еиҿагылон. Ганкахьала Попов-Азотов ахьымӡҕы сҭеитцазшәа схы сыԥхьаӡон, даҿа ганкахьала убри ахьымӡҕ сатцазтцаз ауаҩы иажәақәа реиҳарак срықәшаҳаҭын, аиаша-ԥсаҭа иазааигәан. Аха апоручик атцыхәтәан иихәаз ацәа салырхызшәа сгәыҩбарақәа насхырҟьеит. Анцәа иаамышьҭахь абри иоуп иҟоу ҳәа сызхәаԥушаз ҳҳәынҭҟар изы абас ҿҭызәзәала ихцәажәара шԥеигәаҕьӡеи – абри акәын усҟан схы иҭагьежьуаз. Иҟастцо дырны акәзамкәа, схы сызнымкылаӡакәа, усгьы итцҟьақәарц иақәызккқәахьаз сҩызцәа ирамраӡакәа сжәылеит, ишԥыкәу Анцәа зыда дҳаимҭаз ҳҳәынҭҟар ишакәым ушихцәажәаз – сҳәан ситцаҳәҳәеит. Папов-Азотов идәықәитцаз иҭаҷкәым аганахь саршәит. Аӡә дахьгылаз дыҳәҳәеит: «адиуал, адиуал!» ҳәа.

– Ааи, ааи, адиуал ахь суԥхьоит! – сҳәеит сыԥсы ансылала.

Офреин дҳалаҳәҳәаан ҳаимирԥит, насгьы уатцәы ашьыжь иара иҟны ҳнеиарацы адтца ҳаиҭеит. Гавронски снаскьаго ус сеиҳәеит:

– Уара аҳәаҟьара уазыманшәалазар, адиуал аҿы, тапанчала ахысра уақәшаҳаҭымхан. Папов-Азотов тапанчала ахысраҿы атцыс абла ҭихуеит…

Аҭҳарцәҳәа ацәа санаалтц, сҿаԥхьа арымӡ дықәтәаан Попов-Азотов, срыцҳаишьозшәа акәын дышсыхәаԥшуаз.

– Шьыжьбзиа, Каисаров! – иҳәеит сшаапшыз аниба, – уҽаартәынчны уаасзыӡырҩы. Сгәы иаанагоит иаха иужәыз ухыпсаахьеит ҳәа. Уи аҭакс игәаласыршәеит иаха иааиҳәақәаз зегьы.

– Уара уаалаганы, Офреин иҟны унеины, сажәақәа срыхьхәит ҳәа иоуҳәозар, сара адиуал мап ацәыскуеит. Сеилкаа, сара уара ушьра сҭахым, насгьы иахьынӡаздыруа, уан уыда длымаӡам…

Уаанӡа избахьаз иакәӡамызт, ақәыц зылҳәҳәо иҟаз ауаҩы, уажәы дҟәатаӡа дыҟан. Иихәаз сақәшаҳаҭхар, сҩызцәа рҿапхьа саҳаҭыр ласырҟәит ауп. Афицар иаҳаҭыр ахьчара еиҳаны исыргылар акәын. Уи иаргьы идыруан, аха…

– Зажәақәа рзы саҭамыз зҳәаша уара уоуп, апоручик! Уара уоуп Урыстәыла аҳәынҭқар ҿҭызәӡәаала ихцәажәаз!

Иаалырҟьан даапышәырччан:

– Цезар гәрамгарҭас дыктәым ҳәа угәы иаанамгаӡои! – иҳәеит. Азнык азы сара исҳәара сҿамшәеит.

– Сара сажәақәа сырхынҳәӡом, сара соуп аҳәынтқар иныҳәаҿа аанкыланы ишәзыржәыз. Уи азы аҭамзаара шьҭасҵар, усҟан «Аҳаҭыр ахьчаҩцәа», зегь акоуп, сара исанарыжьӡом, сматәура салрымцар руӡом.

– Сара хаҭала ахьымӡӷ сургеит, – схәеит. – Офреин иҿы снеины абасҵәҟьа иасҳәоит.

Иара џьара акала ихаҿсахьа аҽеиҭанамкӡо акәын дышсыхәапшуаз. Амала уи иага иҽирҭынчуазар уи иблақәа рыцҳашьарак рхызбаалон.

– Ибзиоуп, нас усгьы акәзааит, амала адиуал мап ацәукӡом? – дсазҵааит. Убасҟан еиҭасгәалашәеит Гаиваронски иажәақәа: «тапанчала аҵыс абла ҭихуеит». Сцәагьы саатӡызааит, мшәан, ҳарҭ ҳахьынтәи ҳуаӡәы Попов-Азотов ма сара ааигәа зымгәа ҭсырбгаз ашьхаруа хаҵа ҳиеипҷшхарцу?!

Ных цьушьҭ исыхҭашәаз закәызеи?..

– Ааи, иашан сеилукааит, мап ацәыскӡом! – сҳәеит.

– Ишуҭахыу, ишуҭахыу... амала уаасзыӡырҩы, Офреин иҿы ҳаицнеины «арыжәтә ыжәны ҳаҟан, гхак ҳахьзаргьы ҳҳала ҳаинышәахьеит» ҳәа иаҳҳәап, нас уареи сареи, аӡәгьы иамҳәаӡакәа, ҳаалаганы Кавказтәи адиуал ҟаҳҵап. Ари исҳәаз ушԥахәаԥшуеи?

Кавказтәи адиуал ҳәа дызҿыз иаадырқәоз излареиԥшмыз рацәан. Иаман ахатә ҷыдарақәа, уи маҩԥызгозгьы ауаа гәымшәақәа ҳәа изышьҭаз ракәын. Иаанагозеи уи?! Иаанагоз убри ауп, ашьхаруааи ҳаруааи аиҿахысрақәа ианрылагалак, адиуал зыбжьазҵаз, аҩыцьагьы роура-рышәара иҩагыланы, еивагыланы раҕацәа рхымҭақәа злаауала еицны рҿынархоит, ажәакала ахымца иаауаз еицаԥылон, иагаз – дагон, иаанхоз – даанхон, ҳәатәы ыҟаӡамызт.

Аиаша шәасҳәар еиҕьми, абри ауаҩ исеиҳәаз, схаҳәдаҵьал иқәжьыз аҳаҟьа лықәҳәаны иканажьызшәа сласӡа сааҟанаҵеит.

– Ибзиоуп, иуҳәаз сақәшаҳаҭуп, апоручик, – сҳәеит, – амала ишсоуҳәара иахатәи ухымҩаԥгашьа зыхҟьаз арбану?

Скылкааны слакҭа дынҭаԥшын:

– Уи, уара усҟак хьаас изумоузеи?! – иҳәеит.

– Ааи, аха иаха ҿҭыӡәӡәала, убз ацәа ахыхны зегьы уҳахцәажәеит, ҳара ҳхала ҳакәым, уара ухгьы уахыччеит. Иара дышсыхәаԥшыц дсыхәаԥшуан.

– Уажәшьҭа иуҳәеит ҳәа акгьы аанагом. Амала башаӡа сажәақәа аӡы иасымҭеит, избанзар, уи засҳәаз зегьы иззеилымкаауа ракәӡам... Сузыԥшуп акомандир иҿы, – иҳәан, уаҳа сышҟа дхьамԥшкәан дцеит.

Акомандир Офреин иҟны ҳҩыцьагьы ҳаицнеины ҳара ҳхала ҳаинышәахьеит, акгьы хьа-

ас иҟашәымтцан ҳәа иаҳҳәеит. Нас афицарцәа «рыламыс аусӡбарҭахь» ҳнаргеит. Уаҟа адиуал амҩапгаразы ҳаиқәшаҳаҭны иалаҳхыз аформа анраҳҳәа, «ибзиоуп» ҳәа ахырҳәааит.

Ҩымчыбжьа раҟара аатцхьаны ашьхаруааи ҳареи аиҿахысра ґәґәа ҳауит. Иаразнак ҳаибапшааит Попов-Азотови сареи. Сара сгәы аҭып иҭагыломызт, сшьамхқәа тцыс-тцысуан, аха егьи иахьибоз исынсмырпшырц саҿын.

– Ахы сықәшәар, срылганы арахь сузаагару? – дсазтцааит ҳанааипылаттцәҟьа. Сара рапхьаттцәҟьа уи дысхыччоз џьысшьеит, аха саниҿапшы, ииашаны дышцәажәоз агәра згеит. Азныказы сеигәырґьеит исаҳаз. Дышпашоу уҳәарауазеи ауаҩытәыҩса ҟадыць. Аха, нас, изулакгьы изгәаґьын:

– Уара ухаҭыпан сара сҟалар? – сҳәеит.

– Уи нас иаабап, аҳы, уаала, ҳцап! – иҳәеит.

Акырцх еипш иаауаз ахымҩасқәа ҳарпыларц ҳҿынаҳхеит…

Аамҭа рацәакгьы мцацкәан, уи дхьыхәхәа, ипсыбаҩ сызқәа икыдтцаны исыманы ҳҭып ахь саауан. Иеихсыз знык ада дымхысӡеит, игәыттцәҟьа иҭаиршәит. Попов-Азотов ипсхытцымҭаз ак сеиҳәарц иақәикит, аха изынамыгӡеит, илацәақәа неиқәипсеит.

Уаххьафара ҳәа ҳанааилатәа сара атцәца аашьҭысхын, Попов-Азотов игәалашәаразы иныскылеит.

– Аиаша ҳҳәозар, уи ахатца гәыттцәҟьа зызҭаз аӡә иакәын, – иҳәеит Гаиворонски, нас сара сахь даахьаҳәын, – уара апоручик уапхьаҟа абзиарақәа шузыпшу ҩашьаӡом, абыржәгьы лыпхала уалтцит, – иҳәеит.

Сара сахьтәаз, сгәалаҟазаара амшцәгьа ашьҭахьтәи аҩар-ӡы еипш ихәашьын, зны-зынлагьы сгәы

аапшқаханы сылагырӡқәа аахыддылон. Сгәы дрыцҳанашьон Попов-Азотов. Сара, абыржәы уи данҭаха ашьҭахь ауп еилыскаауа саналага, абраҟа иааҟоу зегь рааста иара акырӡа дшеигьыз.

Гаиворонски арыжәтә ахьижәуаз, уи иӡбахә ала адырҩагьых акы иҳәақәеит ҳәа сыҟоуп, аха урҭ сгәалашәом, сагьырзыӡырҩуамызт. Аха иакәымк шиҳәаз аҟара сцәа иалашәан:

– Уара уажәы убас еипш уихцәажәоит, аха иара иҭып аҿы аҟалара уара иуқәшәазҭгьы, – инеиҿасырхьит, – уаҟәыҵ акәымзар, ишакәым ала суацәажәарцгьы сылшоит, – сҳәеит. Ишызбоз, Гаиворонски иҿапшылара аҽеапсахит, иихәо дақәымшәо даабалыбаҭеит, аҟәардә иикыз импыҵыҩрны икаҳаит.

– Лафҳәароуп анырҳәа, ирҳәалакгьы иахьабалакь ианаалоу џьушьома апоурчик, саҭамыз аҩызцәа аҟарулрахь сцароуп, – иҳәан дындәылҵит. Саргьы уаҳа уи игәаг зхызгарыда ҳәа иаанхаз афицарцәа лапшыла иааимыздеит, даргьы уи гәарҭазар акәхап, џьоукы рыхқәа ладырҟәит, даҽа џьоукых ӡибнаҟа апшра иалагеит.

Попов-Азотов анышә дамаадеит арҩаш ихықәгылаз аҭәа-ҵла затҵәы амҵан...

* * *

Абри нахыс, изыхҟьазаалакгьы лассы-лассы сылапш дыҵашәо салагеит рапхьаӡа акәны, насгьы иагьҵыхәтәантәины, акгьы зхараӡамкәа, зыҩнаатҵраҿы схымҭа иасыргаз ашьхаруа хаҵа. Аамҭа цон, сара – сара сакәӡамкәан, ишырҳәо еипш, ҳашәхымс арымала сшьапы ахызгазшәа акәын сшыҟаз. Асеипш сҟазшьа иаалырҟьаны аҽеахьеиҭанакыз, схаҭагьы иалсҳәаара сыздыруамызт. «Попов-Азотов иҭахара сара исхароума?»

– схы сазҵааушан. Мшәан, уи ихаҭыԥан, ашьхаруа ихызаҵә сара сгәы иҵашәаргьы амуази, мамзаргьы ҳаицыршьыргьы алымшози?... Адиуал сара мап аҵәыскызҭгьы, иаргьы мап аҵәикыр акәхон. Иаргьы-саргьы иаҳзеиԥшыз ари адунеи аҿы ҳаицынхо ҳҟалон... Ус анакәха, уи иҭахараҿы сара гәнаҳарак саҵаны избом!» – абас ала схы салабжьаны сгәы сырҭынчуан. Аха аамҭала акәын, цыҭрак ашьҭахь сыгәхьаа еиҭасызцәырҵуан. Сзеилаҳауаз аррамаҭҵзурагьы сгәы ахшәо салагеит. Сара сназлаз гәыԥҩык ар рнапхгара рҟынтәи аҳамҭақәа шҳанаршьаз анҳаларҳәагьы, изакәызаалак акала сгәалаҟазаара шьҭнамхӡеит. «Митә ҟамлеит, џьарк ҳанаршьазар» сҳәеит сгәанала. Попов-Азотов «Гьаргь иџьарқәа» акы еиԥш ҩбагьы иман, аха иабаихәеи?!

Уи абырсҟаамҭа аррамаҭҵзура дадҳәаланы дзамаз сара сзы еилкаамызт азы, Офреин сиҳәеит уи иҭынхаз ибиблиотека: ҩажәаҟа шәҟәи агазеҭқәеи, ажурналқәеи гәаларшәагак аҳасаб ала сара исиҭарц. Ашәҟәқәеи, ажурналқәеи, агазеҭқәеи зегьы-зегьы аамҭа иарҩеижьхан, иаражәхьан, аха урыԥхьартә иҟан. Хәыц-хәыц рыбӷьыцқәа еихыршәашәо срыԥхьон, цәаҳәа-цәаҳәацыԥхьаӡа сыргәылаԥшуан, изтәыз аԥшәма Попов-Азотов иӡбахә, ибиографиа атәы зҳәоз џьара нҵамҭак збозар ҳәа сеимдон, аха мап! Џьаргьы акгьы сԥыхьашәомызт.

Раԥхьа аррамҵзурахьы санааиҵәҟьаз сыблақәа дыршанхо, уамашәа џьашьахәырас иҟаҵаны сызхәаԥшуаз зегьы сгәы рыхшәеит, сара сзы акгьы хаарак аҵаӡамызт. Маӡала акәзаргьы еилыскаахьан ҳкомандирцәа анапымцқьара, аԥсымцқьара шрылаз, даагозар Офреин, ар рныҟәгаразы аҳәынҭқар иҟынтә иаауаз аԥарақәа рӷьырак иара ихатә џьыбахь идәықәитцон...

...Абра Сибра сахьыҟоу, аизга «Армеиски сборник» аҟны сапҳьеит 1864 шықәсазы Урыстәыла аҳәынҭқар инапы шаҵаиҩыз ақәҵара, уажәшьҭарнахыс ар ркрыфара-чаразы рныҟәгаразы аԥараныхра зҭакԥхықәроу шықәсырацәала ар рмаҵзура ныҟәызгахьоу аунтер-афицар иоуп. Сара уажәшьҭоуп еилыскааауа саналага, чынла еиҵаз ар рныҟәгаразы аԥара ныхра азин рырҭозар, уаанӡа, чынла еиҳаз, рыбжьара изакәытә еиҵаӷьычраз иҟаз!

Аӡәаӡәала ҳафицарцәа сахьрызхәыцуаз еилырфаҷа избон досу дзакәыз: апоручик Маслов дмацасҩын, дымцҳәаҩын, аштабс-капитан Мардиуков дааҟәымтӡакәан ашьхаруаа (урҭ рыдагьы) рҷан арҳәазара даҿын, аԥсықымқым-ԥаҵаԥшь, иблақәа ԥсеи-ԥсеиуа, аласбеиԥш дтцыхәаршәшәо аподпоурчик Гнедовски, аполковник иԥҳәыс лкалҭ дытцыԥшны, дааҟәымтӡакәа лытәӷәыбжьара дыбжьаԥшуан. Амала, сара абарҭ хыхь зыӡбахә сҳәаз ауаа рҟазшьақәа ҳазшаз срылхәдаитәит, иашангьы иҟаитцеит.

...Аамҭа ансымаз суапа сыҽнылаҳәаны амца сыҽҳәаион, мамзаргьы сыҩеыжәланы схала снаԥшы-ааԥшуа аныҟәаара бзиа избон. Зны-зынла иахьынтәаанагаз сзыдмырӡо схы сцәымыӷхо аҟынӡагьы саннеиуаз ыҟан, «иҟалои, мшәан, схы иаагәыдтцаны сҽысшьыр» ансгәахәуазгьы рацәан. Аҽшьра схы иҭашәалон, аха ишысзымгәаӷьуазгьы здыруан.

Ара, уажәы сахьыҟоу, усҟантәи аамҭа саназхәыцуа, исгәалашәоит ҳархәҭаҿы имаҷымкәангьы аҽшьрақәа шыҟалахьаз. Изыхҟьозгьы, амацасра, арыжәтә ма ахьымӡӷ – абарҭ ракәын.

Аҽықәтәаара даара сашьцылеит. Ирҳәоит аҽи алеи раҟара ауаҩ изааигәоу, деилызкааауа даҽа

цстәык ыҟам ҳәа, иагьиашоуп! Рапхьа исымаз аҽы ҽынадик акәын. Уиаҟарагьы сгәы азыбылуамызт. Сҩызцәа аӡәырҩы реипш, исоуаз апара хәычҷқәа схы иахаршәаланы реидкылара салагеит. Аҽқәа бзиа избоз, насгьы аҽы бзиа иақәтәаз, араҟа Кавказ ар рҿы ҳатыр иқәыртцон. Убри аҟынтәи аҭыпантәи аҽыжәлақәа ртәы ибзианы издыруаз афельдфебель Кожевников, аҽқәа рызбахә ала акырынтә сиҿцәажәаахьан. Убри ибзоуралоуп, Попов-Азотов данҭаха ашьҭахь, избоз зегьы џьашьахәыс иркуаз аҟабарда ҽыжәла шаасхәазгьы.

Аҽы иҭиуан черқьес ҭаҳмадак. Ашьапы ахьуан иара, абырг дыццакуан, аҽы цыркьы ала ирласны дызцомызт аҟынтәи хәмариала иҭиуан. Излеилыскааз ала, Анапаҟа, амшын апшаҳәаахьы албаара дахыццакуан. Ҭырқәтәылаҟа амҩа иқәлаз иуаажәлар дрыхьӡарц иҭахын...

...Аҽы аасымхәар, Кожевников имутцәҟьеит, ари аҩыза аҽы уаҳагьы иубараны уҟаӡам, иҳәеит. Ашьҭахь аҽқәа ртәы бзианы издыруаз ахә злақәыртцаз ала ҩышә мааҭ иреитцамкәа иапсан, сара жәамааҭк ҳәа иаасхәеит. Аҽы змаҳхыз ачерқьес ҭаҳмада, аҽы ашьапы ахьахьуаз инапы ақәкны Кожевников акы изеиҭеиҳәон. Уи днаҳадтцны дышцатцәҟьаз, аҽы ҭрысны, аӷәра ҳампытџжәааны ицарц иақәнакит, ианаҳмышьҭы акьыркьырра иалагеит, ҳҩыцьагьы ҳаицхырааны аарлаҳәа иаанаҳкылон.

Сара уажәшьҭа, исыбаргәыз, саамҭа меигӡарахда изықәсырӡшаз сыман. Сҽы савагьежьуа садгылан, Кожевников иакәзар, уигьы сҽы ашьапы ахьахьуаз ҳаскьынқәак пшааны иақәитцон, аӡырҟәанда иӡааиргылон, ажәакала ахәшәтәра даҿын.

Сара сҽы снапы иасыршьцыларц азы акраҿасҵон, схәы иахаршәаланы ашьақар асҭон, сацәажәон, исыргәыбзыӷуан. Ацыркьра ианаҟәытц, уаҳа даҽаӡәы игәра мгакәан, аӡахьы иганы сара

схала искәабо салагеит, ҽыҳәҳәагала исрыцҟьон, аԥырцә сҳәон. Аҽы Џьубга ахьӡын. Уи ахьӡ аурыс бызшәахьы еиҭоугар – «аԥшалас» аанагон. Уахьахәаԥушаз агәамч ду шамаз ԝашьомызт. Маҷ-маҷ атәы стцо саналага ауп ианеилыскааз уи аҟабарда ҽыжәала «шьагды» ишатәыз. Ари аҽыжәала ачерқьесцәа рҟны иреиӷьу ҳәа иԥхьаӡан. Егьи адыга ҽыжәала «жьарашьҭы» аасҭа агылара маҷк еитцан, алаӡареи ахачҳареи, агәаашьамхи рзыҳәан аиԥш узыԥшааауамызт, мчыбжьык акраҿамтцаӡакәа иаанхаргьы, аныҟәашәа уи азы иагнархомызт.

Хҭацәыхак шаасоулак аҽҭакырҭахь сҿынасхон, харантәи санабалак Џьубга ақәаркәашьеира иалагон, аԥхьатәи ашьапала ишьаԥхыцуа, абыби анышәи шьҭнарббуан, сааигәа дааихьоумашь ҳәа аблақәа ирцәытцыԥшны иԥшуан, ашьақар ақьышә ишнықәсклак, аԥынтца аҟәымшәышәра сыдырӷәӷәаланы саннакылон, «хырр» ҳәа ашақә иасуан. Нас ачерқьес кәадыр нақәтцаны амгәырхақәа ансырххоз, ацәа иҭаӡыӡон, изкәыршәашәаон.

Ахьышәҭҳәа саныԝҽыжәлалак ашьаԥкәа адгьыл иқәгылаӡамызшәа иҽырԥа-ҽырԥо аҿынанахон. Сҽы «сытцакәаашо» сахьнеиуаз сызбоз сытцашьыцуан. Џьубга аҟамчы аурбар, мамзаргьы амаҳмыз ааурхар ауӡомызт, урҭ рыдагьы иара аԥшалас иаԝызан, насгьы «ихьымӡӷнашьон».

Такәы аамҭа ахы иоусыжьӡомызт, шьаҿа-шьаҿала, ныҟәашәала исырныҟәон, нас аӷәра иақәиҭыстәуан, иаргьы акаршәреи аҿынаареи зегь азеиԥшны, цслаҳәҳасабла икаууа аҿынанахон. Знызынла амԝа санацәхҟьалозгьы ыҟан, аха сҟьалар ҳәа сшәомызт, Џьубга аӷәра нақәсыршәуан, ахала саманы иаауан. Ашьхаруаа шамахаӡак акәымзар, аҽы иеихсуамызт, уи здыруан азы тцыхла санныҟәозгьы ыҟан. «Зеиԥш ҟамло егьыҟамызт, ахы сықәшәаргьы Џьубга сҭыԥ ахь сшаанагоз здыруан…

...Ус иаалырҟьаны ҳархәҭахьы имҩахытцит, ҳкомандаҟаҵаҩ хада аҭауад Бариатинскии аинрал агараф Евдокимови, ҳархәҭа азыҟаҵашьа зеипшраз агәаҭаразы. Иахьабалак еилыхаран. Ар рышьҭаларҭа, ртәарҭа-ргыларҭа, рыкрыфарҭа, рышәҵатәы, рабџьар – абарҭқәа зегьы аамҭа кьаҿк иалагӡаны еиҿкааны аиҳабацәа идырбатәын.

Аҵыхәтәан аполк ацәаҳәа ҳақәдыргылеит, ҩбаҟа сааҭ цахьаны еипш: «иааауеит, иааауеит!» – рҳәеит. Афаитонқәа рыкәыркәеи, аиҳабыра рышькылкыҩцәеи еилаҳанто ишьҭдырббуаз асаба иалыҷҷаауа, ихьӡыркха иуҿапхон рыжәҩа иқәыз рчынқәеи раҟсельбантқәеи.

– Ап-о-о-олк, шәҽыриашаны шәгыл!.. Иалагеит агәаҭара. «Агәынамӡара, мамзаргьы аҽпныҳәа шәымоума?» – иҳазҵааит, аха иага гәала ыҟазаргьы, асолдаҭцәа ҳәашьа рымоума, «акы шәҿыҭҟьар ишәыхьуа жәдыруаз!» афельдфебельцәа заанатцы рҭаҷкәым – лахҭымқәа цәыҵырҳәҳәаны иддырбахьан. Асолдаҭцәа рхымҩапгашьа згәы иахәаз Евдокимов:

– Схахәышлара ларҟәны сара шәҿапхьа схырхәоит! – иҳәеит.

Ар зегьы аӡәк еипш «ура» еицырҳәеит. Абри ажәа «ура» ансаҳалак самхапышәырччоит, избанзар уи ҭаҭар бызшәоуп, «уас» ҳәа ауп иаанаго. Афицарцәа бзиа ирбоз, Даргоии, Гергебилиеи, Польшеи рфырхатца ҳәа изышьҭаз аинрал-фельдмаршал аҭауад Бариатински, иҳәеит иахьа иаадырпшыз азыҟаҵареи алеишәа бзиеи ртәы иара ихатцкы аимператор илымҳа аҟынӡа ишнеиго. Адырҩагьых – «ура!» Аӡәырҩгьы игәырӷьацәаны иамхаҵәуон.

Игеит адаулқәа рыбжьқәа, ацәаҳәа ҳшықәгылаз, ҳаишьҭагылаңы ар рхадацәа рапхьа ҳаиасны ҳцар акәын. Сара асолдаҭцәа срапгыланы с-Џьубга сы-

ҵаҿырбо снеиуан. Акәадыр сахьантәалаз сыбӷа риашаны, сарӷьарахьтәи саргәҵысҭа, сарӷьа маҿа адкыланы сармарахь санаахьаԥш агарф Евдокимов нацәахыла аҭауад Бариатински сшиирбоз гәасҭеит. Иирбаҵәҟьоз хаҭала сара сакәӡамкәа, с-Џьубга акәзаарын, аха усҟан иабаздыруаз.

Ақьабзтә мҩасра ҳаналга ашьҭахь ихәы ӡаны ицәысфазшәа илахь еиқәшьшьы Гаиваронски ус иҳәеит:

– Каисаров, уара Анцәа дыззылԥхаз уреиуаҵәҟьазааԥ, аинрал-фельдмаршал ихаҭа лаԥшхаала духәаԥшуан, ҳаиасны ҳахьцоз. Саргьы сгәырӷьаҵәа саaҟалеит. Сҿы назган аҿехарԥарҭаҿы аӷәра нахасыршәит, еснагь еиԥш ашьақар асҭеит.

Ахәылбыҿха суапа сҿылаҳәаны сшықәиаз аԥхӡы иҿашы даакылҟьеит Офреин:

– Ирласны уҿеибыҭа, ар рхада дуԥхьоит! – иҳәеит. Саргьы ахьышәҭҳәа сҩаҵҟьан, али-аԥси рыбжьара сҿеиҿкааны сшьаԥы сықәгылахьан.

– Амала, уахьнеиуа, иуасҳәарызеи, амарџьа, сумырԥхашьан, иакәымк уҿыҵымҟьан, – алымҩаның дсылабжьон ҳкомандир.

Ар рхадацәа ахьтәаз ҳаннеи, аҩналара шыcзымгәаӷьуаз аниба Офреин сышьҭахьҟала днасыцәхасын, сныҩнаирԥалеит. Ҿык-бзык ала иузымҳәо ирхиаз астол гьежь ду ахаҿы итәаан Бариатинскии Евдокимови. Урҭ иаарыкәыршаны итәаз, игылаз афицарцәа зегьы сара сакәын уажәазы изхәаԥшуаз. Сара сгәы аҭра иҭамгыло, сыԥхашьаԥхаҵо сахьгылаз сшьамхқәа сыҵаҟәалозшәа збон, схы-сҿы амцабз ахысызшәа ибыз-бызуан. Сҟырҟы сцәыҭшәаацәаахан, сыбжьы хьыр-вырӡа иааҭызган сшааиз сҳәеит, изулакгьы…

– …Ар-р-рахь, уааскьеишь, апоручик! – ар ркомандаҟатцаҩ ишицәаҩаз ала ибжьы насықәиргеит

аинрал-фельдмаршал, уи азмырхакәа инацәагьы харҟәало сышнеишагьы насирбеит. Саргьы аӡ скуазшәа сыԥсы ӡаны, ҿымҭӡакәа ишҟа снаскьеит. «Апоручик» ҿааиҭит дсеигәырӷьазшәа, ибжьы хаарак аҵаҵаны. Раԥхьатәҟьа ииҳәаз агәра сзымгеит, «мшәан сара сподпоручикуп, агха ихьит аасгәахәит. Бариатинскигьы Евдокимовгьы иааҳәны инеиҿаԥшын акы аибыҳәара иалагеит. Сыблақәа сзаҟәымго, уажәада исымбацыз, Бариатински игәышԥы икыдыз Андреи Аԥхьанаԥа иорден сахәаԥшуан, ус маҷ-маҷ схы ҩышьҭхны, зықәра аасҭа ақәыԥш цәа зхаз, агәамч ду змаз, инапы иакыз амчра иаҵаҽырбоз ар рхада снеиҿаԥшит. Аарла слымҳаҟынӡа иааҩуан Евдокимов хрыжьхрыжь исеиҳәоз иажәақәа: агәаҭаратә цәаҳәа ҳанықәгылаз азыҟаҵара бзиа шсымаз иаасырԥшыз схымҩаԥгашьа ар рхада ишигәаԥхаз, убри аҟынтәи чынла сшеиҳартәыз – сеиҳәон.

– Апо-р-р-ручик! – акаҩҳәа иҿацаӡа ауада иааҩныҩит аҭауд ду ибжьы – иуҭахӡами уареи сареи ҳаицәажәарц! – иҳәеит уи. – Уааи, уареи сареи ҳаицәажәарц азыҳәан, ҳаҽеқәа еиҭнаҳԥсахлап! Уи иажәақәа егьырҭ изаҳаз агәахәара шырнаҭоз мҩашьо аӷыу ааилдыргеит. Сара сахьгылаз сылахь аԥхӡы хьшәашәа алҵуа иалагеит. Ак сҳәарц сҭахыуп, аха исзыгәаӷьуам, сыхәда еимаҳәаахны акы иааннакылеит. Ҳамҭак ааҭынчрахеит, аха Евдокимов аруаҩ иҵасала ибжьы ҩҭыган дааҽхырччан:

– Уара, арԥыс, иуцьысшьоит ухымҩаԥгашьа! Ари аҩыза аразҟ ду аиура дарбану згәалаҟазаара шьҭнамхра. Аибашьра адәаҿы ақәыцьма даҩызоуп, аҩны – аҭацаԥшқа! Анцәа уиныҳәааит, уныҳәаҿа ааныскылоит апоручик! – иҳәеит.

Сара сызлаҩналаз ала сдәылҵу-сдәылымҵу сгәалашәаӡом, убас еиԥш, алаапк сыцҳазшәа сдәыл-

ҟьеит адәахьы! Ауадалыҟь пҳәыс леипш, сышьҭахь раимырхаӡакәа, шьҭахьла-шьҭахьла такәы снаскьеит.

Алашьцараҿы сыпшааны, Офреин сааигәыдиҳәҳәалеит.

* * *

С-Џьубгеи сареи ҳанеипырҵуаз атәы сзеиҭаҳәом, сгәы иснарҳәом. Бариатински исзынижьыз аҽы аҟәтәара акәым, ахәапшрагьы сҭахымызт. Мызкы ашьҭахь ҳаштаб афицарцәа руаӡәы хәмариала иаасырхәеит. Ари згәампҳакәа, акыр иҽеимыз ацәажәараҟәа ахзырҿиаазгьы ҟалаҟәеит. Сгәы бзиам ҳәа ҿыҵгас иҟаҵаны апсшьара срышьҭразы арапорт зҩит, аха аполк акомандир мап сцәикит, уи изырҟаҵазгьы, ҳәараҭахыума, Офреин иоуп. Сара сзы абри апсабара зегьы гәарабжьараны сыбжьахазшәа, иҭшәаррахеит. Уи зегьыҵәҟьа Џьубга ҟадыць ахьсцәыргаз акәӡамызт изхараз, иаалырҟьаны аҭауад ду сырҽхәапхьыӡ ахьиҳәаз, чынла сахьыҳараикыз уҳәа сызлаз сҩызцәа рҟынтәи иатҵашьыцуаз рацәаҩхеит, иахьааидтәалоз, амаца иахьасуаз, фырџьанҟәак ахьаанырҟылоз снарымпҳьо иалагеит. Урыстәыла иааҟало акгьы џьашьатәӡам атәым уаҩ дгәыцхәхар ауеит, агәыцхәы дтәымуаҩхар ҟалоит. Тәымуаҩыс ирыпҳьаӡо уи еснагь гәрамгарҭас дрымоуп.

Зны аотриад ахь маӡа-шәҟәык гатәыс исырҭеит, уи ашьҭахьгьы – даҽакы. Аполк анҭыҵ саныҟаз иаҳа сыпсы еивызгон. Сымбара еилаҳауазгьы шыҟаз збон. Дтҵак соур инасыгӡон, сцон-саауан, амҩапгаҩ дсымаӡамкәа. Изныкымкәангьы абрагьцәа сышьклахысхьан, рхымҭа сыжәҩахыргьы иаӡывасхьан.

Аштаб аҿы уск атҵыхәала акапитан Закурдиаев сицны сахьнеиз аполковник Геимани сареи

ҳаибадырит. Згәы аартыз, ар рматҵзураҿы зхы аҵьыка ықәызххьаз аӡәы иакәын. Командирс даман, иқәтцны Ҭырқәтәылаҟа ицоз ашьхаруаа рымҩа апхьа иҟаз Амшын Еиқәа аҿықәантәи абаашхырҕәҕәартә. Закурдиаеви сареи Геиман исасдкылашьа ҳгәы иахәан, уаҟа ҩымшҟа ҳаагыларц ҳаӡбеит, иаргьы деигәырҕьеит. Усҟан пхыӡ избаргьы исызхатцаӡомызт, убарҭ мышкыҩымш ирылагӡаны апхьаҟатәи спеипш зегьы ӡбахоит ҳәа. Аиаша шәасҳәап аполковник бырг амра иашәхьаз ихы-иҿы уарцеи ахәапшра усҟакгьы сеилаҳауамызт, аха... Ихахәышла ихахәда иныкәпсон, ижакьа шлахьан, амала иҵьымшьқәа еиқәатцәан. Уаанӡа избахьаз аӡәы, ицәа ихыскаауан. Аха дызустаз сгәалашәомызт. Аполк ахь ахынҳәра сгәы азыҳәомызт, аха аҽыуардын иақәыз атәа сылаианы амш ашареи ахәлареи еихьысыгӡаларгьы стахымызт. Акапитангьы дҟәазгаӡа акәын дшыҟаз, игәы ахьҿыҕьуаз акәхап, дааҟәымтҵзакәа ипынтца агәаҩара дтыхон, ахәыцқәа ытцихуан. Уи дызҿыз дааҟәытцын:

– Ҳамцаӡои? – иҳәеит.

– Ҳцалап! – сҳәеит, – амала амтцырбҕьы иалхыу акәымкәа, хар змамшәа иҟоу иаажәыша акыр шәымоума? – снаиазтцааит. Закурдиаев иблақәа аачан, снапы аанкыло, ус иҳәеит:

– Аром угәы иагома? Иамаитәи аром цқьа ҳәа изышьтоу!..

Амҩа ҳақәлеит. Амҩа зынӡаскгьы ибаапсӡамызт, иҽыуардын уиаҟара итагәтасӡомызт аҟынтәи ҳҩыцьагьы атәа тата ҳалатәаны ҳаицәажәо ҳцон. Убри аҟара ҳаизааигәахеит сыхьыӡ – Иаков ҳәа акәымкәан Иаша ҳәа сеиҳәо далагеит. Сымҩаныӡаҩ дуаҩ ҟәышын, апстазааратә цышәа иман. Убри аҟынтәи уи уицны агәҿыҕь уагомызт. Закурдиаев

сыгәра ганы гәаартыла дсацәажәон, уи сара еиҳагьы сгәы иахәон. Исгәалашәеит уи дзеипшнысшьалоз.

– Мақсим Мақсим-иҧа цәгьа уиеиҧшуп, – сҳәеит.

– Уи дызусҭахда?

– Лермонтов иҩымҭа уаҧхьахьоума?

– Маҧ! Дзеиҧшра уаҩузеи уи?

– Абас уара уеиҧш зеиҧшу ҭаҳмада гәыразк иоуп.

– Ар рмаҭзура иахысуа абыргцәа зегьы анык илыхшазшәа еиҧшуп! – иҳәеит. Ҳшеицәажәоз иаасгәалашәан сиазҭцааит:

– Абра абырсҟаамҭа аррамаҭзура уахьынӡахысуаз Бестужев-Марлински ҳәа зарҳәоз џьаргьы думбаӡеи?

– А-а, уи узҿу, – иҳәеит Закурдиаев, – маҧ. Хаҭала сара џьаргьы синымиеит, аха егьырҭ адекабристцәа аӡәырҩы аррамаҭзура иҳацахысуан. Марлински ҳәа узҿу урҭ дрыламызт.

– Ишырҳәо ала, уи уажәыгь ашьхаруаа рҿы иҽыҧхьакны дҟаларушь, шәгәы ишҧаанагои?

– Уи аҩыза алегенда рҳәоит, аха, Марлински иоума, егьырҭ роума аӡәгьы иҧсадгьыли ижәлари чарҳәара рзимуӡеит. Аибашьраҿгьы избеит, сара урҭ, – иҳәеит Закурдиаев, – аиашазы агәаҕь зызҭоу фырхацәоуп. Иага умҳәан, нас аамсҭа хылтцшьтрақәами, аӡәы ишьҭахь игыларц шҧазалшоз. Амала иҟан, дара рыҩнуҭҟа, сгәы зыхшәақәазгьы, ацәгьаҳәара здыруаз, зегь зхараз дара ракәӡамкәа, егьырҭ ракәызшәа ҳзырбоз. Усҟан даҽа џьоукгьы ауаа хархьқәа ирылтцқәазгьы ачерқьесқәа рахь ишиасқәазгьы ҳаҳақәахьан. Шамиль идгыланы еибашьуан, абзарбзан хқәа издырҭәон... – иажәа уаҳа иацымтцакәа ҳашцоз, – уманшәаланы утәоума? – иҳәан даасыхәаҧшит. «Ааи», сҳәеит саргьы.

– Сара сахь лассы-лассы дааилоит, ибзианы издыруа хатцак, д-черқьесуп иара. Сасра дансзаауа

напҭацәы даазом, арыжәтә анидызгалалак даарагьы иҭахцәамкәа, акы, ҩба – уаҳа дырхысзом, иааникылоит саҳаҭыр азы мацара. Ачерқьесцәа, аиашазы аҩгьы рыжәуеит, ауаткагьы рыжәуеит, аха ианакәзаалакгьы арыжәтә рылсны ршьапы изықәымгыло, ирҳәо рҿамшәо, ируа иақәымшәо иубазом.

– Исзеилкааауам, ҳағацәа иреиуоу уара уахь сасра дышпамҩахыҵуеи?!

– Уи цәгьара злоу уаҩзам, абџьаргьы икзам, Озермес ихьзуп, иара. Иабгьы дыздыруан, Ҭырқәтәылаҟа ицаз дрыцны дцеит. Урҭ рҩыџьагьы – абгьы аԥагьы ажәлар рҿы ашәа аԥҵаҩцәа ҳәа ирышьҭоуп. Ачерқьесцәа рҟны ашәаԥҵаҩы абџьар идыркзом. Иеибашьуа деибашьуеит, арҭ реиԥш иҟоу усс ирымоу афырхацәа рзы ԥсра-зра зқәым ашәа рзаԥҵароуп, ахәра зауз, ахәрашәа ала ихәра иргьароуп. «Ҳағацәа иреиуоу дышԥаауашьҭи» уҳәеит. Уи сара ғас дсыԥхьазазом, иаргьы – убас. Ҳаиҩзцәоуп, иҳабжьоу ауаҩра ауп. Уи ҳара ҳҭагылазаашьаҿы аилкаара уадаҩзар ҟалап, аха аԥсҭазаараҿы ус ауп ишыҟоу. Аиаша уҭахыума, урҭ рдунеи закәу ҳара ахаангьы иаҳзеилкаараны ҳаҟазам... Урҭ... урҭ хақәиҭрала анхара зҭахыу уаауп! Амҩа ҳахьынзақәыз, Закурдиаев даланагалан, ачерқьесцәа рыбзазашьеи руаҩытәыҩсатә ҟазшьеи ирызкны исеиҳәаз зегьы еиҭаҳәашьа рымазам. Абрахь, Сибраҟа санаарышьҭ ашьҭахьгьы ачерқьесцәа рмилаҭҭә шьақәгылашьа иазкыз акыр анҵамҭақәагьы срыԥхьеит аҟынтәи издыруагьы маҷзам. Ахҭысқәа снарԥыҩланы исҳәозаргьы, ааигәа саԥхьеит Л. Льиулье истатиа «Черқьестәыла» захьзу. Уаҟа автор ашьхаруаа-ашаԥсыҕцәа рзы абас иҩуеит: «... ажәлар напхгара рыҭара азәы ихала инапаҿы иҟазам, – иреспубликатәуп. Азакәанԥҵаратәи

анагӡаратәи амчрақәа знапаҿы иҟоу ажәлар роуп – идемократиатәуп». Срыцхьахьеит уи иақәшаҳаҭым ргәаанагарақәагьы: «Азҵаарақәа рыӡбарц азы ажәлар иалырхуаз аҟәышцәа-аиҳабацәа, ауаа нагақәа, изакәызаалак мчыла дҵак аҟаҵара азин рымаӡамызт, ирылшоз акы заҵәык – абжьагажәала аус аӡбара акәын, ус анакәха ажәлар анапхгара рымаӡамызт» – рҳәоит урҭ. Ашапсыҕқәа рҟны ҵасла иапымызт ацәгьа ҟазҵо ашьра иқәҵара, абахҭа иҭакра, урҭ рыѡнуцҟа иҟамызт арҳәреи аҕьычреи…

…Ажәаатәи ашәышықәса анҵәамҭазы ашапсыҕқәа раамсҭцәа Шереҭлыҟәаа, ирымаз рзымхакәа адгьылқәа рацәаны ирымпыҵаркуа иалагеит, ишнеи-шнеиуаз акәымкәан, арҳәарақәагьы ҟарҵеит. Ари збаз ашапсыҕ жәлар ааизан Шереҭлыҟәаа ртәыла ралцаразы апҟара рыдыркылеит. Иалырцеит рқьабзи-рҵаси ахьеиларгаз иахырҟьаны. Шереҭлыҟәаа ршьа рурц иақәыркит, аха рхала рымч ақәхомызт. Быжьдагәаа раҳ Баҭы-гиреи иҿы ицеит, уҳацхраа, еимаҳҵәо рмал абжа уаҳҭоит ҳәа. Аха Баҭы-гиреигьы Шереҭлыҟәаагьы ирдыруан иага рымч еилартцаргьы ашапсыҕцәа ишырзымиаауаз. Илықәланы ицеит Петербургҟа аҳәынҭқарпҳәыс Екатерина II лыцхыраара иаҳәарц. Екатерина II адҵа ҟалҵеит хышәѡык аказакцәа-аибашьцәеи абзарбзанқәеи Баҭы-гиреи ирҭарц. Ашапсыҕцәа иҟалаз анырба ахыхьчаразы рҿеидыркылеит. Иҟалеит ашьаартцәыратә еибашьра. Убри иазку ачерқьесцәа рҳәамҭак ыҟоуп: «ашапсыҕқәа аибашьраҿы иаиааины ишаауаз пҳәыск дырпылеит, схаҵеи сычқәыни абаҟоу ҳәа данразҵаа, аибашьраҿы иҭахеит рҳәеит, арҵәааҳәа дыҳәҳәо, лыӡгқәа шцәылпуаз, шәара шәызлеиқәхазеи ҳәа данразҵаа: ҳара Баҭы-гиреи даҳшьит, рҳәеит. Апҳәыс аҳәҳәара дааҟәыҵцын анапеинҟьара далагеит. Убри нахыс

ашаԥсыҭқәа рҿы аамсҭара аҵыхәа ԥҵәеит, ажәлар русқәа рхала ирызбо иалагеит.

* * *

Уажәы абраќа, Сибра, абарҭқәа сахьрызхәыцуа, иаҳа-иаҳа еилыскаауа салагеит ашьхаруаа ҳаимпериа аҿаԥхьа харас ирыду, хақәитрала иахьынхоз мцара шакәу. Убри иахырќьаны мацара ауп шьаҭанкыла рықәхра изаҿу. Ашьхаруа жәлар рхақәитреи рхьыԥшымреи аҿкы, Урыстәылатәи аҳратәра, аҵьамыҕәа цәгьа иҭаргыланы иамаз егьырҭ ажәларқәа рахь ииасыр ҳәа ишәеит, уи ауп иќалаз.

Ашаԥсыҭқәа рҭоурых изладыруа ала; амонголцәа роума, Александр Македонски иоума, Ќрымтәи ахан иоума – азәымзар-азәгьы илымшазацызт урҭ ахәура рҭацалара. Аурысгьы уи инагӡаны илымшаӡеит. Илшаз рыхәҭак рнырҵәареи иаанхаз рыԥсадгьыл иқәцаны ркацареи роуп. Уи илзыршазгьы – хыԥхьаӡарала – ҵꙍа змамыз ар ахьимаз ауп.

* * *

Схынҳәуеит аҽыуардын ахь.

– Афанаси Игнат-иԥа, уара ачерқьес бызшәа удыруама? – сиазҵааит Закурдиаев.

– Еиужьҵәќьаны аҵәажәара сылшом, аха ԥыҭчыҭқәак здыруеит, амала урҭ рбызшәа уҵарц уҭахызар, убз агәыр аҵа икылухыроуп – иҳәеит. – Озермес ҳәа сызҿу ихаҭагьы иҵәгьамкәа аурыс бызшәа идыруеит…

Озермес ихьыӡ иҳәацыԥхьаӡа уии сареи уажәраанӡагьы ҳаибадыруазшәа сгәы иснаҭон. Аҵәа санҭанагалозгьы Египеттәи афараон Рамзес ихьӡ иахыршаланы сазхәыцуан. Цьоукы рыбжьы аҵәа салнахит.

– Иабыкәу? – дҵаауан Закурдиаев.

– Аа абан, ачықьқәа рывараҿы, – иҟамчы ахәы нароуны иирбон аҽыуардын ныҟәцаҩы.

– Ижәбазеи уара?! – сыбжьы нарықәсыргеит. Закурдиаев аҽыуардын дналбааит, саргьы снаишьҭалеит. Ҳҿапхьа ҽыуардынк хыршәҭны икажьын, аҽқәа ыҟаӡамызт, анаҩсҟа аӡәы дышьны дышьҭан, иарҭмаҟгьы уа иван. Закурдиаев апсы днеихагылан, ихы ларҟәны днеиҿапшит, илахь ахы ахьақәшәаз абаз ҭыпк аҟара икылжәан. Џьара дшызбахьаз аҟара гәҩарас исоуит, аа, дысгәалашәеит ахәаша, рапхьа абрахь санаауаз саазгаз афельдфебель иоуп. Сгәы даарыцҳанашьан зымҩа апшра салагеит.

– Иакәым ҟалагәышьеит, аха иҳамчузеи, акызаҵәык иҳалшо, даанмыжькәа, даашьҭхны иҭып ахь игара ауп, – иҳәеит Закурдиаев. Ари заҳаз аҽыуардын ныҟәцаҩы:

– Дабаҳгои мшәан, апсы дырххо, абраҟа џьара анышә даҳҭап, – иҳәеит.

Закурдиаев ииҳәаз дахымпеит.

– Ари дқьырсиануп, қьырсиантцас дымҩапгатәуп. Уара унеины уҽқәа рағәра аанкыл, ҳара дақәаҳтцоит, – иҳәеит, сара сахь даахьаҳәын. Икьакьа-ҩаҩаӡа иҟалахьаз апсы деимакы-еиҿакны аҽыуардын данаҳтцеит, ихы-иҿы маапшуа аҭәа нақәитцан:

– Сара апсы идтәалара уажәы исымбеит, уара угәы иаҭахымзар унеины апхьа уақәтәа, – иҳәеит Закурдиаев.

– Саргьы апсы сицәшәаӡом, – сҳәан уахь сҿынасхеит, дук хара имгакәан, ҳаргьы уи иҭыпаҿы ҳҟаларгьы ауеит, – сҳәеит.

– Убз уацҳаи! Амала, аратәиқәа сдырны исылакьысӡом, араҟатәиқәамзар, иуасҳәои… Ҳцалап, Анцәа ҳихьчозар аабап. Ҳнаскьацыпхьаӡа апсы да-

аскьаны сшьапқәа дрыдыӷәӷәалозшәа збо салагеит. Аԥсра сахьацәшәоз сзымхозшәа, уажәы аригь дысзацлеит. Ааилашәшәымҭазы апост аҿынӡа ҳназеит. Угәы иаазымчҳартә аҳауа ҵаан, насгьы уамакала ицәаакын. Апост ахырӷәӷәарҭа аӄәарч-ҩны иҩнан. Наӄ ашьҭахьӄа сахьԥшуаз ҭӡамц иатцәак аҿыкәыршазшәа збон. Ари закәызеи ҳәа Закурдиаев ианисырба:

– Уажәада амшын умбаӡаци?! – иаацьеишьеит. Ишьамхқәа ҩацәӡа фельдфебелькасолдаҭцәа ицны даакылсит. Акапитан аԥсшәа аниеиҳәа ашьҭахь, асолдаҭцәа неины аԥсы дылбааргеит. Слымҳа зышьцыламыз шьҭыбжькқәак саҳауан, урҭ ахьгозахь снаскьацыԥхьаӡа иаҳа-иаҳа илаӄәуан. Абыржәоуп раԥхьаӡа акәны амшын анызбоз, мап, асахьақәа рӄны избахьан, аха «аԥсы шҭаз» исымбацызт. Аканџьақәакгьы ӡыхгылан. Ҵаӄа аӡы аӄәарахьы иааиуан. Сылаԥш иахьынӡабоз шәах шкәакәала ихнаӄьон, нас инахынҳәны шьҭахьӄа ицон. Уахь сналбаан, снапы нӡаашьыланы аӡы сҿасҭәеит. Аҵаарагьы сқьышә иныкәлеит.

Закурдиаев ибжьы насыкәиргеит. Амшын ахьынтәи иаауаз аԥша абаафҩы аанагон.

Цыҭрак ашьҭахь ҳхәы идырхиаз ҳнахатәеит. Сышьҭахь амца иақәыз акәашкәа аҿҿаҳәа «ицәажәон». Иахакнаҳаз ачуан ахәаҭаҳәа ижәуа акәац ҭан. Акәакьҭаҿы икҿагылан ауарҳал зқәыршәыз ацәардгәы.

Ахәыӄатцаҩ ерызк азна аҩы иманы дааит. Закурдиаев Иамаитәи аром ахыртлара даҿын. Ихиҿынԥшылара исанаҳәон, еибгала абранӡа ҳахьааз, иаб иҩны дтәоушәа ихы шибоз.

– Афельдфебель агәаӄ сара сахь акәын дахьааз, – иҳәеит Закурдиаев, – иатцәаца аром ҭаҭәо дахьтәаз… – Нас иаанаҳкылап еибгала ҳахьааз азы!

Ус-ус, акакала, ҩба-ҩбала цыҭкгьы аажәит, алафгьы ҳҳәеит, ҳаччеит, Закурдиаев ицәажәашьақәа рыла еиҳагьы ихы сгәаирпхеит.

– Шәыпшла, – иҳәеит уи, – арыжәтә ыжәны, ипынтца акәацәра ихысга нацәала атаххәа днасын, – аус злоу абри упынтца ушасуа ауп. Упынтца уанаслак улаҕырӡ аанагоит, улаҕырӡ анаауа, арыжәтә хылҩапсылҩаны инаухҟьоит. Иашоуп ача ацәакьакьара уафҩыргьы ҟалоит, аха ари исҳәаз иаҳа ипышәоуп, – иҳәеит.

– Афанаси Игнат-ипа, аиашазы, иааухәо зегьы апсы рхатцаны ауп ишуҳәо! – сҳәеит.

Иара даапышәырччан:

– Иашенка, уара угәалаҟазаара шьҭызхша акыр сызҳәазар, агәаҳәара ду шыснаҭо удыруаз! – иҳәан ихәдаҿы еивтцарыпхаа еибаркыз аҳәынтцәрақәа аапиртлан, зегьы иҳамтцагылаз ицьам-гәаҩақәа рызна-рызна аҩы нарҭеиҭәеит.

Арыжәтә изжәыз сгәы анарпшаа, сара исхызистцыхәаз, иаасхызгахьаз зегьы Закурдиаев изеиҭаҳәара салагеит. Попов-Азотови сареи иҳабжьаҳтцаз адиуал иалтцшәахаз аниасҳәа, уи аҩызцәа араҟа ирацәаны ишыҟалахьоу иҳәеит. Аха Цьубгаз исыхьыз аниасҳәа мачк даакәанызанит, аҭауад Бариатински устцәҟьа шпаҟеитцарыз игәахәзар акәхап, аха ишыҟалатцәҟьаз агәра анисырга игәы ишалсыз збон, сахьихәапшуаз. Ҳахьынӡацәажәоз арыжәтәгьы еицаажәуан. Закурдиаев илсуа далагахьан, аха уи акәымкәа дызмырҭынчуаз даҽак шицрыхозгьы збон... Ус аматцуҩы дааҩналан акрышәҭахыума, ишәыгыу акрыҟоума ҳәа дҳазтцааит.

– Иван, анаҟа изҿузеи? – дтцааит Закурдиаев.

– Апсы ихапхьоит, ацәымза аркны ихатәоуп, – иҳәеит егьыгь ицамҭазы. Аматцуҩы данца:

– Унапатцаҟа иҟоу пату шуқәыртцо ҩашьом, – сҳәеит.

– Цсык еицаҳҳоуп! Ахымхәацәа ркоманда. Асолдаҭцәа реиҳараҩык быргцәоуп, ичымазаҩу, излымшо дубап, саргьы сбыргыуп, сызшьапык сыхәом, аха чынла сахьеиҳау аҟынтә сҳәатәы иазыӡырҩуеит. Изакәу удыруаз Иаша, сара ацыркьра салагеижьҭеи ацыркьцәа зегьы бзиа избо салагеит. Убас ҟазшьас ишьҭысхит.

– Нас уареи сареи ҳаидызкылои, ахы зыҟәшәахьоу сшьапы акәӡам сыжәҩахыр ауп, – сҳәеит сахыхәмаршәа.

– Уара утәы хазуп, – сыхәмарны исҳәаз, иашаны иудукылазаап, – уара, ушызбо ала, уцыркьуп, шьапыхьла акәымкәа, гәыхьла, саҭоумҵан ас ахьысҳәо, аха, – иҳәеит уи.

* * *

Дук ихарацәамкәа, сабик иҵәыуабжь слымҳа иҭаҩуа салагеит. Рапхьаҵәҟьа иагьааџьасшьеит, аха уаҳа акгьы ансмаҳа сҿааиҟәыскит.

Аныхаҿы сноугаргьы сыҟәуеит сара ишсаҳаз еипштцәҟьа Закурдиаевгьы ишиаҳаз азы, аха имаҳаӡазшәа ҟаиҵеит акәымзар, уи смаҳарц азоуп ибжьы рдуны ацәажәара дзалагазгьы.

– Аурыс солдаҭ – асолдаҭцәа зегьы дырсолдаҭуп. Уи изкны акырҟәа узеиҭасҳәахьеит, – дналагеит, – амала, уажәы харантәи салагоит гәыбӷан сумҭан, – иҭаҭынжәга ааҭарцәны ҿыц аиҵаҵара дналагеит. – Ҳара абри агаҿа илаваҵаны, «аҭырҟәацәа рыӡхыҵра аанызкыло» ахьыӡҵаны абаашхырӷәӷәарҭаҟәа ҟаҳҵеит. Ҷыдала иаагозар Ардилертәи – «Апсыцҟьа Идоуҳа», Тҟәапс аӡиас апшаҳәаҿытәи – «Велиаминов» (Тҟәапс – шапсыӷ бызшәала – Аҩӡыбжьара). Уи анаҩс – «Головин», «Лазарев», Шәачатәи – «Александровское» (уи ахьӡ ԥсахны «Новагинское» ахьӡыртцеит). Еилкааун арҭ

зегьы зхаҟаҳҵаз, ашьхаруаа амшынныრцәынтәи афатәи абџьари рмоурц азы ауп, иара убас ашьхарахь аӡынразы ас ду анлеилак рырахә рырҳәразы арахь апшаҳәахьы изымлыбаауа раанкыларазы, рымҩақәа рыҿаҟәаразы ауп.

Арҭ ахырҕәҕәартақәа рҟны ар рматҵзура уахысуазар аасҭа, аҟарс уҭакызар шәыцьара еиҕьуп.

Акы – агәҿыҕьра уагоит, нас ашыӡчмазара ҵысит, адәахьы упынҵа уздәылырҳәҳәомызт, ҽенак-мзар ҽенак, асолдаҭцәа рахьтә аӡә данымпсуаз ыҟаӡамызт. Ардилертәи агарнизон аҟны мацара аа-ызқьҩык ауаапсыра псит, аҿкы чмазара иагеит. Зынрак азы ашьхарахь ас ду ауит. Ачерқьесцәа рыҩнутҟа амлакра ҵысит. Ацҳаражәҳәаҩцәа ҳзаарышьҭит афатә азы ацхыраара раҳҭарц азы. Урҭ наҟ ипхаҳарсит, ус анырзаау ашьҭахь ақәыларақәа ирылагеит. Лазаревтәи абааш илақәланы, зегь нырҵәаны рыфатә ргеит, ашьҭахь Велиаминтәи дырҳәит. Аапынразы иаадгылеит Михаиловтәи. Уаҟа еиҳабыс даман аштабс-капитан Лико – зцәаҩа џьбараз уаҩын.

Агарнизон иақәларц ианыҟаз, заа мышкы шыбжьаз ачерқьесцәа ацҳаражәҳәаҩ дизаарышьҭит, ҳара ҳгәы иҭоу жәдыруеит, аха ашьакаҭәара ҳҭахым, хаала иауазар, иаҳҭахыу ҳашәҭа, мап анакәха, уатҵәы апсышьа цәгьа шәоуеит, рҳәеит. Лико – ауаҩы махәалахьа ззырҳәоз, – ари аҩыза аниаҳа, артҵәаа ҳәа дыҳәҳәеит: «наҟ иааигәыдтцаны дышәшьы, ари аҩыза ажәа ҳзаазгаз!» – адтца ҟаитцеит. Ацҳаражәҳәаҩ дыршьит.

Лико хылтцшьҭрала дыфранцызын, аха аурыс ааӡара иман. Агарнизон зыхьчоз, зшьапы еиҭанаго иҟаз ҩышәҩык иреиҳамызт, егьырҭ зегьы ашыӡчмазара рыхьуан. Лико адтца ҟаитцеит ашьхаруаа анқәылалак, ахи-ахәшәи рытцәахырҭа пыр-

жәарц. Аха изгәаҕьуадаз? Уи ихы иадитцеит Архип Осипов – аршьаҟауаа иреиуаз: «Исылшо ала Урыстәылазы бзиарак ҟастцарц стахыуп, сышьтахь ианхо саларгәалашәалап» ихәеит. Адырҩаҽны ачерқьесцәа ражәа иамеижьеит, ахырҕәҕәарта бааш иақәлеит. Афатә тцәахырта акәыз ҵьшьа ахи-ахәшәи ахьытцәахыз ашә аԥера иалагеит. Ари збаз Архип Осипов, ипижәеит. Дтахеит Осипов хлаҳәадагьы… Нас, уааи, Иаша иаажәып Осипов игәалашәаразы, – иҳәан, Закурдиаев иатцәаца нтыркәкәаны иныкәиргылеит. Арыжәтә ахьсылсыз акәу, мамзаргьы абырг исзеитеихәаз ажәабжь анырра иснатаз акәу, сахьтәаз сгәы ҿыгьуашәа збо салагеит. Исгәалашәеит, абрахь аполк ахь сааизар аахыс сан салам шәҟәык шылзызмҩыцыз. Ус иаалырҟьаны адырҩегьых аӡҟы тцәуабжьы сахаит. Мшәан, иашатцәҟьоума исахауа! Схәеит гәаныла.

Закурдиаев сниҿапшит, аха уи иҽадцаланы итатынжәга аитцатцара даҿын.

– Усҟан харуаа рацәаҩны итахама? – снаиазтцааит, иажәабжь атцыхәала.

– Пшьынҩажәаҩык рҟынӡа тахеит. Ликогьы дызгарыз ахы икәшәеит. Ачерқьесцәа зыпсы таны ихәны ианхаз иахьцоз ирыман ицеит, ашьтахь аурысқәа итҟәаны ирымаз ашьхаруааи дареи еитнырпсахлеит.

– Уара уалахәызма, Афанаси Игнат-ипа?

– Мап! Анцәа исҟәырхуп! Уа иҟаз аероманах Наиси исзеитеихәеит.

Ҳамтак тынчран.

– Шәӡ-ы-ы-р-ҩы!

Шә-гәы-шә-ҽаныз! – игеит аҷапшьацәа рыбжьқәа.

Закурдиаев даасҿапшын, уажәшьта узырччаша акы узеитасхәоит, – ихәеит.

– Зны ашапсыгқәеи абаӡехцәеи рҽеибытаны Навагинтәи абааш-хырҕәҕәарта иақәлеит. Агарни-

зон аиҳабы Прыскин ипҳәыс, – апҳәыс еиҿамс ҳәа ззырҳәоз, лҳаргь лхаргыланы аиҿахысрақәа ахьцоз днеизаап. Ари дызбаз ашьхаруаа ахысрақәа ирҟәатцын: Прыскин изаарыцҳаит: «ҳара аҳәса ҳрабашьӡом» ҳәа. Абри ашьҭахь аинрал-леитенант Раевски дахыхәмарны иҳәалон: «ҳаибашьцәа рхаҭыпан афицарцәа рыҳәсақәа наҳашьҭлозҭгьы, шьҭа урҭ ашьхаруаа ҳнапахьы иааҳгахьазаарын» ҳәа.

Абра сахьтәаз исыӡбеит снықәианы сыцәарц, аха ацәара сымҵын иқәломызт.

– Шәара шәабиҵара ртәы ҳҳәарым, иара ҳара ҳабиҵарагьы шаҟа ирхаанхахьоузеи? – сҳәеит.

– Уара макьана акгьы умбаӡац, – иҳәан Закурдиаев дԥагылан, схәычҷаахыс исаҳауаз ашәак аацәыриган, алеи-ԥеира далагеит.

Ҳамҭас иаашәышьҭуеит
Ацәқәа, ауас чахқәа.
Иаҳгәапхоит иахьҳашьоу аласа қылҵадқәа.
Аха еиҕьаҳшьоит иҳашәҭар аҳәыс хырцәала!

Шәаҳныҳәоит шәныҳәаҿа аанкылан,
Ахәша алаҵаны ақашь ҳфоит.
Жьыхәҭа бзиакгьы амца иныҽҳәатцан,
Иаҳӡуеит, иаҳфоит, иаажәуеит!..

Ашәаҳәара дааҟәытцны аҭӡамц аҿы икнаҳаз аимператор Александр II ипатреҭ днамҵагылеит. Уи илахь ҭакнаҳан, илымҳа ҵадрақәеи, иӡамԥа иадчылаз имыжԥыцқәеи, армарахьҟа ипхьаҳәаз ихахәи, ипатцеиужьқәеи инапала еипхьышьшьаауа днархысит.

– Ирҳәоит, ари уажәы ижакьагьы ауишьҭит ҳәа – тәамбашақә даацәажәеит Закурдиаев.

– Аҳәынҭқар қьышәқәтцала уихымцәажәан, – сҳәеит сара.

Закурдиаев азнык азы исҳәаз агәхьаа имкӡазшәа ҟаитцеит, аха ашьҭахь апатреҭ аҿапхьа диашахәҵәаӡа дҩагылан:

– Шәара шәҳәынҭқарратә мчра аҿапхьа, – иҳәеит уи, – хеиҭаҳәара зуеит! Шәара шәаҳаракыра, снапы ианышәтцаз апсыжырҭаҿы, ауаа ԥсуеит, иаажуеит, абри ҳаҿуп!..

Аҭаҳмада иижәыз арыжәтә иаҳа-иаҳа ишилсуаз ҩашьомызт.

– Изакәытә бзамыҟәажәоузеи апша иуҿанагалаз! – сҳәеит снаиқәымчны.

Закурдиаев даахьаҳәын блатцыхәала днасыхәапшын, ишьапы итцшьуа ҳазхатәаз астол ахь дааин арымӡ днықәтәашәа иуит, аха ихы ихәамц иазнымкылакәа ачанах инанаҳалеит.

– Афанаси Игнат-ипа, иҟауҵо закәызеи, уаапши арахь? – сҳәеит, аха изоуҳәода, ибз аҟәаҟәа пҵәазшәа иҿы еилгаӡомызт. Санимыхәа, саргьы снықәиеит, исызгәамҭаӡакәан ацәа сылҭаҳәаахаа сагеит. Пхыӡк салан: ҩ-ӡиаск рыбжьара аиҩхаа сыбжьахан, сзыбжьытцуамызт. Сывараҿы аӡәы апсхыхра даҿыхуп. Попов-Азотов ибжьы акәхушәа ак саҳаит: « – ... абас ауп ишыҟоу аусқәа, сашьа, уаала ҳцап».

Сцәырҳаны саапшит. Ишшарыз ишахьан.

* * *

Сара санҿыхоз Закурдиаев дгылахьан. Баҭылкак аром хыртланы икны, илакытца ашәапшь ҟапшь аҽыкәыршаны, сара дысзыпшны дтәан.

Аматцуҩы аӡы ааиган, ус иахәҭоуп ҳәа ӡык насҿастәеит. Сҿапхьа иаацәыртцыз ашьхақәа рмаҟҿаҳәара аҟынӡа шәапыцьап иатцәарала ихҩан. Ҳуадахь сааҩналеит, Закурдиаев аром ахпыҿ иҭаҭәаны иқыць-қыцьуаз инацәкьарақәа анаша рҵәы

рыбжьакны исцигалеит. Ахпыҿ анызжә, иаҳа ацәажәара сгәапхо саақәалеит.

– Афанаси Игнат-ипа, ишсоуҳәара, абраҟа аҳәсақәагьы шәымоума, мамзаргьы ус лапшҵашәараны исзааиу, иахантәарак асаби итцәыуабжьы саҳауан, иаанагозеи? – сҳәеит.

Иҳы ааиртцысын:

– Иҟоуп! – иҳәеит.

Ацәажәара уамак ишигәампхоз шызбозгьы, сеиҭаиазтцааит.

– Афельдфебель данбажәжуеи?

– Даажхьеит! – иҳәан, ихы-иҿы иԝнапык рыла ихԝаны иааникылеит.

– Ашьыжьу?!

Исҳәаз ихы ишалнарҟьаз збеит, аха иҿаартынчны:

– Ҳара шықәсык шыбжьоу аҳатгәын аажуеит... Иҟоу уасҳәап Иаша, абри аҵьам гәаԝа ала арыжәтә аажәып угәы ишпаанагои? Сара иаҿаршәны мап аныск, илахь ааимарцахәны аҵьам гәаԝа азна аром наниҭәалан ибжьы гәаԝаӡа:

– Ипсыз иахараҭ бзиахааит, ҵьанаҭ тыпс иоуааит, азеипш псыжырҭаҿы дыжәжы ҳәа расҳәеит, уахь дахьнеиуа еилдыргалааит уи динла дызтцанакуа иарбану, – иҳәеит.

Иарбан псыжырҭоу зыӡбахә умоу, иабаҟоу иара анысҳәа, Закурдиаев ирoм ааижәын имаґра дафыԝны:

– Иҳақәиҭу иҳәахьала, ауаа зегьы еишьцәоуп, афельдфебельгьы аиашьаратә нышәынҭраҿы дажит, – иҳәеит, нас, – уаала, унаган иусырбап! – нацитцеит.

Агәашә ҳанҭытцын, амшын апшаҳәа ҳаваланы ҳҿынахҳеит. Аацын мшқәа рызтәи амшын ихыслоз апша ҿацаӡа ианысҿас слах-ҿыхӡа саақәалеит. Уажәы-уажәы сқьышә атцаара ықәлон. «Иарбан ҳаҭгәыну исирбо атаҳмада, ари аԝыза аҵьанаҭ

ҭыҧ аҿы» сҳәон сгәанала. Ирацәаны, апра ҕбақәа рпырсалқәа лашьҭны, аҟәара иацәыхарамкәа амшын иӡхгылан.

Ҳашьҭахьҟа афельдфебель дҳашьҭаланы дааиуан. Уаҩы абаакы иакәын иара. Ибҕа џьыҟәын нацәкьыск аҟара ипаз ихәда ихы кәымпыл ахагылан.

– Ар рымаҭәа зушәымзеи? – сиазҵаауеит уи. Иара ибжьы ҵаҕрапсӡа ус иҳәеит:

– Ҳаҭыр зқәу сеиҳабы азин сиҭеит, ашыӡ сыхьуеит. «Ачымазаҩ-аиҭачымазаҩ ҳәа абригьы асолдаҭцәа злаизыӡырҩуазеи?» аасгәахәит. Иара еиҭах иҳәеит:

– Анҭ аҕбақәа иаабо аҭырқәцәа рыҕбақәа роуп. Атауар азы ииааны игылоуп, атауар ҳәа ҳзышьҭоу ачерқьесцәа роуп. Урҭ рахгаразы ауп иааны изгылоу.

– Ишҧа, уара?! Ачерқьесцәа атауар еиҧш ираадырхәома?!

– Ааи, ус ауп, Ишәзымдырӡои. Иашоуп адәахьала ус акәымшәа зегь хҩоуп, имаӡоуп, аха уамашәа иубаша ус шакәу зегьы ирдыруеит, иаартны ирызҳәом акәымзар, – иҳәеит афельдфебель иҧси-иҧси аарла еихьымӡо. Закурдиаев уаҳа дааҳәынгьы дҳахәампшӡакәа дышнеиуаз, даацәин, акәараҷҷа днахыҧан абнара днылалеит, маҷк дааҭгылан, ҳаргьы ҳнаихьӡеит. Ацәажәара сналагарц инақәскит, аха уи иқьышә ихысга нацәа надикылан «ҿумҭын» ҳәа аанарго инасирбеит. Акәара ахықә зегьы инаватцаны чықьран. Ачықьра унахыҧшыр, наҟ дҳәыҧшран, иаакәыршаны бнаран.

– Абраҟа ииаубо зегьы ҳаблак еицаланхоз роуп, – иҳәеит адәҳәыҧш ахь сырҧшуа. Сара сылаҧш маҭамаҭа ииаанкыло адәҳәыҧш снахысит. Адәҳәыҧш зегьы уааҧсырала, хацәала-ҳәсала иҳҟьан. Ҩыцьа-

ꙩыцьала, хꙩы-хꙩыла; знапҟəа згəы иҟəпсаз дубарын, дубарын ҿыцха ишьҭаз, ажəакала еихьышьеипышь еилажьын. Сахьрыхəапшуаз зыпсы ҟəацоз аӡəгьы дызбомызт. Абри аҟара апсцəа џьарак ишьҭаны исымбацызт, иагьсмаҳацызт. Мшəан, абри аҟара ачерҟьесцəа абраҟа инзыртцəазеи акыр рылатҟəацма, аасгəахəит, аха уахьгьы иалсҳəаара сыздыруамызт, аӡəгьы ахəра иманы, шьак ихьшны избомызт. Чмазарахару изгаз? Атиф еиҟəатцəа рыхьзар алшоит… Ус анакəха, абрантəи акəын иаха апсфꙩы ахьынтəи саҳауазгьы…

Ҭынчран, шьҭыбжьык уаҳауамызт, амала алада амшын гəынҟьуан, аҳауаҿы ажьымтцҟəа еилауаҭыруан. Абри акəхап Закурдиаев аиашьаратə псыжырҭа ҳəа иахьак зыӡбахə имазгьы. Еилкааупачымазара ҿкы тцысыр ҳəа ишəаны ипсуаз ашьхаруаа зегьы џьарак еицыржуан, афельдфебельгьы убарҭ дрыларжит.

– Аҟьырсиан дааганы апсылманцəа дызрылажəжи? – снаиазтцааит сгəы иамукəан.

– Сеиҳабацəа рыдтцала ауп ишыҟастцаз, – иҳəеит иҿыргызмалшəа, сара имаскуа саналага, дсытцаҳəҳəеит. Пытрак ашьҭахь:

– Афанасиа Игнат-ипа! – ахəыцра зҿаҭаны игылаз акапитан снаицəхасит, – иашамкəан иҟашəтцеит афельдфебель абарҭ дахьрылажəжыз.

Илахь еимарцахəны даасҿапшын, уаҳагьы уи аӡбахə даламцəажəакəа даҿакы ахь диасит:

– Арҭ зегьы еимактəы-еиҿактəы рымаӡамкəан иҟалоит, саргьы санпслак уахь снанагар… Нарцəы ҳаннеилак ауп зегьы ҳəоуеиҟəшəала ҳаныҟало, – иҳəеит уи. Мшəан дызлоу закəызеи аҭаҳмада ахшыꙩца, абрахь сабаанагеи аасгəахəын сышьҭахьҟа схынҳəырц инаҟəскуан еипш, ицьасшьашаз акы сылапш наҟəшəеит. Адəҳəыпш

аҿы ишьҭаз ауаапсыра зегьы рыхқәа амрагыларахь ирханы акәын ишышьҭаз. «Ус анакәха – схәеит сгәанала, – арҭ акгьы рылацымжәаӡеит, ачымазара ҿыкгьы рыламлаӡеит, иныкәиан рхатәгәапхарала рынарцәымҩа иазцеит».

Закурдиаев адәҳәыпш аҿы ишьҭаз апсцәа ирҿыхар ҳәа дшәозшәа, ишьаппынтҵа дықәгыланы днарылс-аарылсуа иҿынеихеит. Усышьҭаланы уаала ҳәа инапы сирбан, уахь сҿынасхеит. Уажәы-уажәы сшьапы сапшуан, аӡәы сиқәпалар ҳәа сшәаны. Афельдфебельгьы дҳаш-цышуа дсышьҭан.

Ишьҭаз апсцәа руаӡәк иқәра ахьынӡаҟаз сеидроу, ихы-иҿы, ихаз ихылпарчы ихнаҩон, ахәпсы хаххаала, аӷреи аҷаҷеи еидҩаланы иҿы кәадырӡамкәа ихагылан. Икаҳар ҳәа ишәозар акәхарын ашьапқәа надаада иатҵхны, ахы шьҭацаланы иакын. Апсы снеихыкәшан, уи снадгылеит. Ахаҿы анааипхьысшьышьаа, ацәа иааҭаӡыӡаан, алаӷырӡқәа акәапсапҳәа инҿышәшәаны апсы ихылпарч ақә инылаҭәеит Сыпсы маҷхошәа збо саналага ашырҳәа Закурдиаев снаишьҭалеит.

– Афанаси Игнат-ипа, – сыбжьы наиқәсыргеит санихьӡа, аха иара нацәақәкыла ҵаҟа адгьыл ахь снаирпшит.

Ҳапхьатцәҟьа пшьҩык еиван. Ахылпарч зхаз абырг ижакьа-шла, аласа-лых ашьал зҿаршәыз апҳәыс бырг, апҳәыс қәыпш, аҷкәын хәычы... Апҳәыс қәыпш лҳәынтҵәрақәа ахьеибартыз аҟынтәи иаапшуан аӡаӡа зықәнауны иҟәашәҟәашәӡа еиваз лгәыпҳәқәа. Лқьышә пшӡақәа маҷӡак иахьывтҵрааз аҟынтәи дпышәырччозшәа убон, лызнапык еитҵыхны лганахь илыван, еидыпсылахьаз лнацәкьарақәа илываршәыз асаби ицәашәтҵатәы рыбжьарӷәӷәаны иркын. Асаби ихаҭа дабаҟоушь сҳәан лапшыла аимдара салаге-

ит, аха цьаргьы дызбомызт. «Иҟалап, абри лысаби итцәыуабжьы акәызтгьы иахантәарак исаҳауаз?» – схы сазтцаауан.

– Арҭ рызегьы рыпсқәа цьанаҭ еицыҟалоит, – иҳәеит афельдфебель дӡырга-ӡырго данаасыдгыла. Сара сылапш «тцаа-пшааyа» апсцәа ирылан. Зышьҭахь сеиарханы ишьҭаз аҷкәын инаԥс дышьҭан даҽа бырг. Издыруаз аӡәы иакәызшәа сгәы иснаҭан, снаихәапшызар, абар ассир! Цьубга змысхыз ихаҭа-псаҭа! Уи инаԥстәи апҳәыс лыпшра шеицакхьазгьы, лыпсы анҭаз даараӡа дшыпшӡаз умбарц залшомызт: лыцьымшь кахәхәақәа, лӡамԥа ҟәымшәышәқәа, лпынтца пшӡа – зегьы еинаалан, лхы-лҿы еиҿыркаауан ллымҳа ашьҭахьынӡа ихнаԥо алаҳә-хӡы еипш еиқәатцәаӡа иқамызуа илықәыз лыхцәы. Лцәашәтцатәы шьацпштәылан, лҟапҟап шьатцақәа хԥапшьаан, ашьапахьы иаҳа иаазыҭшәаны лшьапахәданӡа илеиуаз ашьаруал еиқәа лышьан. Абри апҳәыс есымша абас лҽеилалҳәозушь?.. Мамзаргьы апсра лҽаназлырхиоз, цьарацага амаҭәа ҳәа илымаз лшәылтцоу?

– Афанаси Игнат-ипа! – сыбжьы наиқәсыргеит. Иаргьы дхынҳәны иҿааихеит. Убри аамҭазы ҳнаԥс ишьҭаз аҭакәажә дааҳәыцы-мыцит. Сара убысҟак сшәеит сшьамхқәа срызнымкылакәа сарыхьҭшьызшәа аҟәараҳәа сеитцасуа салагеит.

Аҭакәажә лыҿқәыршә аалҿылхит. Илхагылаз днаҳҿапшит, аха ҳагәхьаагьы лымкыкәа (иҟалап лыблақәа ҳрымбаӡазаргьы) дааҟәынд-ҟәынды акы лҳәаан, адырԥагьых лхы-лҿы нхылԥеит.

– Ҭынч апсыха ҳашәҭ, шәаҳпырхагамхан ҳәа ауп илҳәаз иаанаго, – иҳәеит Закурдиаев. Сыпсы сзеивымго, схәаҽуазшәа збо салагеит. Апҳәыс бырг слыхәапшыцыпхьаӡа, сан дысгәалашәон. Слыхәапшрым сҳәон, аха сгәы иауамызт. Лара длас-

кәантарӡа дахьышьҭаз ашьацтцәҟьа лзыреуамызт. Сылапш дыҵашәеит даеаӡәы. Уи иблақәа аапшуан. Инапқәа игәыҵапсаны дахьышьҭаз скылкааны дсыхәапшуазшәа акәын ишызбоз. Илапш сзымчҳазт егьырахьҟа апшра салагеит. Сахьынапшлакгьы адәҳәыпш хҟьаны ишьҭаз апсцәа зегьы сара исыхәапшуазшәа акәын ишызбоз. Исықәлашьцо иалагеит. Уи нахыс акгьы сгәалашәом.

Саапшит амшын ахықәаеы, Закурдиаев сышьҭахьҟала дсыцатәаны, игәы скыдыриааланы сикын, афельдфебель аирыӡ ала иааигаз аӡы сықәиҭәон.

Срымпытцҟьаны сцарц салагеит.

– Уеааиқәки, арпыс, уеааиқәки. Аа, абри еамҩак ыжәишь, уалнахуеит, – иҳәеит, Закурдиаев ифлиага насиркит.

Еамҩак аҟара мчылатцәҟьа исиржәит. Нас иаргьы днаеыхәаан ацәажәара дналагеит:

– Убраҟа ишьҭоу ауаапсыра, рҭыԥ иахытцны, рыдгьылқәа ааныжьны Ҭырқәтәылаҟа ицарц азы рқыҭа апыза иоуп, зегьы рапхьаӡагьы, ирыдызцалоз, аха даргьы акыраамҭагьы иақәшаҳаҭхомызт... Аҵыхәтәаны иақәшаҳаҭхан ашьхантәи илбааит Ҭырқәтәылаҟа ицарц. Аха, араҟа иахьааиз, иразҳәаахыз уара ддыр, ираҳаит уа иахьнеиуагьы бзеирак шырпеипшымыз еилыркааит; уахь инанагаз ашьхаруа жәаларқәа уаас ишырымпхьаӡо, амла ишаго, аеқы чымазара рыхьны антцәара ишаеу... Ас еипш анраҳа ацара мап ацәыркит, шьҭахьҟагьы хынҳәышьа рымаӡам. Уахь ҳцарагьы ҳапсуеит, ҳашьҭахьҟа ҳгьежьыргьы ҳаршьуеит, апсра-псра ианадамха ҳадгьыл аеы ҳапсааит рҳәан, абра иахьубаз адәҳәыпш аеы реeитцыхны апсра иапыларц рызбеит. Гәыпҩыла еицыпсуеит, ҳара ипсуа нарылганы иааж уеит, абри ҳаеуп.

Ҭырқәтәылаҟа имцар зымуаз рпыза ихаҭа дыбналеит, аха иҷкәын ҳара ҳахь дааишьҭит, ар рҿы дыҟоуп, хаҭалагьы дызбахьеит, дыпрапоршьчикуп, Аҳмеҭков ижәлоуп, амцаԥшь даҩызоуп, дҿыбӷаҟазоуп, деибашьҩуп. Абас ауп, Иаша, адунеи шеиҿартәу!..

– Избан, Афанаси Игнат-иԥа, арҭ Ҭырқәтәылан иахьнеиуа уаас изырымԥхьаӡо, мшәан, османаа ракәӡами, уахь инеирц азы ирыԥхьаз? – сиазҵааит Закурдиаев.

– Ирҳәоит, иргаз ауаа рхыԥхьаӡара рцәымыцхәхеит, ргарҭа рымам ҳәа. Арахь акәын, ашьхаруаа еихьԥшны ишцац ицоит. Араҟа иаанхар, усгьы ари ҳқәыцьма...

–Уи дарбан узҿу?

– Аинрал Евдокимов, уаҳа дарбану? Есҿны аҿԥныҳәа ҳаиргоит: аус шәызуам – абри ауп иҿыҵакӡоу. Сара дҭцас исымоу, уи иҟынтәи, аиаша уҳәозар, ауаа рхырҵәаара ауп. Убри ахыхь адырҩагьых, шаҟаҩ ԥсыз, шаҟаҩ ықәҵны ицаз ашәҟәы иҭазгалар ауп. Есымчыбжьатәи аҳасабрба сирҟаҵоит: «Ашьхаруаа рыдгьыл аҿы шаҟа ишәзырмаҷуа, рхыԥхьаӡара шәырмаҷла» – иҳәеит. Џьоукы-џьоукы афицарцәа уи иҿаԥхьа иҵыхәаршәшәо иқьақьоит, амц рҳәоит, уи ала рхы ҿырхуеит.

Сара азнык азы уи ацәажәара даҟәысхырц иақәскын, аха сҿааныскылеит. Даҟәысхыргьыдаҟәысымхыргьы акраанагозма? Иҟалаша усгьы иҟаланы иалгахьан. Амала, иҩашьаӡом, залымдарыла акгьы зхараӡам ауаа ахьынҵәо игәы иалагәышьоуп, аха арахь изеиҳәашаз уаҩы димамызт аҟынтәи ауп адәҳәыԥш аҿы «захатәгәаԥхарала» аԥсцәаҳа зыҿизҭоз ашьхаруаа сирбарц сызнеигазгьы.

– Аҭыркәа иихәыцыз удыруоу? – иҳәеит уи. – Ачерқьесцәа ахьигоз азы ҳара ҳтәқәа аҧара ирҭо ианалага, ашхәақәа ауааҧсыра рықәыртәаны амшын агәаахьы днаскьаны, урҭ ашхәақәа рыцқәа кылцәаны, иақәтәазгьы изықәтәазгьы ӡаарҟәрыланы, ирласны арахь деиҭахынҳәуан, иаанхаз рызгьы аҧара иоурц азы.

Ари аҩыза ажәабжь гәыҭшьаага уаҳа азыӡырҩышьа сымамызт, исзычҳауамызт.

Издыруан: ауаа рықәра ааины иажәны иҧсуеит, ма ачымазара иаахәжәаны иагоит, абџьар ҭҟьар иашьуеит, амца иабылуеит!.. зҳәаз еиҧш... аха ара избаз, сызлаҧшыз ауаа рыҧсышьа аҩыза даҽацьара иҟалахьеит сызҳәом. Араҟа рхала аҧсра рҽарҭоит, раҧхьаҟа уаҳа гәыӷырҭа ҳәа акгьы ахьрымам азы. Иҟалап ачерқьесцәа рдин-ҵас ала цәала-жьыла гәнаҳарыла иҭәу ари адунеи иаҧырҵыргьы, рдоуҳа иазынхоит ҳәа гәыӷрақәак рыманы акәзаргьы, ишырҳәо еиҧш, «имқьуа-имӷызуа» рҽырҭынчны аҧсра амҩа изықәло.

– Афанаси Игнат-иҧа, дабацеи ани аҧҳәыс қәыҧш зымаҭәақәа лымпыҵарҧсны илкыз ахәыҷы ихаҭа, уи дыҧсыма? – сиазҵааит.

– Ахәыҷқәа ранацәа раҧхьа иҧсӡом, ан дыхьшәашәахьан лхәыҷы агәыҧҳәы ицәон, убас еиҧшгьы саниахьеит.

– Аҭыркәцәа дырбазар, дыргеит!

– Ирзыруеи асабицәа ахьырго?

– Ахшара дызмам ираадырхәоит!

«Ауаҩжьыфаҩцәа!» – сҳәеит гәаныла.

«Уаргьы угыгшәыгуп, ууаҩшьҩуп!» – сҳәеит схазгьы. Ари аҩыза акырынтә исҳәахьан, срықәыӡбон, сеиҭарықәыӡбон, иахьа џьара, уатцәы – даҽацьара ажәлар маҷқәа ҳамч рықәхоит, ҳариаауеит ҳәа аҭоурых аӡыблара иахәлазыҧсоз, ауаҩы иҧсҭазаара,

акапеи кылтцәа аҟара ахә зымшьоз. Абыржәытцәаҟьа, сырратә уалԥшьазы ишьҭастцаз аҭоубагьы, суаҩытәыҩсатә ҭакԥхыҟәра уҳәа реиԥш иҟаҟәаз агәырԥшаагатә цәанырраҟәа акгьы рыгәхьаа скымызт.

Закурдиаев иажәа схәыцра салнахит.

– Уи лыԥсы анҭазгьы дызбахьан! – иҳәеит, – еҳ, сабиц, изакәызеи аԥшреи-асахьеи ҳәа илымаз, изакәытә цәеи-жьи ссирзи уи илнубаалоз. Ажәалагьы иузеиҭаҳәом, иҩны аҟьаадгьы иузантцом. Иҟалап, убри илеиԥшыз лзы акәзаргьы Анцәа-хша ҳәа ззырҳәоз!

Ҳара, убра амшын ахыҟәан, ахьаца-тцла амтцан ҳахьынӡатәаз, иааит гәыԥҩык ачерҟьесцәа. Руаӡәк иҽеы аҕәра инапы ҭаршәны икын. Ашьхаруаа шаарбаз еиԥш аурыс исолдаҭцәа нарыдибаҳәалан еимырдеит, нас наҟ ирԥыртцит. Ашхәагьы ааины аҟәара иазааигәаны иааӡхгылеит.

– Арҭ цоит! – иҳәеит Закурдиаев, – уаала, дара рышҟа ҳнеип!

– Уца уара, сара исҭахым! – сҳәеит.

Закурдиаев дҩагылан уахь иҿынеихеит, аха избон акы дшаргәамтцуаз.

Ашхәа дааныттны аҟәарахьы дааит ҭырҟәа палтыҟсак, ихи-ихәамци ахьеиԥшьу узеилмырго, амрахәагаҿы илымҳа иатцхыз илымҳарыҩҟәа еилаарцыруан. Ачерҟьесцәа дшаарацәажәаз еиԥш, даргьы икәшаны иаагылеит. Заҕәра икыз аҽеы, иҩашьомызт, аҟабардаҟәа рҽыжәла ишеиуаз. Иҩашьомызт иара аҽеы аҕәра зкызгьы ирацәажәоз аҭырҟәа дышиҟәшаҳаҭмыз. Аҽеы аҕәра аноуишьҭ ус ахала игылан, уажәы-уажәы ацламҳәа ижәҩахыр иахьнашьуан.

Аҽеы иадгылаз ида егьырҭ неины анышь инаҟәтәаан, инахараны иӡхгылаз аҕбахьы рҿынархеит.

Аҟәараҿы игыланы ирзыпшуаз ашьхаруа ҷкәын ишәақь ааиҟәаныхны, аҩада ажәҩан ахь ахы рханы «амгәа иҭаз» ааҭаирцәит, нас иршәаны амшын иналаижьит, иҟамагьы ааимҵихын уахь иршәит, иаргьы дыҩны еишьҭаланы иааиуаз, ацәқәырпақәа рахь иҿынеихеит. Атрышә данас, иҿгьы иахьгылаз иаақәыр-қәырын, иҩатцпан апшәма инаишьҭалеит. Уи иҟны ианнеи, ахәда инапы аакәиршан, еиваӡысо амшын иеицхылеит.

Сахьпшуаз гәаныла ус сызбон: «зныкеибганы аҵба аҟынӡа изнеигәышьар, иҩышьҭыхны аҵба иақәдыртәоит» ҳәа. Аха, уаҳа умпсит. Аҿы ахәда инапы акәыршаны ишикыз еиваӡысо аҵба иавсит, шаҟа инаскьоз аҟара иаҳа-иаҳа сылапш иацәыӡуан, ацәқәырпақәа зны ихырҩон, нас «агәаҩара» иҭарыжьуан. Нас зынӡаск исцәыӡит.

Уажәрааннӡа адәҳәыпш аҿы сызлапшыз ахҭыс анаҩсан ари избаз убасҟак аҟара саргачамкит изура сақәымшәо. Гәаныла исҳәон: «упсҭазаара аҵыхәтәа хуркәшарц уҭахызар, аҿырпштәы бзиа! Ашә кыдҟьаны удәылтцит ҳәа акраанагома, ашьҭахь акгьы узмырҿеиуазар. Уаныҟам ашьҭахь иузырҳәалакгьы зегьы акакәӡами?!...»

Иаҳа-иаҳа схы сгәы ахшәон, амшын аҟны аҿзаарҟәылара сылымшаргьы, схы ахызатцә ҭасыртәап» – сызбеит.

Ауаҩы иаҟара уамашәатцәҟьа ишоу даҿа гәымхак узыпашауам. Аҿшьра сгәы ианҭаск, бзиак зызбаз иеипш, слах-ҿыхӡа сааҟалеит.

Закурдиаев дааит, аха илахь даара еиқәын. Уи симырбарц иҭахны:

– Шьыбжьхьа хиоуп, уаала! – иҳәеит. Илаҿымтӡакәа ус снаихәапшит. Иареи сареи ҳабжьара аҭӡамц хьшәашәа ҳабжьалара ишаҿызгьы гәасҭеит.

Закурдиаевгьы, афельдфебель цәыхаагьы, ахырҵәҵәарҭагьы, амшынгьы, адәгьы, абнагьы – зегьы-

згьы абри адгьыл аҿы акәын иахьыҟаз, сара егьи адунеи ашәхымс сызшьапык ыласыргылахьан…

* * *

Дахьаанагаз, дызлааз ҳәа ҳамбаӡакәа, ажәҩан даалшәазшәа даакылсит ашьхаруа арҵыск – иоураитҭбаарала наӡаа-ааӡак, иҧшра-исахьала абри иныс уҳәаратәы.

Абырг данааидгыла, Закурдиаев ила-иҿы ааихаччеит. Дара акы еибырҳәон аҧсцәа ахьышьҭаз адәҳәыҧш ахь инапшны, нас уахь дцеит.

– Иугәалашәома, Озермес ҳәа зыӡбахә уасҳәаз иоуп. Абанҭ аҧсхыхра иаҿу дырзааит, рыҧсымҭазы «Ауаз ашәа» рзиҳәарц.

Шьыбжьхьа анаҳфа ашьҭахь, арантәи сцарц иақәскит, аха акапитан аҧсраҩынтцәаразгьы иумит, «ухала усзышьҭуам, уатҵәы уахь аокруг ахь аӡәы дцараны дыҟоуп, уиццап» – иҳәеит. Имасымкит, иахьагьы уатҵәгьы еиҩыргозеи?!

Зхы-зтцыхәа ыҟамыз ҭоурых шәҟәы бжатак збан, саҧхьо аҵәардгәы сықәиеит. Цас иауазшәа абри ашәҟә бжатаҿгьы иаацәыртцит схьаақәа зырҿыхашаз.

Бжьынтә пҳәыс даазгахьаз Иван Грозни иҭаацәаратә хҭысқәа рҿы снанагеит. Уи аурыс ҳәсақәа игәы анрыхшәа ачерқьес пҳәызба пшӡа Гәашьанаи – ашьҭахь Мариа Ҭемриук-ипҳа ҳәа еицырдыруа иҟалаз, дизааргеит. Ҳәарас иаҭахыузеи, Иван Грозни (алеишәацәгьа) ачерқьес пҳәызба қәыҧш лыҧшреи лсахьеи рымацара ракәӡам дхызхыз. Гәашьанаи инапы данакуаз, ибла иаахгылон адыгақәеи аҟабардақәеи рхаҭарнакцәа – ауаа нагақәа, Ҟрымтәи ахани аҭырқәцәеи ҳарцәыхьча ҳәа изааиқәаахьаз. Урҭ дахьырхатцгылаз инаҭаз рацәоуп; иаҳра иацлеит, инапаҿы иҟалеит адыгақәеи ачерқьесцәеи рыдгьылқәа, уигьы азмырхакәа

есышықәса аҳаза ду рымихуан, уи анаҩсангьы ҩажәа нызқьҩык ашьхаруаа аибашьцәа аурыс ир рҿы аррамҵзура иахысуан…

Сгәы сзақәымкызт, наҟ иқәсҵеит, изҭахыда аҭоурых аӡыхәашь аҭалара. Адыгақәа рбырг-ҟәышцәа аҳәынҭқар Павел Актәи иҟынгьы ине-ихьан, инапатҵаҟахьы идикыларц азы, аха уи аҳәынҭқар пынтҵахашәшәала Ҭыркәтәылеи иа-реи реизыҟазаашьа иацырхагахар ҳәа дшәан, мап рцәикит.

Рапхьатҵәҟьа исзеилкааумызт аҭыркәцәеи ҳа-реи иҳабжьаз аизыҟазаашьақәа зеипшратҵәҟьаз, ашьҭахь ауп схаҿы иааиуа ианалагаз, – Осман-тәылантәи иаауаз аемисарцәа, амулацәа, ахәацьацәа рыбз иқәыз ажәа хаа ашьхаруа жәлар ықәганы рга-ра акәын изызкыз. Рыцҳарас иҟалаз урҭ рполитика иадгылаз, ихнахыз, иацныҟәаз рацәаҩхеит.

Урҭ ирҟаҭәаз агаӡақәа абџьар кны аурысқәа ирықәлон, иршьуан, идырҳәуан. Убастҵәҟьа рзы-руан рхымҩапгашьа згәампхакәа ирҿагылоз дара ртәқәагьы.

Аԥенцьыр аҟынтәи избарҭан амра аҭашәара ишаҿыз. Схы сзымдырууа аҟынӡа арыжәтә зжәындаз сгәахәит. Уаххьа анаҳфоз ус иагьыҟастҵеит. Атҵх агәазы саапшит. Сеиҭацәарц салаган, аха зуапа зеылаҳәаны адашьмаҿы ишьҭаз, Закурдиаев ихәда абжьы самыхәошәа анызба, адәахьы сдәылтҵит, аҟарул агәашә сзааиртын:

– Хара шәымцан, шәхацкы! Машәыр шәыхьыр ҟалоит! – иҳәеит.

Мзаҭәымҭан. Иара амзагьы шашаӡа ажәҩан агәы икыдын. Амшын ацәқәырпақәеи абӷанчҳи «еихәмаруан», ахьыр-хьырҳәа еихәлаччон. Ина-хараны изхгылаз аӷбақәа руак ыҟаӡамызт, схы дааҭашәеит зеы ахәда знапы акәыршаны амшын

ихылаз ашьхаруа ҷкәын. «Аҽы акәу, апшәма иакәу рапхьа иӡааҟәрылаз? – схәыцуан.

Амза амшынгәы ихнаҵоз ашәахәа мҩахәастатцас акәын ишалдаз, сынхылан сцандаз угәахәрын уахьахәапшуаз. Аха, уахь ишшәартаз дырны сышьтахьҟа саагьежьит. Уажәазы сахьцалакгьы сзеипшын, ицатәуп ахьырҳәоз сцон, гәаныла сышнеиуаз акәымкәа, абар, издыруаз амҩахәаста збеит. Саныланы сышнеиуа, сҿапхьа иаацәыртцит ачыкьра еилачыра-еиқәатцәақәа. Урт рышьтахьҟа бжьы-таала аӡәы ашәак иҳәон. Иҩашьомызт гәаҟашәан. Амахәқәа снарыха-аарыхан сынцәытцпшит. Сылапш наиқәшәеит аҵла зҽадтцаны игылаз хатцак, дҩашьомызт дышчерқьесыз. Сара сцәыртцаанӡа, иара ахьышәтҳәа сгәеитеит. Сышьтахьҟа сгьежьып сгәахәын, сшьапаҿы акы сахҟьашеит, схы ларҟәны игәастазар – дышьтан апсыхьшәашәа, сцәа саатӡыӡааит. «Ари агәаҟ апсцәаҳа дааины данааидгыла иҽитцәахырц ачықь давалазар ҟалап» ҳәа, газахәыцракгьы аасхташәеит.

«Ара дахьышьтоу асолдатцәа-апсыжцәа дрымбакәа даанхар дыгәнаҳауп»– аасҳәан снапы дантцаны даашьтысхит, рацәакгьы дхьантаӡамызт, дсыманы адәҳәыпш аҿы дназган, егьырт иҩызцәа апсцәа днарывастцеит. Абарт сызлапшқәаз убри аҟара сгәы дырпшааит, илеиматәаны атцәыуара салагеит. Нас изулакгьы уи апсцәа ртып ааныжьны наҟ сапыртцит. Сеиханы стып ахь сдәықәлеит, аха сышьтахьҟа шьапышьтыбжьқәак саҳауа салагеит, сшәаны санхьапш, уажәрааанӡа апсцәа ирхагыланы ауаз зҳәоз ахатца дсышьталаны даауан. Скылкаангьы дсыхәапшуан. «Мшәан, ари иахьа Закурдиаев дзацәажәоз ашьхаруа ҷкәын иакәӡами? Ааи, иара иоуп!» – сҳәеит, нас, – Озермес уоума? – сыбжьы наиқәсыргеит.

Иара ашьшьыҳәа иҿааихан, дысзааигәаӡаны даасыдгылеит. Иаасыкәыршаны иааќаз шынеибакәыз: амза ашәахәақәа, адәҳәыпш аќны ишьҭаз аԥсцәа, ацәқәырԥақәа рқәыԥсычҳара, шьҭыбжьыда иниаќьаз уахынлатәи ахьычԥацыр, икәымжәы маҭәа дҭаќаца сҿапхьа игылоу ачерқьес – абарҭқәа зегьы-зегьы ԥхыӡ избозшәа акәын сшыќаз. Сҿапхьа игылаз Цьегәаќәа (жәлар рашәаҳәаҩ) аурыс бызшәа цәгьамкәа ишидыруаз аасгәалашәан:

– Закурдиаев сҩыза бзиа иоуп, ҳагьеиуацәоуп – ҳәагьы нацыстцеит. Нас: – уара уакәызма аԥсцәа ирхаԥхьоз? – снаиазтцааит.

Озермес анбанқәа еилырфаҷа аурыс бызшәа цқьала «ааи, сара соуп!» ҳәа, аҭак сиҭеит. Раԥхьа уи дрыҳәон: «…Шәгыл! Шәаала, ҳцап аибашьра ахьыќам!» ҳәа, реиҳәон. Аха, дара, уи игәра ргомызт; «…уаҳа аԥсҭазаара ҳәа цьаргьы иќаӡам, зегьы-зегьы аибашьра иахәлабгахьеит, ҳара ҳтәы ҳәа уажәшьҭа акгьыќаӡам, аԥсра хьшәашәа ада!..», рҳәон даргьы. Ианырмуӡа ауаз рзиҳәон иара…

Иџьоушьаша абри ҳаицәажәашьагьы аԥхыӡ саланы избозшәа сгәы иснаҭон. Иара сызиазтцааз аҭак ансеиҳәа ашьҭахь, сҿаҳахазшәа ҳамҭакы ус сихәаԥшуан. Амала, уажәы изласгәалашәо ала, «Изакәытә ашәази ирзуҳәоз?» ҳәа, сиазтцааит. Иаргьы «ан лычҷкәын наӡаӡа ҳәа иалҳәоит, иара дыццакуеит, дымцар иуам… абас иќоуп» – иҳәеит.

– Убрахь, аибашьра ахьыќам акәу дахьыццакуа?

– Ааи!

– Иабыкәу уи, аибашьра ахьыќам?

– Убрахь!.. – иҳәеит иахьыкәу еилкаамкәа.

– Нас, уара угәра зырымгозеи?

– Сыгәра зырымгаз… урҭ уаҳа рыԥсы адунеи иқәӡам, ирхытцны ицахьеит. – Ииҳәаз цьашьо сышихәаԥшуаз, – Саргьы зтцаарак усҭар ќалома?

– иҳәеит Озермес. – Убраҟа адәҳәыпш акәакь аҿы ишьҭаз аԥсы адәагәҭахь днаганы аҵәыуара узалагазеи? Иԥсы анҭаз дудыруазма?

«Мап!» ҳәа, аанарго схы аасырҭысит.

– Уара ухаҭала гәырҩа умоума? – деиҭасазҵааит.

– Сара, сароу… сара урҭ рыцҳасшьоит!

– А-а-а, уеилыскаауеит! Ҳара ҳажәлар рҿгьы, ус иҟоуп, фырхаҵарыла иҭахаз, драҕажәлазаргьы, лаҕырӡыла дырҭәыуоит.

Сара сажәақәа рҵакы иара даҽакала еиликааит. Убри аҟынтәи:

– Мап, уи азы акәӡам! – сҳәеит, – сара схаҭагьы сыԥсы ари адунеи иқәӡам! – Исҳәаз даназхәыц ашьҭахь ус сеиҳәеит:

– Уаргьы аԥсра уеилаҳауама?

– Ааи! – сҳәан, схысга нацәа саргәҵысҭа инадкыланы инаисырбеит. Иибаз изымбатәбараханы дсыхәаԥшуан. Сара усҟан исыздырӡомызт ашьхаруаа рҟны амалаҽешьра рҵас ишаламыз. Уи моу зҽызшьуа аӡәы дҟалаӡаргьы иқәызбон акәымзар, дрыцҳашьаны алаҕырӡ иқәырҭәаӡомызт. Амалаҽешьра игәнаҳароуп ҳәа ирыԥхьаӡон. Аҽешьра – ҽешьра ианадымха уи згәы иҭазкуаз, аԥсцәаҳа ихаҭа даайны дигаратәы ихы ҭаиргылар акәын.

– Сара аурыс ҩыза бзиа дсымоуп, Алиа ихьӡуп! Шәара шәтәала – Илиа, – иҳәеит Озермес. – Уи, ашьхаруаа рабашьра мап аҵәкны, ҳара ҳашҟа диасит. Ҳара ҳҿы дыҟоуп, дынхоит, дынҵуеит, ҳҭахык иеиԥш ҳаизыҟоуп. Иуҭахызар, уи иахь узгарц сылшоит!

Схагәҭа жьаҳәала иасуазшәы акәын сыхшыбаҩ «ахьеибафоз» абжьы шсаҳауаз. Аха, нас сааимшәахын «абри абыржәы исеиҳәаз, уажәраанӡа схахьы иааганы сышԥазымхәыццыз!» – сҳәон, сгәанала.

– Озермес, иҟоу удыруама, исоуҳәаз сақәшаҳаҭуп! – сҳәеит иаразнак. – Сга, суццоит!

Убра амшын аԥаҩ аҿы ишьҭоу ахаҳә ду аҿы сизыԥшызарц насаҳәаны, адырҩагьых дцеит уажәраанӡа ауаз ззиҳәоз аԥсцәа рахь. «Бзеила» ҳәа, реиҳәозар акәхарын. Саргьы амшын ахықә ахь снаскьан, ашыцламшә зқәиааны ишьҭаз ахаҳә ду снадиаалан хәыцрак сынҭанагалеит. «Ари сызлоу аԥхыӡ уажәшьҭа ихыркәшахап, саргьы Закурдиаев ихәламшәы иҭыҩуа аӷызбжьы ацәа салнахуазар акәхап» ҳәа, схәыцуан. Сахьынаԥшуаз амза ашәахәақәа амшын агәы хкы рацәала ихыхәмарлон.

Ахьҭагьы сакит. Иабыкәу мшәан, сахьцо?.. Зегь акакәӡами сара сзы! – схы сеихсыргьы, сахьымаара сцаргьы? Сааизар аахыс, шышкамск иаҟароу иадамзаргьы хәарҭарас исылоузеи? – схы сазҵаауан, – ишԥазури, ус иҟоуп – ауаҩытәыҩса ицәаҩа-ҟазшьа – аԥсыҽра илагәышьоуп.

Ашьыжь сшыҟам ибар, Закурдиаев аҳәҳәараaҟаара дшалагашазгьы аасгәалашәеит, икәшамыкәша иҟоу зегьы ршьапы ишықәиргылозгьы сназхәыцит. Убри аҟынтә игәы сырҭынчырц шәҟәы бӷьыцк изызҩып ҳәа иақәыскын, аха уигьы аҭахымызшәа збеит. Иаҳагьы иеиӷьуп хабарда дыбжьаӡит ҳәа срыԥхьаӡар, усҟан бычҟәын дҭахеит ҳәа сангьы ашәҟәы еиқәатцәа еицарса лоуӡомызт.

Иашангьы, исхызгақәаз рышьҭахь, абрахь Сибраҟа санахырга, сан исзылҩыз лысалам шәҟәы аҿы илыҩуан «сыԥсит» ҳәа, агәра шылымгоз…

…Озермес дшааизгьы сызгәамҭаӡеит. Адгьыл даатцытцызшәа саԥхьа дгылан, саргьы иара ишҟа шьаҿақәак ныҟастцеит, убри аамҭазы ахызатцә аршәаа иасны схылԥа схаӡамызшәа иаасхнакәыцәааит, ааигәаӡа атцықьҳәагьы ахысбжьы геит. Озермес саамтцпаан ахаҳә снаваижьын, черқьес бызшәала датцаҳәҳәаны ибжьы иргеит.

Архәҭа ахьыҟаз аганахь ала аҟарулцәа еиқәҿыр- ҭит, адырҩагьых аҟәҟәаҳәа ахысбжьқәа геит. Нас

иаатҵынчрахеит. Озермес схылҵа аашьҭихын инасиркит.

– Уара амза алашара уеаҭаны угылан, уи азоуп рылаԥш узыҵҵашәаз, – иҳәеит.

– Иҳаихсуадаз?

– Дабрагьуп! Иаб иашьа абни адәҳәыԥш аҿы аԥсхыхра даҿуп.

– Аказы сышуазҵаашаз схамшҭи, уеы умгаӡои? Мамзаргьы уҩыза бзиа Закурдиаев бзиала ҳәа иаумҳәаӡои?

– Мап!

– Ус акәзар, ҳдәықәҵа!

Аԥхьа амшын аԥшаҳәа ҳаваланы дгьылбжьахак ҳақәланы ҳцон, нас амшын, иаҳа-иаҳа ҳашьҭахьҟа иааныжьны ҩада, ашьхара ҳеадаҳхалон, зны аиҩхаахьы ҳалбаауа, арҩаш ҳарны, акыӡгра ҳаҿало ҳцон, амшын арҕьарахь инхон, амза хлантцы иҭалон. Ҳныҟәашәа цьара акы иаагмырхаӡакәан ҳцон. Макьанагьы сызлаз ԥхыӡын сара сзы. Амҩан ҳазлацәажәоз акгьы сгәалашәом. Ҩбаҟа саат раҟара ҳныҟәахьан, Озермес, ҳшеицыз абыржәы игәалашәазшәа.

– Аҩны шәышԥаҟоу? – иҳәеит.

– Иҭабуп, хар ҳамаӡам! – сҳәеит саргьы.

– Ушьҭахьҟа, уҭаацәара рҿы иманшәаланы иҟоума?

– Сан лхала лоуп исымоу, уигьы дахьыҟоу арантәи даараӡа ихароуп, – сҳәеит. Аҭакс:

– Аллаҳ агәабзеира лиҭааит. Уара иухьӡузеи?

Сыхьыӡ иасҳәеит. Ҳамҭак ашьҭахь:

– Иақәыб, уара ишԥауҭахыу, сара усысасуоу, мамзаргьы ацуҭа-уаа урыланхарц уҭахыу?

«Иақәыб» – ари акәхоит уажәшьҭарнахыс сыхьыӡ ҿыц аасгәахәит. Сара сыбналаны ашьхаруаа рахь сцаны сышрыланхаша ҳәа акгьы сазымхәыцӡацызт, аҟынтәи исҳәо сҿамшәо саақәхеит.

Озермес сицны сахьцоз, сара сыбналаны ашаҧсыҕцәа рахь сцандаз ҳәа акәӡамызт, истахытцәӄьаз схы сацәыбналарц акәын. Ари ашьхаруа ҷкәын иситҭаз азтцаара уажәы акәымзаргьы уашьҭан аҭак аӄатцара шсықәшәоз уажәшьҭа избон, аӄынтәи, исҳәоз цқьа агәра ганы сшыӄамызгьы:

– Шәара шәҿы саагылоит! – сҳәеит.

– Ҳаи, аферым! – исҳәаз шаӄа игәы иахәаз изымҵәахуа ҿааиҭит.

– Атцх лашьцара ҳеалакны, ҳеыхәжәаны ҳабацои, ҳабаццакуеи? – сиазтцааит.

– Ҳҳаблаҿы аӡәы аҧсхыхра даҿуп, ипсы сахьӡароуп, исзыпшуп, – иҳәеит.

Абарҭ ацәаҳәақәа ирыпхьо аҽпныҳәа ситҭаргьы ауеит, ахаан сзымбацыз Озермес, абас иаармариаӡаны сыгәра ахьигаз азы. Аха, сара, иззымдыруа ишәзеиҭасҳәоит, ашьхаруаа зегьы ауаҩы игәра агара цәаҩас ишрымоу. Уи зыхӄьогьы, сгәанала, дара амцхә иахьуаақьиацәоу акәзаргьы ӄалап. Иӄалап сиашамзаргьы, аха ауаатәыҩса рыбжьара иӄоу агәреибамгара, ацивилизациа иахылҿиааз акы акәушәа збоит. Ааи, уи адагьы ҽытцга амамкәа иауӄахыу... Анкьатәи аамҭақәа рзы, ирҳәоит вологдаа рҿы аҩнқәа рыҩнашәқәа адыркӡомызт ҳәа. Сан исзеиҭалҳәон, амҩа хара иқәу амҩасҩы, тцхыбжьонзаргьы, џьара аӡәы иахь дымҩахытцыр, дызҭааз апшәма дизтцааӡомызт «уабантәиаауеи, узустада?» ҳәа. Иазтцаарахь диасаанӡа уаххьа иҿаитцон, ичаи ршыга «асомовар» наизықәыргыланы нас акәын иҭтцаара даналагоз. Ара Ангара аӄны акәзар, уаӄатәи хазуп; ашәқәеи аценџьырқәеи ытцаршьыхаа иаркуп уахгьы-ҽынгьы. Абааш иаҩызоуп, ҩналашьа рымаӡам.

Мҩасҩык дымҩахытцыргьы, рышә длылапс дымцозар, изаадыртӡом. Ус ахьыӄартцо зыхӄьогьы амзыз

хазуп – арахь дымҩахытцыр алшоит абахҭа аҟынтәи ирцәыбналаз ауаҩы – цәгьамзар бзиа ҟазымтцац, иагьыҟазымтцо.

Сара усҟан Озермес иеипш иҟаз ауаҩы сицныҟәартә еипш сахьиниаз азы сразҟы сыцныҟәеит ҳәа сгәы иаанагоит. Мамзар, схала сдәықәлазтгьы, ачерқьесцәа рахь сцоит ҳәа, хымпада амҩан, ахызатцә схы иҭадыртәон. Уаҩы симбаӡакәангьы слыбжьахәаша сыӡуан, алашәагагьы ҿатцахәыс сроураны сыҟан, аха…

Атцых ашарахь ахы архахьан, сымҩанызаҩ Озермес ибла гәыґра-иатцәақәа еилсыргартә еипш аамҭа неихьан. Амҩа ҳақәын.

– Уара уаб Ҭырқәтәылаҟа данцоз уара узицымцазеи? – сиазтцааит.

– Сара саб убас сеиҳәеит: ауаҩы ипсҭазаара амрагылареи амраҭашәареи ирыбжьоуп. Ашапсыґцәа аӡәырҩы амра иахьӡарц ицеит, сара сыпсҭазаара ахы ахьхоу амраҭашәарахь ауп. Уара уқәыпшуп, уахь угара ашьыжьтәи амра агылаха амҭара иаҩызоуп.

Анаҩс саб еиҭа ус сеиҳәеит, – дцәажәон Озермес, – сара ақәра ду ныстцит, акыргьы збақәахьеит, акырқәагьы сырхаанхахьеит, сразҟы сахьнанагалакгьы сыпсадгьыл анышәнап сыцзааует. Уара макьана уахьымӡаӡац ушьапы уқәгыланы удац-пашә аҳара, абрантәи удгьыл ааныжьны уқәтцны уанца удгьыл агәыбларагьы уцәыӡуеит. Даҽакгьы сеиҳәеит саб: абрантәи ҳҩыцьагьы ҳақәтцны ҳцар, нас ирзызҳәода ахәра ашәа, ашәа иалатцаны еиҭазҳәода ажәлар руаз ажәа, ажәала рхьаа хызҩауада, ауаа ирзеиҭазҳәода ҳара ҳҭоурых, ииран иҟоу? Саб ажәала сибжьаӡомызт, сиааӡон иара ихатә ҿырпшала, аха данцоз бзиала ҳәа саҳәо ус сеиҳәеит: абжьы бзиа аллаҳ иҳамҭоуп, уи аганахь ала аҟарматцысгьы, абнацә

ма аҽбзиа излареиҕьу егьыҟам аҵьеигәаҟәагьы убас ауп егьырҭ ауаапсыра дреиҳаушәа ихы импхьаӡалароуп, уи усс имоу даҽеаӡәы ихьаа ихатә хьаак еипш идкыланы, ашәала уи ихьаа ахҽра – абри ауп аҵьеигәаҟәа ҳазшаз напынтцас иитаз. Ахаангьы ашәа рзумҳәалан хаҭала иумбаз апшӡареи, ӡбахәыла иуаҳаз аӡәы ифырхатцареи. Уара убжьы абгыӡ абжьы иеипшхарц уҭахымзар ашәа рзумҳәан ашьауреи ауаҩшьреи…

* * *

Аамҭала сгәалашәаракәа знысцоз стетрад, зымҩа иаансыжьыр акәхеит. Сцеит Енисеискҟа издыруаз аӡә иахь. Уи истахҟәаз адокументкәа рыла сеиҟәиршәарц исеиҳәахьан. Аиашазы, сахьнеиз, сыззнеиз азы мап сцәимкит. Сдокументкәа зыхьӡала иҟаитцашаз рыпшаара далагеит. Ма сҭуҵьарзар, мамзаргьы саамсҭазар акәын. Атцыхәтәантәи иаҳа иснаалон, избанзар аҭуҵьарра сара исылтцуамызт, амҩан исытцырхыр ауан. Зыҟны снеиз иара убас сзыпхьашаз ашәҟәқәагьы сиҭеит. Амала «Отечественные записки» ианыз Ф. Достоевски ироман санапхьалак шьҭахьҟа, изсырхынҳәырц дсыҳәеит, аха уи сара исымгаӡеит, избанзар Достоевски иҩымҭақәа санрыпхьалак атцәыуара сакуеит. Иҭабуп ҳәа иасҳәоит уи «Апсцәа рыҩны» аҟынтәи антцамҭа аҿы ачеркьесцәа рзы ажәа ҟәандакәа ахьиҳәаз азы. Сара Енисеиск аҟалаҟь агә-цәа сзахакӡом, избанзар, араҟа ҭмыҳәҳәаррас иҟоу зегьы ыҟоуп, ауаа, арахә реипш икны ирҭиуеит, аиҳаракгьы ахьыпшааҩцәа, апара андырҳалак, рпара аҟьара иалагоит, ҩыжәрахоит, еиқәпарахоит, еисрахоит – хәымгарас иумбара иҟоузеи.

Зыҟны сыҟазгьы игәы ҭынчӡамызт, сахьтәаашаз насирбан, ижакьа еипхьашьшьаауа иуада ахашәа-

ра-атцышәара длеи-ҩеиуан. Нас аматцуҩ-пҳәыс иб-жьы лықәиргеит ҳасас ачаи изыршы ҳәа. Уи ачаи ахьынӡалыршуаз исзеитеиҳәеит Петербург ауаа рҭакра ишалагаз, зықьҩылагьы иштаркуа.

– Адырҩагьых аҳәынтҟар ишьра рҿазыҟартцон, – иҳәеит уи. – Ари уара ушпахәапшуеи? – дсазтцааит иара. Сара иахысҳәаара сыздыруамызт. Зны Каракозов уаҩтцас дахьзымхысыз азы сгәы пжәаны сыҟан. Мшәан, Анцәа дыҟазар, ауаа зыргәаҟуа, акгьы зхараӡам, инызмырхо, ацәгьапсышьа рызҭо ихаҭа дзахьимырхәуазеи, иқәшәараны иҟоу ахызатцә зирбыруазеи, ажәлар рҳақ ыҟазар изымгар акәӡами?! Абас еипш иҟоу азтцаарақәа сыхҭакны срыман, рҭак ахьсзыҟамтцоз азы сҳәыпцы-ӡыпцуан, нас сгәы аасыпсахшәа ҟастцан:

– Уара, уара узхысрызу?.. – сҳәеит.

– Ус акәзааит, аха хаҭала уара ушпахәапшуеи? – даҟәытцуамызт изтцаара.

– Аӡәы иеихсрала, ухгьы даҽаӡәгьы узеиқәырхом.

– Излазбо ала, уара уи ахҭыс уақәызбаӡом?!

– Мап, сақәызбӡом!.. – сҳәеит.

Аҩны санааи, сантцамтақәа сеитарыхәапшуа салагеит. Абар, ассир ахьызбаз, цьарамзар-цьаргьы, сҩымтақәа рҿы ажәа, «ачерқьес» ахьынтәаауа, хылтцшьтрала изтцанакуа уҳәа салацәажәаӡом.

Ари азтцаара, хымпада, ицәыргамзар ҟалаӡом.

Ачерқьесқәа ирхыу-иртцыхәоу иазкны еиуеипшым аҳәамтақәагьы ыҟоуп. Ирҳәоит ачерқьесцәа зхылтцыз ҩыцьа аишьцәа Чери Қьеси зыхьӡыз, ыҟан ҳәа. Даҽа гәаанагарак ала ажәа «ачерқьес» аӡиас Черек аҟынтәи иааиуеит рҳәоит. Убри аӡиас ахықә аҟны ауп атаҭарцәа рыр еилаҟәыбаса ачерқьесцәа иахьықәыртцаз. Иҟоуп даҽа ҳәамтакгьы уажәрааҥза иаҳҳәақәаахьоу рахь иҟаӡам – ачерқьес ахьӡ ааиуеит ауар бызшәа саркиас аҟынтәи. Уи иаанаго

ахыхтцәаҩы ҳәа ауп. Аԥшьбатәи агәаанагара атәы ҳҳәозар уаҟа ирҳәо ала адыгаҟәа ажәытәӡатәи рабшьҭра керектаа роуп.

* * *

Озермеси сареи амҩа ҳахьынӡеицыҟәыз, сзеигәырҕьоз сыԥсы ҭаны сахьеиҟәхаз акәын. Аҳауа салачон сгәазхара, аԥсабара аԥшӡара сыбла хнакуан, сылаԥш сзаҟәыгомызт, ашьхадгьыл ацәаҩаҟәа џьасшьон. Изакәызаалак хьанҭарак сылаӡамкәа сласкәантраӡа, аџьмаҿыс еиԥш сныҟәцалааҟәцало акәын сышцоз. Аха, арсҟак ҳахьылбааауаз, ҳахьхалоз азы акәхап, сшьаргәытцаҟәа сыхьуан умҳәозар, амала ашәарах шьамхы зтцаз сҩыза џьеи исырбарын.

Адырҩаҽены амра ашьыбжьышьҭахьрахь илхытцхьан еиԥш, Озермес симаны чмазаҩык дахьыҟаз ҩнаҭак ахь дымҩахытцит. Ачымазаҩ-гәаҟ Алтцыкә ихьӡын. Уи аҩнаҭахьы ҳнеиаанӡа уахьынтәи ашәаҳәабжь ааҩуан. Ашьҭахь, сара излеилыскааз ала, ашаԥсыҕҟәа убас еиԥш тцасс ирымазаарын, ачымазаҩ дахьроуаз аҩнаҭахьы, агәылацәа хацәала-ҳәсала, арԥарцәа, аҭыԥҳацәа еиманы инеиуан, ашәа рҳәон, икәашон, алаф еибырҳәон. Убри алагьы ачымазаҩ ихьаа мчыдатәны ихадырштуан, ихырҽуан. Ахәра ҕәҕәа зауаз, раԥхьатәи атцых азы дыцәар руӡомызт. Ашәхымс аҿы ацәеиха шьҭартцон, иааҩналоз зегьы рыцыԥхьаӡа убри акырынтә иасуан. Уи иаанагоз ажьира анцәахәы Ҭлеԥшьа ицхыраарала ахәра змаз ихәра иамаз амца-шоура артәаара акәын.

Ус ега ҟартцазаргьы, Алтцыкә ихьаа рзыртәомызт. Ианамыхәаӡа акәзаап Озермес иахь адырра аныҟартца. Ма уи шәаҳәарала ачымазаҩ ихьаа маҷк иадамзаргьы ишԥахымҽери ҳәа азырызбеит.

Озермес дшааз иаразнак ала ацуҭа зегьы еигәныҩны ираҳаит. Хацәала, ҳәсала, аҩнаҭақәа ҳахьрывсуаз, иҳаигәырҕьаны апсшәа ҳарҳәон.

Озермес иаара арсҟак ргәы изахәоз, маӡас иатцаз нас-нас ауп цқьа ианеилыскааз. Ашьхаруаа рҿы жәлар рашәаҳәаҩ ҳәа, изышьҭаз, дааразa ҳаҭыр иқәыртцон, уи «апсы диргылоит» ҳәа акәын ишизырҳәоз. Ажәлар рашәаҳәаҩ иқәыртцоз аҳаҭыри-апатуи даҽакы иеипшмызт, избанзар уи анцәа иҳамҭак даҩызаны даӡәыкны дыҟан, ишакәым ала аӡә дихцәажәар, ма дилакьысыр ҟаломызт. Иаргьы инакәзаалакгьы, иарбанзаалак азы ауаҩы иқәызбара, иахьырхәра азин имамызт. Иашәақәа ззикуаз, изхиҳәаауаз аҭоурыхтә хҭысқәеи ауаа рфырхатцарақәеи ракәын. Ари жәытә-натә аахыс шьҭреимдарала абипарала иааауаз тцас-қьабзын. Ишырҳәо еипш, ҽык иҭытцуан, шәҽык ирҭалон. Ари атцас атцара змамыз ажәлар рзы атцак дуӡӡа аман.

Сара сахьашьцыламыз ацуҭаҽы, сзышьцыламыз ауаа рҟны смыцхәызшәа схы збон. Иҟамлои, иаҳҳәап: «ҳаҕа иаҳзааишьҭыз чарҳәаҩуп!» ҳәа сзырҳәаргьы. Нас ишпаҟастцои? Озермес сиҳәеит сызусҭоу, хықәкыс ишьҭысхыз еилырганы исызреиҳәарц. Исҳәаз анырзеиҭеиҳәа, ишызбоз рлакҭақәа аачхеит, саргьы сыпсы ааивызгеит. Акы сазтцаақәарцгьы иақәыскқәан, аха уи уашьҭан иазаансыжьит.

Озермеси сареи ҳрыманы агәаҟра иаҽыз ачымазаҩ ишҟа ҳнаргеит. Ҳшыныҩналаз еипштцәкьа ачымазаҩ сылапш дныттцызгеит. Иҩашьомызт қәра дук шимамыз, ашьауардын апынтца еипш ипынтца еиқәырхәа иавпшуаз иблақәа ахаара ирхыз рцәызхьан, иӡамҩақәагьы ҭашәашәахьан, ицәаижьы капсахьан, ибаҩқәа иҭынханы акәын дшыҟаз. Уи милаҭла ачерқьесқәа дышреиуамыз сшынаи-

ҿапшызтцәӄьа игәастәеит. Аиҳаракгьы аарлаҳәа иблаӄәа аахтшәа данаасҿапшы.

– Уара уабатәиу, узустада? Иухьӡузеи? – сҳәан, урысбызшәала иазтцаара згәаҕьит. Ишызбоз иқьышәқәа ҧышәырччара-хаарак нарҿықәлан, ишьадахахьаз иӡамҩа-ҭаҳақәа шәапшь-ҧсадак нарҿықәлан, ицаҳә-цаҳәо ашоура змаз инапы ааитцыхны иаасиркын:

– Абра, сапхьа утәа! – иҳәеит. Излеиҳәаз ала ихьӡын Стефан, ижәлан Высоцки.

– Уара, сара Анцәа усзааишьҭит, – иҳәеит ипси-ипси еивтцахо. – Арҭ еикәшаны ихагылаз рахь сынхьаирпшын, – арҭ даараӡа ирҭахгәышьоуп сыпсы еиқәырханы апстазаара саздырхынҳәырц, аха... сара занааҭла сҳақьымуп, издыруеит уажәшьҭа хәарҭа шсымам. Макьана аамҭа маҷк ҳаманатцы, уи рацәак аанымхеит, иузеиҭасҳәоит, уасиаҭк еипшны, исхыу-истцыхәоу. Амала аказын суҳәоит, сыпсаҭа ҵьанаҭ инеип ҳәа угәыҕуазар, зеипшӄамло егьыӄам, мышкызны Варшава унанагозар, Краков игылоу Василевски иҩны ҳәа изышьҭоу, уи Коперник ибаӄа аҿапхьа ауп иахьыӄоу, убри аҩны аҿы инхоит сыпҳәыси сыҷкәыни, иузыпшааны уӄалозар, ирзеиҭаҳә сшубаз...

Уара избо Варшава умнеиӡац. Варшава қалақь дууп. Лазенкаҿы Ахан гылоуп, уи аҿапхьа иӄоу абаҳчараҿы амармалташь шкәакәа иалхыу астатуиақәа гылоуп, амра ангылои ианҭашәои аамҭазын еиуеипшым апштәқәа рыла еилаарцыруеит... Апшьа Иоан имш аҽны аҭыпҳацәа апшцәа ирҭаауеит, Висла аӡиас ашәҭшьытцәрақәа хырыпсалоит... – абас дҭанагалан ацәажәара дшаҿыз даалтцын, – мшәан, иуасҳәақәо закәызеи, уи акәӡамызт иуасҳәарц исҭахыз?..

...Ҳара ҳзықәгәыҕуаз Напалеон III иакәын, аха Пруссиааи Бисмарки Урыстәылаӄны аконвенциа

рнапы атҵарҩит, ҳвосстаниа рхәаҽырц... Ҳдемонстрациа алоуп ишалагаз... Астудентцәа Польшатәи абираҟқәа ркын: «Вольность! Нех жил Польска Виват!» ҳәа, ҿыртуан. Астудентцәа реихсра иалагеит. Иршьыз, рыпсыжраҿы ҩажәа нызқьҩык ауаапсыра еизеит. Адырҩаҽны еизаз ажәлар иреихсуан... – абри нахыс Стефан полиак бызшәала апатара далагеит. Аха далтцит адырҩагьых. Снапы ахьикыз иааирҕәҕәан: – саҭамыз сара Урыстәыла бзиа избоит, аха бзиа изымбо Урыстәыла аимператор иоуп. Уара... уара ачерқьесцәа ҩызцәас иумазар – ушуаҩ бзиоу агәра згоит. Амала сызлауҳәо абри иушәу ар рыматәа наҟ иушәых! Сара исымоуп аимаа, аимсы, акәымжәы, акаба, ахылҧарч... санпслак исыцҭашәымтцан, уара иумаз, иушәтцала! Мап, иҭабуп ҳәа соумҳәан... Ара иҟоуп, абар, сҩызцәа аполиакцәа. Аах, ижәдыруандаз аҳҭынра ашҭа аныҟәпшра шаҟа сеилаҳауа... Уара уапхьахьоума Мицкевич иҩымҭа... – Высоцки адырҩагьых ихатәы бызшәахь дҭанагалеит, нас мач-мач ишьҭыбжьы ыҟаӡамкәа иааиқәтәеит. Озермес ипхьарца аашьҭихын арҳәара далагеит, аха уи абжьы Стефан иаҳауамызт, ипсҭазаара далтцит адырҩаҽны. Уи ашыӡ ихьуан.

Ашьхаруаа шәахь ари ауаҩы иаашьахазеи ҳәа сзазтцааз ирҳәеит, ари ацуҭаҿы уи дааижьҭеи рацәак шымтцуаз. Ууанӡа Тҟәапс инхоз ашапсыгқәа дрыдгыланы аурысқәа драбашьуан. Насгьы даҽакы исаҳаз: Польшатәи аҵьажәлар рвосстаниа аҭауад Бариатински абҵьар мцала ианихәаҽ, дыбналан дааит, аха араҟа дахьааизгьы, Кавказ аибашьра ианалага, уаҳа дыбнамлакәа даангылан ашьхаруаа дрыдгылеит.

Озермес сара дсазтцааит Алтцыкә (Стефан ус хьӡыс иман араҟа) «ари дқьырсиануп дышпареeитәу?»

ҳәа. Қьырсиан ҭасла даҳзеиҿкаар ипсы раҳаҭны џьанаҭ ицоит ҳәагьы азгәеиҭеит уи.

Стефан Высоцки ирҽеиреи ипсыжреи сара исықәшәеит. Ақьырсиан дин ишақәнагаз ала уи анышә дамаҳдеит, Озермес дсыцырхыраан, амҿтәы џьар еибыҭаны ихаҳаргылеит. Уи иуасиаҭ исеиҳәаз сыдсмырхалеит, иҿы ишаирҳәаз еипш, иҭынхаз ицәаматәа сара исшәыстцеит, уаанӡа исшәыз ар рыматәа амца инақәыжьны изблит. Амала, аиаша сҳәоит, исшәыстцеит сҳәоит, аха атәым пхӡы фҩы ахьахыскаауаз ишытҟьытҟьысшьозгьы, сцәа иадшәаланы ирӡахызшәатцәҟьа иснаалеит. Сҽеилаҳәаны санаадәылтц Озермес ишигәапхаз мҩашьо ихы-иҿы ааихаччеит.

* * *

...Озермеси сареи аринахыстәи ҳамҩа иацаҳтцоит, аха сҩыза аҧыхьа еипш дыццакуамызт. Саргьы сгәазхара снапшы-аапшыртә еипш аҭагылазаашьа сыман. Ишырҳәо еипш, сызлымҳак ала сҩыза ицәажәарагьы сазыӡырҩуан. Уи дааҟәымтцӡакәан еиқәипхьаӡон араҟатәи ашьхақәа рҟны иамоу ашәарахи апсаатәи, исзеиҭеиҳәон дасу ҷыдала ирҟазшьаз. Ҳнаскьацыпхьаӡа ақыҭақәа, ацуҭақәа, аҳаблақәа иаҳа-иаҳа ирацәахон. Псеиҭакра ҳәа ҳахьымҩахытцлакгьы гәык-псыкала ҳрыдыркылон. Сара сызусҭоу, арахь дара рахь аара схала исгәарпханы ишалсхыз анреиҳәалак сҩыза, даргьы «аферым» рҳәон.

Сара аҩыза ҳәа сызҿыз Озермес шаҟа сизааигәахоз аҟара, абри ауаҩ сааишьҭымтцӡакәа дахьцалакгьы сицындаз сгәахәуан. Мыцхәы хыда-гәыда ацәажәара иламызт, ичҳара бзиан, аха игәампхоз рцәымӷра шилазгьы гәасҭахьан. Акы сзеиҭеиҳәарц ианақәикуаз, заанатцы дсазтцаауан сизыӡрыҩырц

сҭахыу-истахыму. Убас зны шьыжьык азы, ҳашцоз акәымкәа, абраҟатәи ҭыпк аҿы иҟалаз хҭыск атәы сзеиҭеиҳәарц шиҭахыз сирдырит. Саргьы сақәшаҳаҭхеит.

– Ари ҟалеижьҭеи уамаӡакгьы ҵӡом, – ҭынч-ҭынч ацәажәара дналагеит, – Ҭырқәтәылантәи абрахь дааит анаиб (ахәаҵьа) аллаҳ имчра абри ашьхараҿы ишьақәиргәгәарц азы. Данааи сасык дышрыдыркылац еипш дрыдыркылеит. Ицеит мышкы, ҩымш... нас анаиб ус рылеиҳәеит:

– Ҳаиҳа-зымчу асулҭан игәапхарала, амшын аҿықәан иқәынхо ашапсыӷқәа хыпхьаӡарала шаҟаҩы ыҟоу еилырганы ишьақәыргылатәуп!

Урҭ рхыпхьаӡара иаша еилкаахарц азы, иаҳҳәап, зқьы-зқьҩыла акәзаргьы, цьарак еизганы еиланырхатәуп! – иҳәеит уи.

Озермес иажәабжь снапыҩланы саргьы исҳәарц сҭахыуп уаанӡа игәасҭахьаз; ашьхаруаа рҿы, аурысқәа ҳҿы ишыҟоу еипш, еидтцәатцәаланы акәмызт ишынхоз. Аӡәи-аӡәи такәы нарыбжьан, дасу илатцарта, ибаҳча, ирахә ргыларта уҳәа рзы ихатә ҭып иман. Убри азы акәхап изеицәыхарахазгьы. Еилацаланы рнырхара – убарҭ рынхашьа ҟазшьақәа рымхра акәын иаанагоз.

Аиҳабацәа цеит анаиб иахь, иацәажәарц, уи иихәаз дара ишырнымаало иарҳәарц. Цҳаражәҳәара ирышьҭыз акыр зықәрахь инеихьаз быргкгьы дрыцын.

Иахьнеиз, анаиб иқьаҳиацәа «абни абырг ихы хышәтцәа» ҳәа, – адтца риҭеит, егьырҭ иаанхазгьы «зынцьырла иҿашәҳәа» – иҳәеит. Ари ажәабжь хлымӡаах ааҩит абырг иҩнатаҟынӡа, хҩык апацәа иман, ахьшәтҳәа рыҽқәа ааркәадырын идәықәлеит, урҭ ирыцлеит даҽа ҩажәаҩык арпарцәа, рҳабла аҟынтәи, «шәахьцо шәус шәарҭоуп, ҳаргьы ҳшәыц-

цоит!» – рҳәеит, аха аишьцәа иаҿаршәны мап ркит. «Шәаагыл, бжьаха-бжьымш ҳхабар анышәымба, нас шәҳашьҭал!» – рҳәеит аишьцәа.

Арԥарцәа хынҳәит, аишьцәа ахьцоз, ицеит. Иахьнеиз анаиб имаз ахьчаҩцәа инармышьҭырц иалагеит, аха дара рҿырҭынчны, уи ажәақәак иаҳҳәарц ауп ҳзааз рҳәеит. Анаиб дҭцааит: «Изусҭқәада?» ҳәа. Шаԥсыҕқәоуп ҳәа иарҳәеит. Анаиб азин риҭеит. Аишьцәа реиҳабы: «арахь иааҳашьҭыз ҳаиҳабацәа абаҟоу?» ҳәа, диазҵааит.

Анаиб иҳәеит: «шәеиҳабацәа ҳаиҳа зымчу асулҭан иҳәатәы ацныҟәара мап ахьацәыркыз азы иахьырхәуп». Аишьцәа реиҳабы дҭцааит: «Уара узусҭада?» «Сара асулҭан иарҕьажәҩа соуп!» иҳәеит.

Аишьцәа ргәыбжьанытә дцааит: «Дабаҟоу, дабанхои убри усулҭан?» Анаиб азаара изаазшәа деилашәеит: «Ишԥыкәу уара амӡанра ҳаиҳа зымчу асулҭан Сҭампыл дшынхо шузымдыруа!» – дрыҵаҳәҳәеит. «Нас, Сҭампылынтәи ууаны араҟа аԥшәмара знукылозеи?» – иҳәеит реиҵбы. «Аллаҳ дхазҵо зегьы асулҭан иҳәатәы иацныҟәароуп!» – иҳәеит днақәымчны. «Уара араҟа усасуп, ианбыкәыз асас дҩагыланы аԥшәма даниҿагылахьаз. Изыхурҟьозеи агәашьақәа ирыдҿаҳәаланы иумоу ҳаиҳабацәа, наҟ иаушьҭ». «Уаҳа сыбла шәамбан!» – дрыҵаҳәҳәеит анаиб. Даргьы агәашә аҿы инеихьан, иаахынҳәын: «Уара уаԥхьагьы араҟа Сова дааихьан» рҳәеит.

Сова захьӡыз дшапсыгын, даниуаз бла заҵәык иманы диит. Ари дани, дахьиз аҳаблаҿы, ас еипш иҟоу иира бзеирак иазҳәам ҳәа агәҭынчымра рызцәыртҵит, изҳар дыцьнышхар ауеит, дышьтәуп, рҳәеит. Аха иани иаби дрыцҳашьаны дрымшьыкәа, ҭыркәак дирҭеит. Ианизҳа уи аҭыркәа сулҭан иаҳҭынраҿы арра маҵура далалеит. Уантәи Шаԥ-

сыҭтәылаҟа дызхытцны дқәылон, ирҳәуан, ишьуан, ирыхшаз рымхны игон – абри даҿын ихаҭа цәгьапсышьа ирҭаанӡа.

– Аишьцәа рҿынархан, – иҳәеит Озермес иаҗәабжь иацтцо, – инеит раб дзыдҿаҳәалаз агәашьахь. Анаиб ируаа рабџьар иахеит инармышьҭырц.

– Ҳнашәышьҭ! – иҳәеит реиҳабы, – аллаҳ имҩа ҳара ҳамацара иҳамкәаҳаӡеит, ҳанылан ҳныҟәар зыжәымуазеи?

– Анаиб ус ҳадитцеит! – рҳәеит.

– Уара, ҳаб иахь ауп ҳахьнеиуа ҳаушәышьҭ! – иҳәеит, – хаала ҳаaушәмышьҭуазар, иаҳҭахгәышьамызт, ашьакаҭәара аха ҳабџьар ҳахар акәхеит!

– Шәаагыл ҳаиҭаиазтцаауеит! – рҳәеит анаиб иматцуцәа.

– Шәахьнеиуа шәнаиб иҳазиашәҳәа араҟа иҟоу ҳара ҳамацара ҳакәӡам, даҽа ҩажәижәабаҩык ҳҩызцәеи, даҽа шәҩык ҳауацәа – урҭ руацәеи ҳацуп! Ажәеиҭаҳәаҩ анаиб иҿы днеин иҟаз иаҳаз иеиҳәеит. Анаиб даахәыцын, – Дыргааит раб, – иҳәеит. Раб дрыманы рҿанынарха, аишьцәа реитцбы анаиб ибжьы иқәиргеит: «уҽырмазеины Сова ипылара уазыпшыз, шәеиқәшәараны шәыҟоуп» ҳәа. Абри ашьҭахь мышкы иалагӡаны, анаиб ихабар ҳәа акгьы ыҟаӡамкәа длықәхәаша дцеит…

…Шаҟа мшы ҳныҟәахьаз сгәалашәом, шьхапаҿк ҳхалан, акатцәара ҳанхытцын, хлантцы ҳанҭалеит, аиҩхаа ҭылашьцаак аҿы ҳалбааит, арҩаш ихыз амҿҭәы цха-тцәры ҳақәсын, уантәи зымҽхак уамак иҭбаамыз арха-каршәрак ҳазкылсит. Сгәы исытцанаҳәо иалагеит Озермеси сареи ҳаицныҟәара абраҟа иххаркәшоит ҳәа. Ари ҳаззааиз ацуҭаҿы имачҳымкәан ауаапсыра нхон. Шҭак ҳанҭалан ҳашиашаз асасааирҭа ҩны ҳнадгылеит. Ашәхымс

ахытцха ҳахьӡаанӡа хатцак дааҳпылеит. Ауаҩы, иаа-иланы, илахь ӄьаӄьаӡа, иҧынтца агәы ылганы, ибла маахырқәа ҭыҧхаауа, ижакьа еинчыланы. Жәабаӄа шықәса дсеиҳабызаргьы уаҳа, мап! Ауаҩнаалашьа бзиа змаз, аха ианаҭаху аамҭазгьы зҳәатәы иахымҧоз аӡәы шиакәыз ҩашьаӡомызт. Сахьиҿапшуаз иаразнак исныруан ашьхауаҩ ицәаҩа-ҧагьа.

Абас ала ауп рапхьа еибадыршьас иҳауаз Аҵықәи сареи. Убри рапхьаӡа схаҿы-сгәаҿы дагьаанхеит.

Озермас данизыӡырҩы ашьҭахь, Аҵықә аҵьшьара сыҭо урысшәала даасацәажәеит. Даара ицқьаны акәымзаргьы, ицәгьамкәа аурыс бызшәа иҳәон.

Ачеркьесцәа аӡәырҩы аурыс бызшәа рдыруан.

Ҳара ҳзы адыга бызшәа атцара уадаҩын, избанзар, урҭ рбызшәа уамакала ибеиоуп хынҩажәижәаба инареиҳаны ашьҭыбжькқәа алоуп. Уи аҩыза аграмматикатә еилазаашьа даеа бызшәак аӄны иуҧылаӡом. Урҭ рбызшәа аҷыдара иамоу рыбз шыҧнаеехьоугьы, аурыс бызшәа аҳәараҿы уамак ирҧырхагаӡам, насгьы уамашәа иубаша, урҭ агәынкылара ирымоу аҩыза даеаӡәы иӄны иубаӡом. Аҵықә иҧа аитцбы Зақьыр макьана дышхәычугьы, дара рӄны зеытцәахны иӄаз аурыс солдаҭ Кнышев урысшәала сышиацәажәоз аниаҳа, ахьышәҭҳәа дсышьҭрақәланы сажәақәа реиҭаҳәара далагеит. Иара убратцәӄьа жәабаӄа ажәа сҿитцаазар ӄалап. Дышҵьасшьаз аниба, уи дааразa игәарпханы дыччеит.

В. Белински зны Казы-Гиреи иповест данапхьа: «ҳара ҳаҭыр ҳақәызтцо ҳлитераторцәа аӡәырҩы раасҭа ачеркьесцәа аурыс бызшәа цқьаны ирҳәоит» ҳәа, иҩуан. Аиашазы араӄа ицьоушьаша ҳәагьы егьыӄаӡам. Урҭ ажәытәӡаахыс акультура ду шрымаз ахала ахы унардыруеит ауп.

Ажәытәӡатәи аамҭақәа раан ашаԥсыҕқәа рнапҟазара ахә ҳаракны иршьон. Урҭ амҿы иалхны иҟарҵон аҭеитҧш џьашьахәқәа, имаҷмызт аҿыханҵатә усумҭақәагьы. Аха, нас аҭоурых аамҭа аӡыхәашьра иалаӡит. Абжьаратәи ашәышықәсақәа ҳәа изышьҭоу раан, араҟа атәцәа рыҭира, раахәара дааараӡа иҿианы иҟан. Аиҳаракгьы Венециа, Генуеи, Египет уҳәа рыҟнытәи иӡхыҵуан арҳәцәеи ақәылацәеи. Урҭ ачерқьесцәа рыхшара, аиҳаракгьы аҷкәынцәа жәа-шықәса зхыҵуаз инадыркны, еимҵәаны иргон. Ашьҭахь ауп иреишәарыцо ианлага аҭыпҳацәагьы.

Ачерқьес ҭыпҳацәа-анцәахшақәа ирҭиуан, иаархәон, напык аҟынтәи даҽа напык ахь инеиуан, аҵыхәтәан даҽаӡәы иҟны уадалықь ҳәсақәас иаанхон.

Арҳәцәеи ақәылацәеи ауааԥсыра рнаԝсангьы арантәи амшын ныруәҟа иргон: аԥсыӡ-қәырҭ, ацыҕ-цәақәа, араҟа итҵырхуан араӡны, иԥҟаны иргон ашыц-ҵлақәа.

Араҟа имаҷԝымызт иҕарызгьы, шәҵатәы заҵәык ада змамызгьы рацәаԝын. Рыԝнаҭақәа рҿы чыдала аҽыкәабарҭақәа ҟаҵаны ишрымамызгьы, ԥсабарала иуаа цқьақәан. Арԝаш аҟны рҽыркәабон, рхы рҿышуан. Аҳәса рхы рҿышуан зырҟәандала, аҽҳәа иҽҳәоу ахәа аҵыршаны. Рҿирнапи мызәӡәакәа, аӡы рыхьмыршакәа риарҭахь инеиуамызт.

Уажәы араҟа аиҭаҳәара салагоит Аџьықә-иԥа Зақьыр хәычҷы аџьазтә гәыблаа аӡы анҭәаланы иманы дааины сшьапы шысирӡәӡәоз. Аџьықә иԥҳәыс Зара ҳхәы ахьлырхиоз лҭеитҧш ԥшӡара сыбла хнакны сышлыхәаԥшуаз. Амала исымҳәар ҟалом, аԥшәмаԥҳәыс мыцхәы лыхәаԥшра асас иқьабз ишаҵанамкуаз Аџьықә ишысирдырыз.

Сара стәала сцәаҩа-ҟазшьа иатцанакуаз Аҵьықә изеиҭасҳәарц салагақәахьан, аха.

– Уара утәы – уи уара иутәуп! ҳәа, сааникылон.

Ашаԥсыгцәа ауаҩы ихы-итцыхәа аилкаара бзиа ирбон, аха уамак ирҭахымызт уи дызнысхьоу, ихҭысхьоу зегьы рыртытра. Аҵьықә иҩызцәа-игәылацәа: Озермес, Аслан уҳәа срыман ицон, исдырбон изланхоз ацуҭа иатцанакуаз адгьылқәа, абнара, рымхылатцарҭақәа, рӡыхтарҭа аӡыхьқәа... Амала араҟатәи ацуҭа даара ҟәышрала иалырхыз нхарҭан. Шьыбжьаанӡа уиаҟара имраҿархасҭаӡамызт, аарҩара ҟаларгьы уиаҟара ишәарҭамызт, избанзар, иқәԥа-қәсуа илбааҟьаны илеиуаз арҩаш аҟынтәи ҭӡы цыԥхьаӡа рбаҳчарақәеи руҭрақәеи рахь акәиақәа рыла инаганы ирыман. Уи аӡышьҭрала илеиуаз аӡы ала рыдгьылқәа дырԥсаҳәон. Ацуҭа ахьаантцәоз аҳәааҿытцәҟьа арҩаш ӡхыҽҽараны алада аиҩхаахьы хлантцы ицон. Уаҟа ихыз амаакырацҳа анхыух нахыс ладантәи тәымуаҩык, шамахамзар ацуҭа ишьапы изаларгылозмызт.

Хәылԥазыла ахацәа ааидтәалон, ажәабжьқәа рҳәон, саргьы срыднаԥхьалон, ацыха ӡыхь аҟынтәи иааргаз аӡыржәтә гәырԥсаҳәагас инаҿыхәон. Аҽҳәаҿы еиқәыз акәаш-мца уажәы-уажәы «атцықь-тцықь» ҳәа, ихысуан, наҟ ахшьырахьынтәи, аурҭ асуазшәа акәын арҩаш-ӡхыҽҽа абжьы шааҩуаз. Арҭқәа ианрыцлалак сзыднагалаз ауааԥсыра ргәыразреи ргәыҳалалреи – цьанаҭ снанагазшәа акәын схы шызбоз.

Иҵьоушьаратәы иҟан урҭ ианааидтәалалак, реицәажәашьагьы; рыбжьы рдуны иуаҳауамызт акы еимаркуазаргьы еиқәгәамтцны иубаӡомызт. Дасу иажәа далгаанӡа, егьырҭ ӡырҩуан, иԥыҩломызт, атцыхәтәанынӡа ианынеигӡалак акәын аххәаа аназыҟартцоз, иара убригьы еиццәажәоны акәымкәа, хаҭа-ԥсаҭала ргәаанагарақәа рҳәон.

Сара слахьынтца сахьаанагаз ацуҭаҿы ашаԥсыгцәа ирыланхон аҳҷыԥсааи, аублааи. Иҟан даҽеацьарантәи иаақәазгьы. Даагозар, иара Аџьықә ихаҭагьы, иабацәа ара акәзамызт иахьынхоз. Кавказ аҩадатәи ашьхара аганахь ҩ-ӡиаск Адагәеи Суԥсеи рыбжьара акәын иахьынхоз аԥхьа, аха, нас аурыс ир уахьынтәи ала иааигәахо ианалага, иаахытцын арахь илбааит. Аӡәырҩгьы рабацәа-рабдуцәа рыԥсыбаҩгьы ытцхны арахь иахьаауаз иааргозаарын. Шьаԥсы, Маҟәаԥсы, Хакәыҷын уҳәа арҩаш ґьқәа ирырны ирулакгьы абра абыржәы иахьыҟоу аҭыԥ аҟынӡа иааит. Ари изааиз адгьыл аҳҷыԥсаа иртәын. Амала усҟан еицдәықәлаз зегьы аранӡа изеицымааӡеит, пыҭҩык абрагьра ицеит, даҽа пыҭҩык аублаа ҭауадк рыҽидыркылеит.

– Абранӡа шәмаакәа, алада, лбааҟа шаԥсыґаан аҳҷыԥсааи ахьынхоз шәаангылар ҟамлаӡози? ҳәа, Аџьықә саниазтцаа, иара ус иҳәеит:

– Убри уара уҳәынтқар ԥсымҭә акраатцуеит ҳагаҿақәа дреиҩаӡоижьҭеи. Ииашаны, уаҟа мацара дшааныимгыло, арахьгьы ир ҳажәимтцар шимуагьы здыруеит, аха... – нацитцеит даақәыԥсычҳаны.

– Аурыс ҳәынтқар итәы еилкааԥ, аха аҭыркә султан ушԥаизыҟоу? – сиазтцааит.

Аџьықә илахь адақәа алаԥтцәома уҳәартә иааимаирцахәын:

– Аиаша уасҳәап, шәара шәҳәынтқаргьы уи ишькылкыҩцәагьы, асулҭан иаасҭа, ҳара ҳҿаԥхьа иаҳа рыламыс цқьоуп, сҳәар сылшоит, избан уасҳәап, шәара шәтәқәа «ҳшәашьцәоуп, ҳшәаҳәашьцәоуп» ҳәа, иаҳҿагәыбзыгны ҳҿаԥхьа ҭоуба шьҭартцаӡом, иаартны иаҳҿагылоуп, иаартны иҳабашьуеит, асулҭан иеиԥш, маӡала ицҳаӡом.

Ари ацуҭаҿы сыҟоуижьҭеи абар шьҭа мчыбжьык аҟара тцуеит.

– Уара, абраҟа ҳара ҳҿы аангылара угәы иҭоума? – дсазтцааит Аџьыкә.

– Ааи, – сҳәеит ажәакала.

Даҽакала аҭак сызиҭозма? Мап! Рапхьатәи ашьаҿа ҟастцахьан, ииаанхаз аҩбатәи ауп. Апыхьатәи сыԥсҭазаара сышьҭахьҟа ииансыжьит, аҿыц саламгацт, иҟалашагьы сыздырӡом. Акы затцәык исзаанхаз, сеызласыжьыз аӡгьыра сеасҭароуп!

– Ус анакәха, – иҳәеит Аџьыкә, – унхамҩа ашьапы укыроуп. Араҟа ҳара ҳҿы адыпшыла бзиа дырбаӡом. Знапы-зшьапы еибганы агәаабзиара змоу ауаҩы анхамҩагьы имазароуп. Уара иалх аҩны ахьузҳаргылаша аҭып, амала сара сҳәатәы хаутцозар, абра сара сыхкаара иахьатцанакуа уеаанукылар еиҭьуп, – насытцаиҳәеит. – Ҳаигәылацәахап. Зымҩакахь Аслан дысгәылоуп, егьи аганахь ала уара уҟалап. Уи уаҳа назҭахым акәхоит. Уажәазы, сара исарҳәахьеит, ацуҭа иаланхо. Урҭ рҟынтәи цхыраарак аҳасабала иуоураны уҟоуп: жәхьак аҳәыс ацны, жәа-кәтыки, арбаҭьки, хә-уасаки, саргьы мархәацк ухьысыгӡоит. Нас аарыхрак ахьыҟаутцаша адгьыл уатцәы сара схаҭа иузалысхуеит.

Аџьыкә абарҭқәа зегьы сеиҳәеит, аха исоуаз, ансоуаз,... уҳәа акгьы сыздырӡомызт. Ажә сара исымхьацт, ауасақәа сара игәарсымхыцт, игәарсымтцацт.

Аџьыкә исеиҳәахьаз иацтцо ус иҳәеит:

– Уажәазы упсы алеивугарц азы иузааргоит: ашә, ацха, ашыла...

Ашапсыгцәа тцасс ирыман аҿыцынхаҩы данрыланагалалак, дара рхабзоурала иааицхырааны, иааилышьны қәацәк издыргылон, дасу излаилшоз ала имаз ракака изнеигон. Уи шаҟа иҭатәу, шаҟа иқәнагоу зҳәаз иеипш, ацуҭа аиҳабацәа реилацәажәара – амеҳқьме аҿы ирызбон. Арҭ уажәы Аџьыкә исеиҳәақәаз зегьы сара ара санаазтцәҟьа

адырҩаҿны амеҳҟьме ааизырган иалацәажәазаап. Исаҳаз иахысҳәаара сзымдыруа, мачҡ сҳәыпызыҵуашәа сшаанхаз аниба Аҵьыҟә:

– Араҟа ҳацутаҿы аҳәсеибацәагьы ҳамоуп, хатцас аӡәы уаалыдылкыларцгьы ҳлацәажәап, уара ууаҩышьа-уҟазшьала угәы иаҟәшәо далухыр, уи еиҳагьы еиҕьуп, ҳаҟәшаҳаҭхоит, – иҳәеит. – Насгьы, ара ишыҟоу умбои, шьхароуп, дгьыл мчымхарҭоуп, ҳацутаҿы хә-ҩнаҭак аҳәсеибацәа рымацара иахьыҟоу ҳамоуп, урҭ зегьы ишрыхәҭоу ацхыраара рыҭара ҳахьӡом, рынхамҩа дара рхала рымч аҟәхом, иныҟәгатәуп…

Сара уи иажәаҟәа ирылсҳәаара сзымдыруа сизызырҩуан. Схаҿы исзаагомызт, аҳәсеибацәа аакылсны, снарҳәы-аарҳәуа исыхәапшуеит, дара ртәала акы еибырҳәоит, нас руаӡәы даарылтцны, «ари сара дызгоит аҩны ахатца иускәа наигӡаларц» лҳәоит. Гәаныла исыӡбоз Аҵьыҟә ишеиликааз мҩашьо:

– Уи макьана ҳахыццакрым, џьара пҳәызбак лхала лгәы уаҟәшәаанӡа ҳаапшып, – иҳәан даасҿапшит.

Апҳьаҟаҳәа акгьы сыздыруамызт, аха хҿыхгак аҳасаб ала иаасыӡбан:

– Аҵьыҟә, уара уҩны ацхырааҩы дуҭахӡами? – сиазҵааит.

Ҳамҭак, исҳәаз имаҳазшәа, аҭак ҟаитцомызт, аха, нас исҳәаз игәы ишахәаз удырратәы илакҭа аачан, иҿааириашан:

– Ус еипш уара иуҭахызар, сара дааразҳа гәахәарас иҟатцаны исыдыскылоит уажәаҟәа, – иҳәеит.

– Уара удагьы ҳаҩнускәа ҳара ҳамч рыҟәхаратәы иҟоуп, амала адәахьтәи аус аарыхраҿы усыдгылозар еицааҳрыхуа уалахәуп, абжа уара иутәуп! Аҩны иҟоу аҳәсаҟәа умаҭәаҟәа рызәӡәалап, ҳхәы ҟартцалап… – Аҵьыҟә аҳәсаҟәа ҳәа зызбахә имаз ипшәмапҳәыс Зареи уи лаҳәшьеитцбы Заидеҭи

ракәын. Зара пшралеи-сахьалеи ҟазшьалеи леипшзеипшыз ауаҩытәыҩса ицәа далтцхьеит ҳәа сыҟам. Лҭеитҧш сахьаҭыхҩы ҟазаӡак иаԥимтҵозар, ус еипш иҟаз лыԥшаара уадаҩын. Заидеҭ лакәзар, уигьы ахшцәа лхьыкәкәа алапш-цәгьа илапш лцәиӡаратәы илызҳауан. Реитцыбӡа Биба дсабин, уи рапхьа данызба дычҝәыназ џьысшьеит.

Ҳаицәажәара ашьҭахь Аџьықә даалаган, аҩны аварағы қәацә ҩнык сызиргылеит, саргьы сгәы аараҳаҭхеит. Ари збаз агәылацәагьы пату ақәырҵеит. «Аферым, Аџьықә» – рҳәеит. Мышқәак рышьҭахь ууанӡа амеҳҟьме аҟны ишырызбахьаз ала; ажәхьақәа, ауасақәа, акәытқәа рыманы ацуҭа иаланхоз сзааит. Апстәи апсаатәи сзаазгаз рнаҩсан даԥеа џьоукы ашыла, ацха, ашә... сзааргеит.

Мчыбжьык аҟара аатцхьан Аџьықә шьыжьык азы дааин амҿыпҟага аиха аасиркын, «абнарахь амҿыпҟара ҳцароуп» иҳәеит. Рапхьа абри амш ала махәҿалатәи аусура напасыркит. Цыҭрак аус анаау ашьҭахь, псааиҭакра ҳәа ҳанаатәа, абрахь саазар аахыс сазтцаарц исҭахыз, аха игәағьны исзымҳәоз, аацәырызгеит; абри сара милаҭла иоурысу, ашапсыгқәа рағацәа ирхаҭарнаку ауаҩы, гәыҩбарак атцаӡамкәа, абырсҟак сыгәра ганы сызхарыдыркылаз еилыскаарц сҭахны сиазтцааит.

– Ганкахьала суқәшаҳаҭӡам, – иҳәеит уи слакҭа дҭапшуа, – ҳара аӡәгьы ғас дхапхьаӡаӡом – доурысыз, даҭырқәаз. Даԥеа ганкахьала иаҳҳәозар, зынӡаск дыбзамыҟәӡамзар, ацәгьара згәы иҭоу ауаҩы ҳара ҳапсҭазаара ҳацеиҩишарц, дхацынхарц ҳара ҳашҟа дааиӡом. Данеилаҳкаа ишианамхо идыруеит азы. Ҳара ҳашҟа, уара удагьы иаӡәымкәа-иҩыцьамкәа иаақәахьеит аурыс ҳәынтқар ихымҩапгашьа ианымшәакәа иҿагылақәаз. Мшәан, уиаҟара заҳҳәои, ауаҩи-ауаҩи

ҳаицхыраарц, ҳҭибагарц азы ауми ҳазшаз ҳшаны адәы ҳзықәитцаз.

* * *

Озермес ҳамҭакы араҟа дыҟан. Нас «абзеираз» ҳәа, насаҳәаны амҩа дықәлеит. Уажәшьҭа ҳанбеибабо ҳәа саниазтцаа, аиҩызцәа бзиақәа иахьыҟазаалак-гьы ихеибаршҭӡом, ари ацуҭа аганахь сшааилакгьы уара умбакәа суаҩсуам ҳәа сеиҳәеит.

Апсҭазаара ҿыц салагеит. Агәҿыгьха сымаӡа-мызт, аус зуан амхурсҭаҿы, сцон амҿпҟара, сцон апсызкра, аамҭа шаасоулак ашапсыҕ бызшәа сцон. Ажәакала абарҭқәа зегьы мчыла аӡәгьы исыдигало-мызт, схала сгәы-сыпсы иаҭахны иҟастцоз ракәын. Такәы аатцхьан ҳаибадырит араҟа зеытцәахны иҟаз ҩыцьа аурысқәеи сареи. Кнышев зыжәлази, зыжәла рзымдыруаз, Илиа зыхьӡызи. «Араҟа шәышпаҟоу, ишәыпсҭазаашьоузеи?» ҳәа, азтцаара анрысҭа, уажәрааныӡа, сара арахь саара гәрамгарҭас иҟатцаны, сахьыҟаз ицәырымтцуаз Кнышев ибжьы гәаҩаӡа ус иҳәеит:

– Ҳаҟоуп дасу ибла ҳшабо еипш, рапхьаӡа акәны ҳазбо даеакала дҳахәапшыргьы ҟалоит, аха араҟа аӡәгьы ҳгәы ҳаиргаӡом, иаҳмыхәозар, иаҳпыр-хагам…

Илиа ибжьы ҭагәаҩаӡа Кнышев иажәа днапыҩ-лан, иқьышә ибз аақәшьуа:

– Араҟа апсҭазаара лашьцароуп, аха ҳазхара ҳфоит, ҳазхара аажәуеит.

Аҩыцьагьы аҳәсеибацәа ирхатәан. Кнышев имаз пҳәыс ҭынчк, қәралагьы иара иаасҭа деитцбын, лы-шәагаа аамаҷны, еинаала-пшӡак лакәын. Рапхьатәи лхатца иҟынтәи апҳа длыман.

Илиа ипҳәыс уи иаалыланы, агәамчи агәабзереи згымыз, еилҟьа-еилҕәыцәк лакәын. Илиа, арахь

ихала дааит, данаауаз абӷатәы бзарбзан агәыцә датцаланы иааигеит, уи убра иашҭаҟны икажьын, ирҳәоит уи дшааизтцәҟьа иаразнак ала аҭыпантәи ауаапсыра дрылатцәеит, ихы рынраалашьа иҽеақәиршәеит. Амала есымша пҳалла иоуазаргьы, мап мҳәакәа арыжәтә ижәуан. Ижәны ипҳәыс дылзытцҟьо даналага, амеҳҟьме ааизан, ахарапса иқәыртцеит, игәиҽеанырттеит, даҽеазнык ус еипш аныҟаитца ари ацуҭа дшалырцо ала. «Араҟа, шәара шәҿы уи аӷыза тцасс ишәымазар, ари нахыс уи аӷыза уаҳа иҟастцом» – иҳәеит иаргьы. Илиа аҭыпантәи ауаапсыра аиҳарак пату злаиқәыртцоз ихьӡ азы акәын. Илиа иахыршалоу Алиа ашапсыгқәа рҿы адыд-мацәыс анцәахәы ихьӡуп.

Илиа ихаҭа шьҭрала дахьатәиз еилкааны исеимҳәеит. Ицәажәашьа иатцаз аҷыдаракәа рыла зны аболгар, нас асерб цәажәашьақәа иреипшнушьалартә иҟан. «Уабатәиу?» ҳәа, саниазтцаалак: «…ана сыҟан, ара сыҟан, усҟан сахьыҟаз уажәы сыҟаӡам!» – иҳәон. Сгәанала уи ар рҿы аматцзура иацәыбналаз аӡәы иакәын. Илиа, ҳанеибадыр ашьҭахь, Кнышеви сареи иӷныҟа ҳнеипхьеит. Уи абнацә ажьтцаа атцәы иахатцаны амцаҿы иӡуанатцы еиужьны ацәажәара даҿын.

– Ӷышықәса ар рҿы аматц зуан. Акомандир ҳәа исымаз акапитан, уахьихәапшуаз ашәҭыц даӷызан, аха ӷнутцҟала дҳаиуанын. Иматәа-иӷыҭәа – мазарас иааимаз, аҽы иақәужьыр, иазышьҭымхуаз сара сӷатцаланы сдәықәлон. Ӷажәа километра ҳамцакәан ҳапсы ҳиршьомызт. Ҳцон ҳгәаҟха, ҳантцәаха, амла ҳахьакуаз ҳкьатеиқәа «ашәа рҳәон». Уахпхьара ҳахьаангылоз мцакы неиҿаҳкуан, псеивгарак шааҟалалак сӷызцәа асолдаҭцәа илҭаҳәахаа ицәон, сара срыцҳахәха скомандир иахь сыӷуан, ихәы рхианы иҿастцар акәын. Уи ахьынӡасырхиоз, иара дыз-

гаша ахьынӡаифоз аамҭа цон, аԥсшьаха смоуӡакәа адырҩагьых амҩа ҳнықәлон. Аӡыжәхатцәӄьа соуамызт, аԥхьа инеиуаз асолдаҭцәа рызхара аӡы ржәаанӡа уахь снарышьҭуамызт. Аӡы шужәуа, ма акыршуфо уҩызцәа урыгхар, ахылаԥшҩыказаҟ аӄамчы утҵихуан. Илиа слымҳа кыдтцаны сизыӡырҩуан, дызлацәажәоз зегьы сара ибзианы издыруан аӄынтә гәаныла исҳәон: «Анцәа иҵьшьоуп абри ааӡаб-хаԥсыра сахьаԥырҵыз» ҳәа.

Амала иихәарц исҭахытцәӄьаз уи убри аҵьамыгәа цәгьа дшацәыбналаз акәын. Аха, иара сгәаанагара идыруазшәа уи атәы далацәажәомызт. Иансзымчҳаӡа сиазтцааит. Иара дааԥышәырччан иҳәеит:

– Сшақәшәаз атәы иааҵьоушьаратәгьы иӄоуп. Уахык абрагьцәа, алашьцара рҽалакны, иҳақәлеит. Иҳақәлаз дара дыртәызма, ҳара даҳтәызма уара идыр, аӡәы шәақьшьхәоу лабоу акала схы дасит, сыблахатц еилагьежьын аҿыбгаррахь сыбӷалеит. Санкаҳа «абрагьцәа, ламыс шәымазар, шәахьцо сыжәга» ҳәа, сыҳәҳәеит. Уи акәхеит, саашьҭкәыцәаан сыргеит. Ажра сҭакны срыман, аха, нас сара хаҭала ашьхаруаа сышраӷам, уи моу рҩызара сшеилаҳауа, иаҭаххаргьы сышрыцхрааyа агәра ргартә еиԥш ҩынтә-хынтә ианрасҳәа соурыжьит. Иажәагьы далгеит, ажьтцаагьы ӡны ииааҽҳәихит. Еирыӡла иааигаз амтцырбӷьы уаткагьы нҳазҭеиҭәеит. Раԥхьатәи аныҳәааҿа аанкылара сара исыдитцеит.

– Аԥшәмацәа шәыҩнаҭа шәагымхааит, аҭынч пстазаара шәымазааит! – схәеит. Илиа датцаҳәҳәаны «Ижә, ижә… алеишьа аҩеишьоуп!» – иҳәеит.

– Абри аирыӡгьы уаргьы шәхатцкы сцааит! – иҳәеит даҽа акакагьы ҳазҭеиҭәеит.

– Ега сҳәандазгьы уара уахьиз, уахьааӡаз соуҳәом акәу? – сеиҭанаизтцаахит.

– Сароу, сара сахьиз схаҭагьы исхашҭхьеит. Анцәа иишо, Анцәа дихьчоит. Аҳәынҭқар ибла ҵаруп, ахарагьы иабоит. Уара, аурыс афицар, издыруада учарҳәаҩызар? Ари Кныш иакәзар, абгахәыҷы аипш дкылпш-кылӡырҩуа, зыгәра угаша иакәны дызбом. Ачерқьесцәа – урҭ, сара срықәгәыӷуеит, бзиагьы избоит. Урҭ маха-маха ржьы рымухуазаргьы урҭиӡом. Сара аиҿахысрақәа раан аӡәырҩы ачерқьесцәа схымҭа иасыргахьан. Уи иҟасҵахьоу агәнаҳаразы санцслак џьаҳаным снаганы, аҵәы сахаҵаны амца сыҽҳәарҵоит, – ихәеит Илиа, иҟаитцахьаз агәнаҳара дшахьхәхьоу ҳардыруа. Ажәакала, ажьҵаа ҳфон, амҵырбӷьы уатка аажәуан. Урыс ҵасла аамҭа ҳгон. Илиа сипшыхәуазшәа дышсыхәапшуаз акәымкәа, ус дсазҵааит:

– Иуҭахыума, лакәк узеиҭасҳәоит.

– Амала, иуҳәозар, ирласны иҳәа акәымзар, аҩныҟа сцара аамҭа ааит.

– Уара ианакәзаалакгьы умццаклан, ҳахьыҟам узымнеир ҳәа умшәан! Иуасҳәоит иҟалаз шыҟалаз, иҟало, иҟамло иалухузеи, усҟан сара аррамтҵзура сахысуан, – иарма напы ааирҳәын, агитара арахәыцқәа ирҿиишьуазшәа иарӷьа нацәа ду ала имашьхәылтҵ атах-атаххәа длас-ласын, нас ашәаны иаацәыригеит:

Арантәи сахьынапшуа избоит,
Асҭаршина ацәыбзахша дааиуеит,
Асҭаршина ацәыбзахша дааиуеит,
Аписар ӷьычкәыр уи дицуп.
Дызлаҩуа инацәкьарақәа ҭәыцуп,
Аҳәынҭқарратә усқәа ранҵаҩы,
Ҳуахҭа имыӡбашеи, ҳнырцәааҩы!

– Ари алакә алагамҭа ауп, – ихәеит уи, – алакә ахаҭа ахьыҟоу анаҩсҟа ауп. Сыҟан анысҳәа, арра

сыҟан азоуп изысҳәаз. Ахырҕәҕәартаҿы ҳахьыҟаз агәҿыгь ҳагон. Аполковник ҳәа иаҳхагылаз, Кругомстои зыжәлаз…

– Ишԥа, ижәла шԥоуҳәеи?..

– Кругомстои ҳәа ихьӡыртцеит асолдатцәа, ижәлатцәҟьаз, Крузенштерн акәын. Ҳсолдатцәа ҳәа сызҿу убри аҟынӡа ахыҟәаҿы инеины иҟан, ирылымшо иналагалак, икамҳарц азы инаганы атӡамц иадҿархәалон… Аҳы, сашьцәа! Шәааи, нас даҽа акака аажәып, алакә нас ишәасҳәоит.

Илиа дҳахлафаауа акәын амтцырбҕьы уатка шаҳиржәуаз, иаргьы иаҳа-иаҳа ишилсуаз збон. Сышихәаԥшуаз аниба:

– Улаҟәа кылырпаҕьны узсыхәаԥшуеи? – иҳәеит днаҟәымчшәа.

– Уара ахырҕәҕәартаҿы уаныҟаз анбыкәу? 40-тәи ашыҟәсҟәа рзы аума?

– Уҽаанкылишь, – иҳәеит дааччан, – уажәы ажәа змоу сара соуп, уара, нас усазтцаалап. Уажәшьҭа аханатә салагоит: зны, Кругомстои ҟадыць, иҳадитцеит, ачерҟьес дытҟәаны дааҳгарц. Ус анҳзыҟатца амедал шҳанаишьоз, аром шаҳиржәуаз уҳәа акыр ҳаҟәиргәыҕҟәеит. Ари ансаҳа, сара исылшоит сҳәан схы иадстцеит. Сцеит, абнара сҽеаҭаны амѳахәасҭаҟәа гәаныла иԥшаауа, аԥсаатә рыбжьы сазыӡырѳуа сышнеиуаз акәымкәа, абраҟа амѳакыразы иманшәалоуп ахьысгәаахәуаз сҽааныскылеит. Ачыҟьра сылԥшны избоит ахәыҷҟәа ыѳуа адәы иахьыҟәу, аҳәса ракәзар, аҟәараҿы рхацәа рымаҭәаҟәа рызәӡәоит, хатцак ацәҟәа каицоит. Сара схы исзаҭәамшьеит анхаѳы иус даҟәыхны дытҟәаны игара, уи раԥхьатцәҟьа акәын, аха амца иагаша амедали, аром мыждеи анаасгәалашәа, «Анцәа иуԥыхьаиршәаз, мап ацәумкын» – сҳәан, уи длышьҭагәа дыскит. Ҕәҕәак иакәын иаргьы, аха изулакгьы дааилысшьын, дҿаҳәаны сызҟәа длыҟәыжьны дсыманы

саакылсит. Кругомстои мцахәыцәа игәырҕьара ҳәаак амамызт. Ачерқьес иҿахәы иҿыхра иалагеит, аха иара усгьы ажәак ааиҿимыршәеит. Илымҳарҭа кыджәаны длаганы ахыҵәаратцаҟа дытцаркит. Сара иҟасцаз ахатцара сатцаҿырбо стәоуп, аунтер дааины аром сызтҭаитҭәоит: «иузымхаӡои, иужәшазеи?» – иҳәоит. Сара уажәгьы арыжәтә рацәаны изжәуеит, аха усҟанк зынӡаск атәыла сырбгаӡон. Пҳалк суҭаргьы, ҟыҳ мҳәакәа изжәуан. Зегьы сара сгәы ишаҭахыз еипштцәҟьа иманшәалахаргьы ауан, аха Кругомстои ҟадыць зегьы ацәаҳәа ҳақәыргылара апшьимгазтгьы. Сашьцәа, сара сшыҟоу жәдыруаз, сгәы аныпшқахалак зегьы бзиа исамхабоит. Ус ансыхьуа иахырҟьаны ианызыжәлак ауп. Абраҟагьы убас сыхьит. Аполковник дааины сгәышпы амедал анадкнеиҳала, иаразнак уи зегьы-зегьы дреиҕьызшәа збан, дысгәыдыҳәҳәаланы игәыӡра салагеит. Иаргьы уаҩы-цәыггарак иакәын, сара скьаҿҕәыҕәӡа уи ипышә аҟынӡа сзыҩаӡозма, санихьынҳала иара тцаҟа дкаҳаит, сара хыхь сиқәҳаит, саақәымтцӡакәа игәыӡра саҿын. Асолдаҭцәа рҕәаҕә ҷалит ишыччоз, афицарцәа ааины исыхоит, аха изуа сыҟоума. Шәгәы цысымтцәарц азыҳәан иаасыркьаҿуеит. Сыкны сырган, ууанӡа арыжәтә маӡала иахьызыжәлоз ахыҵәаратцаҟа сныткаркит. Араҟа акәын иҳәынҷаны иаазгаз ачерқьесгьы дахьытцакыз. Араҟагьы уи ачерқьес иаразнак дысгәапҳеит, ихы сагәӡит, иҿы сагәӡит, иҿапхьа сшьамхы арсны саҭамыз ҳәа иасҳәеит. «Уааи, ешьцәас ҳҟаибатцап, ҳапсуазаргьы ҳаицыпсып, цьанат агәашәгьы еицҳзаадыртып, ҳахьеиниаз аҭып ҳақәныҳәарц азы хпыҿк-хпыҿк наҳдыркып» – сҳәеит. «Арыжәтә акәзар, уи аҟара узыргәаҟуа, араҟа акгьы сымагәышьам, аха аҩны исымоуп!» – иҳәеит иаргьы. «Уаала, уыҩныҟа ҳаиццап!» – сҳәеит. Ауы-

ха ианаалашьца, ахыҕəратцаҟа иакəыршаз ахаҳəҵангəара ааимаҳҳын, ҳанкылсын ҳнылахəаша ҳцеит. Уаҳа акгьы сгəалашəом. Саапшит сыбз ҩаны, аӡба сеиқəынтцəо, арахь сахьыҟоу сыздырӡом. «Аӡба сыпсит, аӡы сшəыржə!» ҳəа, – ҿыстит. Аӡы ахаҭыпан, адырҩагьых исыртеит аҩстаа ихəхаша амтцырбҕьы лых. Адырҩагьых сылхышəҭит. Сгəаналагьы ус схəыцхуеит: ҳазшаз дақəшəиааит абри аҩыза аматцура – аполковник дугəӡыр ахьыҟамло, – иҳəан, Илиа аччара далагеит.

– Абри зегьы уара ухы иҭумҳəааӡеи? – анысҳəа, иара дааччан:

– Иҟалап имцызар, иҟалап итцабыргызар, бга ахьҭам ла ҭашуам, мца ахьеиқəым лҩа ҩеиуам! Нас Кнышеви иареи еицырҳəалоз ашəак аацəырыргеит.

Алеи-абгеи еихəапушеит,
Аблақəа еихəапшны ажəабжь рҳəоит!…

– Уара иуыхьӡытцəҟьоу Илиа аума? – сеиҭаиазтцааит саргьы.

– Аиашатцəҟьа ҳҳəозар, – иччапшьгьы наиҿабеит, – сырнаҭит Афанаси ҳəа, аха ашьҭахь ҳӡиасқəа рабду Волга аҿықəахь саннанага, даҽа хьӡык шьҭысхит акəымзар. Сҩызаки среи еиҭнаҳпсахлеит.

– Шəыхьызқəа шпеиҭнышəпсахлеи?.. – ицьеишьеит Кнышев.

– Ааи, сыгəра шəымгозар, ус иҟалеит.

– Уара уажəшьҭа аиаша уҳəарауеи, 40-тəи ашықəсқəа раахыс ачерқьесқəа рҟны унхоит.

– Сара иахьабалак сынхоит, адунеи ҭбааупиха, ихкааӡам, ашьхарахь сықəнагалеит Афанаси сакəны, нас Илиа сакəхеит. Ари аус аилыргара шəара шəымч ақəымхар ҟалап, сашьцəа!

– Араӄа уаҩы имч зқәымхо ҳәа акгьы ыӄам, уара уагь-Афанасим, уагь-Илиам, у-Цьнышуп! – сҳәеит.

– Ҳаи, аферым! Уара, рацәа аиаша уҳәеит, ҳаҭырла усыхцәажәеит уххьа сара сцааит. Кныш уабаӄоу, иҳазҭаҭәа даҽа акака!..

Илиа сихәапшуа схәыцуан: ари иҩызцәа акы иацәымшәо, акы иацәымаашьо аурысқәа рҿы имаҷҩым, урҭ ацәгьаура иазукыргьы ицәгьауцәоуп, абзиара иазукыргьы ибзиарауцәоуп, афырхатцарахь иурхаргьы ифырхацәоуп.

Абри ауха инаркны Илиеи, Кнышеви, сареи еигәылацәатцас ҳаизааигәахеит, ҳаиҭанеиааиуа ҳӄалеит. Абарҭ аҩыцьагьы ртәы абри аӄара сзалацәажәаз, атцыхәтәантәи рхымҩапгашьазы ауп. Аха, уи аӄны ҳнеиаанӡа макьана акыр бжьоуп.

* * *

Иҳақым ҳәа сгәы иаанагоит сара, абра зыӄны саанагаз, ашьхаруаа рыуаҩышьазы ажәақәак сымҳәар. Сагьалагоит. Ус иагьахәҭоуп ҳәарас иаҭахыузеи, сыздызкылаз аҩнаҭала салагар. Аҩнаҭа апшәма Аҵьықә «ажәлар рыбз» ҳәа, ишьҭоуп дызланхо ацуҭаҿы. Избанзар, уи убри аӄара еиҿкааны, ирпшӡаны, ахшыҩ атцатцаны ацәажәашьа идыруеит. Ари ахьӡшьара ирҭаз, ҷыдала егьырҭ рылымкаа пхьагыларак инаҭомызт, аха ацуҭаҿы амеҳқьме аизаны акы ианалацәажәоз, ус хадак анырыӡбоз «ажәлар рыбз» иихәоз иазыӡырҩуан. Ашапсыгқәа рӄны тцасс ирымамызт аӡәы далкааны амчра, апыжәара иҭара. Убри аӄынтәи Аҵьықә иихәоз ишазыӡырҩуаз еипш, иргәампхозгьы иаахтны иҿаӄны иарҳәон. Аха урҭ рҿы зегь реиҳа амч змаз, ҳаҭыр зқәыз, изхатцгылоз ажәа акәын. Иӄалап убри азы акәзаргьы, аҿар–аҷкәынцәа ахьааизоз, ақәра ду ныззтцхьоу апсҭазааратә пышәа ду змоу абыргцәа

изырҿыпшуаз. Излацәажәоз иарбан усзаалакгьы, иарбан зҵааразаалакгьы инагӡоуп, иӡбоуп ҳәа ирпхьаӡон, зегь ргәы нагӡаны ианыҟалалак ашьҭахь. Абри иахҟьаны зны-зынла иуадаҩыз усқәак аны-рыӡбоз, шықәсыла ианадхалозгьы ыҟан. Сара, уажәы абраҟа сахьыҟоу, убарҭқәа санрызхәыцуа, сыбла даахгылоит Енисеитәи ахылапшҩы ауаа аҩ иҵацаланы измаз. Ҳқыҭауаа еизарак анрымаз уи еиҵарпхьа ыжәны днеиуан, игәампхоз аҟамчы пҵаҵа дыҵихуан, иршәаны иара иҳәатәы иаиргон. Аҵарҭыша изҭоз рыцҳаишьон.

Ари ацуҭа ахьчаразы абџьар анышьҭыхтәхалак Аџьықә цызас далырхуан. Аха уи азы ҳамҭак ир-ҭомызт, ҳамҭас ирыпхьаӡоз, иаҳаҭыри иламыси ракәын.

Аџьықә аҩны даныҟаз ахәычы инаиркны аду иҟынӡа зегьы ихы раҟареитәуан, ибжьы нҭыганы аӡәгьы димацәҳацызт. Харантәи уахьрыхәапшуаз ус угәы иаанагар ҟалон уи ипҳәыси, ихәыҷи, иан-хәыпҳаи ицәшәаны иааигәара имнеиуашәа, аха мап. Сара изныкымкәан игәасҭахьан, урҭ блала ма-царагьы ианеихәапшуазгьы шаҟа агәыблра аҵаз реихәапшышьа, аиҳаракгьы хаҵеи-пҳәыси анеи-хәапшуаз акәын уи ацәанырра хаа ирыбжьаз анубоз.

Зара аханатә инаркны, сара срыцҳалшьон. Амала лара лыпҳәыс-гәы шаҟа ипшқаз аҟара, ахаҵа-гәгьы лызҭан. Убри аҩыза ацәаҩа ахьлымаз аҟынтәи даныӡгабыз изныкымкәа, аныҳәақәа раан, ахацәа рхылпарч лхарҵахьан. Ус ҭасс ирымоуп ашапсыгқәа, ахаҵа хылпарч иапсахаз апҳәызба уи ахаҵампҳәыс ҳәа дыпхьаӡоуп. Иҟоуп аҽакгьы, ахӡырымгара зцәаҩам арпыс апҳәыс хылпа дапсоуп ҳәа ихарҵар, убригь иара изы иреиҕьу ҳамҭоуп ҳәа ирыпхьаӡоит. Заидеҭ илҳәоны исаҳахьан Зара лхаҵацара шыҟалаз атәы.

Аибашьраҿы раб данҭаха ашьҭахь, ран лхәыҷҟәа агәылацәа рнапы иантцаны, ахра-ҿҟьара лҽеаҭаны лҽылшьит. Зарагьы, Заидеҭгьы, Биба хәыҷы абнаҿы днартәаны, ҳан иҟалтцаз ҳаргьы иҟаҳтцоит ҳәа иақәыркит. Биба ацәа дакны дтцәыуон. Абҕьыжә ааизырган дыладырииеит, аӡхыҽеа азааигәара, аиҳәшьцәа аиҳабацәа иҩагылан, рнапҟәа еибаркны аӡхыҽеахь ицарцы иақәыркит. Заидеҭ дшәан «ҳаҟәытцп, аҽешьра гәнаҳароуп» – лҳәеит. Ианылмуӡа Зара мчыла Заидеҭ длыханы аӡхықә атцкар аҟнытцәҟьа днатәеит, ҳамхацәар ҳхала ҳашпалымбгари ҳәа лызбеит. Аиашазы иагьамхацәатцәҟьеит, аха ибҕамлаӡеит, уи моу, амра рықәыҷҷа иаапшит.

– Иббома, аллаҳ даҳзылпхеит, ҳацьал ыҟамзаарын, ҳаиқәхеит, – лҳәеит Заидеҭ. Ирулакгьы алада илбааит, Биба дахьынрыжьыз ахь. Абнараҿы цьоукы рыбжьы рдуны ицәажәон. Урҭ аурыс солдаҭцәа ракәын. Амца еиқәтцаны рхәы дырмазеиуан. Руаӡәк Биба хәыҷы ишьамхы дықәыртәаны акрылҿеитцон. Заидеҭ дшәеит, Зара дымшәаӡакәа дцәыртцит, нас – Заидеҭгьы. Арҭ рааира уамашәа ишырбазгьы, аҩыцьагьы акрырҿартцеит. Реиҳа иреитцбшәа иҟаз Зара лӡамҩақәа еипхьишьшьаауа даналага дҩатцҟьеит убас еипш лакҭак илырбеит, ихы агарҭа имоуит, иҩызцәа ччараха ирысит. Аиҳәшьцәа еибга-еизҩыда, ирулакгьы ихтцәаны ицоз, рқыҭауаа рҽырхьыргӡеит. Уи нахыс Зара леитцбацәа аиаҳәшьарагьы, анрагьы рзылулар акәхеит, знапы ианпшылодаз, уаҳа ҭынха дрымаӡамызт. Ацьықәгьы аибацәа рхылапшра, рааӡара знапы ианыстцарыда ҳәа дышхәыцуаз, зны Зара ус леиҳәеит:

– Бара уажәшьҭа бҭыпҳауп, ҳарпарцәа рахьынтәи ибгәапхо, бгәы зызцо аӡәыр дыҟазар, исаҳә бысцәыпхамшьакәа.

– Атәымуаа рахь сызурпшуазеи, уара уыҟами, уаргьы уҭаацәараӡам, – лҳәеит Зарагьы. Иаргьы уаҳа ацкы ламҳәаӡакәа дышнеиуаз акәымкәа, дшьацәхныслеит, убри иазыпшызшәа аҩыцьагьы неиҿапшын рыпси-рыпси еихьымӡо ирццакны аицәажәара иалагеит. Избоз игәы иаанагарын, абарҭ еибырҳәараны иааҟоу зегьы абыржәы еибырымҳәар руам ҳәа.

– Бара ибҭахыума, бнапала схәы быpхиаларц, – иҳәеит иара.

– Уара иуҭахыума снапкымҭа уфаларц! – лҳәеит лара.

– Афархь-ҩақәа еизганы амца еиқәҵаны ахәыҷқәа акрырҿаҭца, – иҳәеит иара.

– Заидеҭ шьҭа дҭыпҳауп, илоуҳәар амҿ-ҩақәа сзаалгап, – лҳәеит лара.

Заидеҭ Биба хәыҷы длыманы афархь еизгара дцеит. Аҵьықәи Зареи рхала еизынхеит. Мҿаагара ицаз аныхынҳә рҩыцьагьы ыҟаӡамызт. Ақыҭауаа еицыз ахҭцәара-мҩа ишықәызгьы, ауыха иааизан Зареи Аҵьықәи рчара руит.

Ахацәа ашәарыцацәа абнацәқәа шьны иааргеит, аҳәса рхәы дырхиеит амҿы-мца алашара рылаҷҷа, шарҧазынӡа шәаҳәаран, кәашаран изҿыз.

Ари ажәабжь сзеиҭазҳәаз Заидеҭи сареи, иуҳәар ауазар, ҳаиқәлацәазшәа акәын аиҩызара шҳабжьаз, ҳаицын, ҳагәҭыхақәа еибаҳҳәон. Уи, аиҳарак, иаахтыҵәҟьаны дансацәажәоз лаҳәшьеиҳабы ианылбоз, ианлаҳауаз акәын. Уи даныҟамыз ус харантәи лылапш хааӡа инасхьлыршалон, сааигәа дааиуамызт, днасаҩсны дцон. Лара дқәыпшын, жәаф шықәса ракәын илхытцуаз. Аха леизҳашьа ссирын, иҩашьомызт пшрала-сахьалеи чаҧашьалеи, деиҿкаа-пшӡаны, цәаҩала дҟәымшәышәны дшыҟалоз. Аиҳәшьцәа реитцбы Биба ахҭҟьа-цқьа

ззырҳәоз лакәын. Зӷаб-ҭцас уи апхашьара зыхьӡыз макьаназы лхахьгьы иӄаӡамызт. Ауаа дшырбо ҭцаӄатәи лымаҭәакәа рӄынӡа лҽеилыхны аӡы дҭалон, дыԥуа, дыԥо адәы дықәлон. Уи лгәыпҳәқәа ылнамгацызт, урҭ рхаҭыԥан наӄ-ааӄ «ԥ-ҳәынтҷәра еиқәатҷәак» лгәы иадҷаблан. Лыбла гәыҭбаақәа нарҳәы-аарҳәуа лаҳәшьцәа рааста гьы пшреи-сахьалеи иаҧылго дшыӄалоз уажәнатәгьы иԥашьомызт. Аҭыпҳацәа рахьынтәи аӡәыр ахатҷа хылҧарч аныӄәгара лаҭәаршьозар, хымҧада, лара лакәхон.

Атцыхәтәан избахә сымҳәар сгәы иауам ари аԥнаҭаӄны зегьы иреитцбӡаз Аҵьықә итҷәԥаншьап Зақьыр. Сара ари аԥнаҭаӄны, макьаназы, уи иаӄара исзааигәоу даҽаӡәы дсымаӡам. Уи уахык сара суадаӄны даангылеит. Убри нахыс инеиҧынкыланы сара сахь аара далагеит, нас зынӡагьы даангылеит. Ацуҭаҿгьы уи сара сааӡамҭа иоуп ҳәа акәын ишизырҳәоз. Аха, аиашазы уи сыхәпҳа иоуп, сааӡамҭа иоуп ҳәа ҿыӷәӷәала исызҳәомызт, избанзар, уи ажәа иатцанкуаз аҭакпхықәра насыгӡартә еипш алшара сара исымамызт. Сара дахьынӡасыцыз ихы дақәиҭын. Зны сыжәԥа дықәтәаларын, даҽазны – схы, зегьы дразтцаауан, ацәажәара игәы ақәҿыгьуамызт. Иаб дицәшәон, сара, иара изы, аӡӡеик сылԥызан, уаҳа акгьы. Ашаҧсыӷ ҭаацәаракәа рҿы, аиҳараӡак аб илеишәа цьбаран ихшаз рганахь ала, убри аӄынтәи уи ихьӡытцәӄьагьы иацәшәааны ирҳәаӡомызт, иаҳа ихааз, иҧшқаз хьызшьарак иарҳәон. Аԥнаҭаҿы абиашьа ихаҭара иаанагоз, иатцанакуаз рацәаан. Уи зегь реиҳа ирзааигәаз уаԥын. Анцәа иумҳәан, хьымӡӷык аӡәы идиргар, иара иакәын ашьауразы игылоз. Зақьыр хәычы хәышықәса ихытцаанӡа иан лҿы дышьҭалон, нас иаб иуадахь диаргеит. Ааҧынра мшык азы иаб

иҟама дшалахәмаруаз акәымкәа, аҭра иаатҵәраан, аԥынтца атцарра ишьаҳәырӡыӡ иалалеит. Ахәычҷы ибжьы ацуҭа ираҳартә дыҳәҳәеит. Иаб дахьтәазгьы дымгылеит, ҿымтӡакәа, ахәычҷы ихала аҳәҳәара даҟәытцааӡа дихәапшуан. Нас ауп, аҟытцәыҳәа аҟама аԥынтца ишьапы ианалихыз, нас иажәақәа хаарак рытцаӡамкәа, ахаҳә еипш ихьшәашәаӡа:

– Ахатца дзыртцәыуо агәырҩоуп, ахьаа азыҳәан алаӷырӡ каитәозар, абгыӡ ауп дзеипшу. Ушьапы ахәырбӷьыц аҟәтцаны цәашьаршьла иҿаҳәа! – иҳәан, Аџьыҟә дындәылтцит.

Аџьыҟә ахәычҷааӡаразы ихымҩаԥгашьа иамаданы исзеиҭеиҳәеит ҩ-ҭоурых хҭыск:

– Дыҟан лыгажәык, – иҳәеит уи, – Ҳаҭыҟә ихьӡын. Дычмазаҩхеит. Агәыларатәи аҳаблаҟәа рҟынтәи ибараҳәа иааит. Еицыз зегьы, ишаԥу еипш, ихацәан, Ҳаҭыҟә ирҳәарах убри аҩыза ахьаа аман, иҩнутцҟа аҟама игӷрыршьуазшәа акәын дшыҟаз. Аха иҩызцәа ибараҳәа ианааи, акгьы имыхьӡозшәа ихы-иҿы ихарччо дырԥылеит.

– Ишәазҳәаада, сара сычмазаҩуп ҳәа? – дразтцааит. – Шәыржьеит! – иҳәан аччара далагеит, убас еипш дыччон, иааизгьы ирҳәо иаҟәымшәо, ишыҟаз, даргьы аччара иалагеит, илеидтәалан хьаак змаӡам иеипш алаф еибырҳәеит. Нас иҩеыжәлан, иахьааз ицеит. Ианца ашьҭахь аҭаҳмада ипҳәыс диазтцааит:

– Уара, убара иааиз ауаа амц изужьазеи, ахьаа шумоу зроумҳәазеи? Аҭаҳмада ипҳәыс лызтцаара аҭак изыҟамтцаӡакәан ипсы ааихытцит. Ипҳәыс ари аҩыза амыҟәашәатә анылба згәы рҭынчны зыҩныҟаҟәа ицахьаз ауаа ауаҩы дырзылшьҭит...

Исгәалашәоит, иҟан ҩыцьа аиҟәлацәа, – иажәа наигӡон Аџьыҟә, – руаӡәы аурыла дҩацәӡа, арыԥхь даҩызан, егьи акәыкәбаа еипш дышьҭаҳәапӡа дыҟан.

Ау ихьӡын Хәышҭ, акьаҿ – Гәычыҧс. Аҩыцьагьы лафҳәаҩцәаан. Хәышыҭ инапы ҩышьҭыхны:

– Уааи, Гәычыҧс, снапы унытцахҩаны ақәа ааукәыскып! – иҳәон.

Гәычыҧс:

– Амарџьа, амарџьа унапхыцқәа рыла ажәҩан аштца цәумкьан, знымзар-зны уахь сҩеираны сыкоуп, – иҳәон. Еибашьрак аҿы Хәышҭ абтцы дахатцаны дышьҭырхит. Иҧсы ихытцымҭазы иҩыза дахькажьыз днаихәапшшын даапышәырччан:

– Зака ухәыҷузеи, ара хыхьынтәи сахьуыхәапшуа, – иҳәеит, Гәычыҧс дахькажьызынтәи:

– Уара хыла ажәҩан тцупссошәа угәы иабозаргьы уи акгьы аанагаӡом, ушьапқәа адгьыл акынӡа изылаӡаӡом, икалкало илбааҳәҳәоит! – иҳәеит.

Ашаҧсыгцәа ахьаа шырчҳауа еиҧш ачҳара уадаҩуп даеаӡәы изы, хаҭала сара ссы, ссамышьцылеит, иамуит. Уи уашьцыларц азы ушыхәыҷунатә уалашьцылароуп, уцәа-ужьы иалауааӡароуп. Абри сгәаанагара Аҵьықә ианиасҳәа «ахацәа мыцхәы ачҳара рымоушәа убозар имцуп!» – иҳәеит.

– Ачҳара ҳәа узҿу – ҧсроуп, ухьаа уеоуҭеит ауп. Иҳәалатәу: «Мап, сара акгьы сыхьӡом, хьаа сымаӡам!» ҳәа, ауп. Убри агәрагара уеузаҭар, ухьаа хнаеуеит, – иҳәеит.

Ахәылбыеха ажәабжь ҳәо ханеицәажәоз Зареи Заидеҭи арыц гәылырхуан. Сара аҵәакьа иалхны Зақьыр изыкастцаз акама, ииасымпытципаан, афырҳәа икьо «иаґацәа» даарылалеит. Биба лакәзар, уи еснагь еиҧш, убрахь џьара дыхәмаруан. Зақьыр снаихәапшны Аҵьықә ус иасҳәеит:

– Ахшара бзиа илтцуеит, утцәҩаншьап змырӡша!

– Иақәыб, уара уажәы иуҳәаз, инагӡатцәкьаны сзақәшаҳаҭхом, асулҭан шәҩык ахшара имоуп, сара аӡәы. Уара утәала аӡәы иҧсы аҭарнакыс иоу-

еит шәкы, даҿеаӡәы – акы, аӡәгьы дызмам – акымзарак.

– Ааи, ус ауп! Аха ииашамкәа исҳәазеи? Дарбанзаалакгьы дақәитуп зақаҩы иҭахыу ахшара, имазарц. Ишсоуҳәара, шәара шәқны аӡәгьы ауадалыҟь ҳәсақәа зимамзеи?

Аџьықә даалахҿыххеит.

– Ари азҵаара, – иҳәеит, – аурысқәагьы, аҭырқәцәагьы аҭак раҳарц рҭахыуп, иазҵаауеит... Уаҩ қәышк дықан. Аҭак бзианы иқаитцеит. Убри иқаитцаз аҭак ауп саргьы уажәы иуасҳәо; зегь рапхьа иргыланы сара сыпҳәыс пату лықәстцоит, иҩбахаз – аҳәса рацәа рхарџьгьы рацәоуп, ихпахаз – рҭызшәа цәгьоуп. Ишудыруа еипш, ҳара ҳқны зыпҳәыс дыпсыз, еибахаз ахатца, ианхәыпҳа дықазар, уи пҳәысс лгара азин имоуп. Зхатца дыпсыз, еибахаз апҳәысгьы лабхәында диццар, хатцас дышьҭылхыр азин лымоуп. Сара стәала ари қәышроуп ҳәа сахәапшуеит. Ганкахьала ахатцагьы апҳәысгьы, зхатә ҩызцәа зыпхаз, еибара рыхьуам, насгьы анахьгьы-арахьгьы ашьа рқьашьуам.

Сара иацсҳәаара ҳәа акгьы рхианы исымамызт ақынтәи сҿааныскылеит. Сахьынапшуаз Заидеҭ сылапш дныҵызган ус схы сназхәыцит: саргьы бзиа сбаны аӡәы дсыднагалар, иҳахшаз қалар, сара сыпсҭазааратә цышәала исааӡон.

* * *

...Ҭагалара аамҭа ааихьан. Саргьы сахьықаз уажәшьҭа иаҳа сашьцылахьан, ауаа рахьгьы снеиуа, аҳәсагьы срыхәапшыр цәгьа исымбо сқалахьан. Снеилон хәылпазыла, «џьегәы» ахьымҩапыргоз ахь, араҟа ашьхаруаа рашәақәа угәазхара урзыӡырҩырц улшон, ушьапқәа ухымхәыцуа иаапсаанӡа укәашалар қалон. Нас угәы иалнахыз апҳәызба дуцны

аашаанӡа шәлеи-ҩеиларгьы азин шәыман, ҳәарас иаҭахузеи, лара дақәшаҳаҭхар акәын, дақәшаҳаҭымкәа ҟалашьа амамызт. Аиаша-ҧсаҭа ҳҳәозар, сара усҟантәи аамҭазы, аҭыпҳацәа зегьы сгәапхон, дасу дара рҭәала ибзиан. Дыҟан аӡәы зегь рааста сылапш итцашәоз, сара схалагьы сакәмызт уи зылапш дытцашәоз, ацуҭақәа рарҧарцәа аӡәырҩы леиҿырбахьан Чабахан абла-қаруа, аха...

Чабахан лыбла-қаруа ҭыпхааура ажәҩан апштәы рытцарӡуа, ашьац мырҟәыцӡакәа, аӡылаҳәа еипш, дныкәпраауашәа данныҟәоз, угәы иаанагарын, ари аҧсабара ахазы иашаз аӡә лоуп, уи лҩыза даҿаӡәы дҟаларангьы дыҟаӡам ҳәа. Уи лашьа ауаҩыҟьачақь, зны даалаган ачанахҟәа еихаргыланы ӡыла ирҭәны лхы иқәиргылеит. Убас ишықәгылаз, цәыкәбарк аӡы камҭәаӡакәа, Чабахан аҳабла далсит, убри аҟара лӡара еихамсӡо, лыжәтә-ахы мырҵысӡакәа ныҟәашәа пшӡала дныҟәон. Чабахан, сара иахьынӡаздыруаз ала, аҭыпантәи арҧарцәа, игәаҕьны рхы дырзадкыломызт ҧаимбар-ҭыпҳаҵас дахьыршьоз аҟынтәи. Сара схаҭагьы иага зундазгьы схаҿы дысзаамгеит уи хатә пҳәыск лаҳасаб ала сыҩны дыҩнагыланы. Егьырҭгьы ус акәхарын ишрыхьуаз. Уамашәатцәҟьа ишоуп ауаҩытәыҩса иҧсабара! Иара убас сара схаҿы исзаагомызт ашьхаруаа рҵас ала, амчра зегьы знапаҿы иҟаз ахатца, апҳәыс лҿапхьа ахыларҟәра злаилшоз. Чабахан лаҳәшьеитцбы, убригьы уамашәа дыпшӡан, Заидеҭ ҩызас длыман. Лаб диҭиит, Ҭырқәтәылантәи акәу, Шьамтәылантәи акәу, убрахьынтәи иааз ҭуцьарк дааихәеит. Аҭуцьар иҭиуан: абалыхқәа, анапхазқәа, алымҳарыҩқәа – аҳәса рзы, ахацәа рзы штуцер ҳәа изышьҭаз ашәақьқәа. Уи апҳәызба лаб диҭиит ҩ-штуцерк ҳәа. Ари аҩыза ахҭыс сара сгәы ишалсыз Аҵьықә ианиасҳәа:

– Дасу иҟаитцо, ииҳәо, ииуа иара дақәитуп, – иҳәеит. Иара ихшаз ус еипш дшырзымныҟәо азы агәра ганы сшыҟоу аниасҳәагьы.

– Уи иаанагаӡом, – иҳәеит, – аӡәы иҟаитцо аҩыза егьыртгьы иҟартцароуп! – акыргьы имаскырц салагеит, аха акаҿы ҳзазымааит иаргьы саргьы.

* * *

Аапынра мшык азы Аџьықәи сареи аџьықәреи рашәара ҳцеит. Амра гылеижьтеи уамак шымтцуазгьы, уаҩы иааизымчҳаратәы еипш игьын, даара ишоурахахьан, ашәапыцьап ирҿаз џьара бгьыцкгьы тцысуамызт. Нада-аада ҳаҿаланы ҳашҩеиуазгьы, сара игәастахьан аҳауа шҟәыкыраз, скәымжәы амаграла сылахь иалтцуаз апхӡы аналасырбоз аамтазы аҳауаҿы акы тҟәацит, адыдмацәыс шаҳзааигәахоз ҩашьомызт. Аҩада ашьха катцәара иаахытцын, еибарбылгьо италаны илеиуан апстҳәа еилачыракәа. Урт уамак ишәартамызт, ақәоура иалагаргьы араҟа уаҩы ихы зтцеикшақәаз ыҟан. Ҳкәымжәқәа ааҳшәаҳхын кабазатцәы, ҳмагракәа тцаркәакәаны арашәара ҳалагеит. Аџьықәреи шьапқәа ишәпа-шәпаӡа, рыбгьы хиқәарааӡа акәын ишыҟаз, аха цәагәан шьтахьы илеиз ақәа аҳаскьын артцысит, ирласны ирашәатәын.

Рацәак ҳабжьамкәа ҳнаҩсан драшәон Аслан. Уи имхагәтаҿы аџьтцла гылан, уи ашәшьыраҿы зны-зынла ипсы ааитеиклон. Акатцәара ихытцны зҿаазхаз апстҳәа еиқәатцәақәа, иаҳа-иаҳа ацута реахадырпон. Ус убарт апстҳәа еиқәатцәақәа, иіатцәа-еишьылӡа шәахәак аарцырҟьан хлантцы интәлеит. Убри аамтазы апшаҩа исҿасуаз сызгқәа арбыз-бызуан. Сеага нышьтатцаны Аџьықә иахь сҿынасхеит. Уи анышә итцихыз ацәышлампыр аӡара еидыргәгәаланы икны дахәапшуан. Ацәышлампыр

ақьышә тџәрыпса нарҳәы-аарҳәуа, зшьаргәытџақәа аарҳәны аҩада ирхаз ашьапқәа ирыцрыхон. Уи ашьапқәа, ауаҩытәыҩса инапқәа иреипшын.

– Ҳара ҳҿы ус рҳәоит, ашәыртџлақәа рдацқәа ацәышлампырқәа ирфоит ҳәа, – иҳәеит Аџьықә, – аха, сгәанала уи иашаӡам. Арҭ ҳшәырқәа рфозҭгьы, уажәшьҭа шәыршьаҭагә ҳамаӡамкәа иҩахьазаарын. Ацәышлампыр ирфо анышә итџо аҳәынапқәа роуп, – иҳәан иикыз ашьшьыҳәа тџаҟа иноуижьын, – уаала ирласны, мамзар ақәа ҳарбааӡоит, – иҳәан иаарццакны иҿынеихеит. Ҳааигәа игылаз апса-тџла ҳнатџагылеит. Аџьықә имаӷрала ипхӡы иларбо, акы дҭанагаланы дазхәыцуан. Сара Аслан арашәара дахьаҿыз сихәапшуан. Уи уамашәа дазыманшәаланы аҽеага иҟьон. Арантәи уахьихәапшуаз, ихы дықәургыларгьы, ганла дышьҭоутџаргьы деицеипшны, дыпшьыркцаӡа акәын дшубоз. Ихы-иҿы ианыз ашәахсҭақәагьы арантәи иубарҭамызт. Аслан дшышәарыцоз акәымкәа амшәҳәыс ахала ишдәықәыз аниба, иҿаҳәаны аҩныҟа иааигарц даналага, амшәҳәыс сабитџас атџәыуара иалагеит, уи абжьы заҳаз аин Аслан ишьҭахьҟала иаакылсын дакит, еиқәпеит бӷартџахьы. Аслан иҟама уи аҳәытџәы иалаитџаанӡа ашьапхыцқәа рыла ихы-иҿы злыхыз узымдыруа иаҟәаҟәеит, игәышпы инаркны иахьабалак ашәахсҭа даганы дыҟан.

– Аслан! – ҿиҭит Аџьықә, – арахь ухал! – иҳәеит.

Аслан иҽааириашан, иҽага ҩышьҭыхны, ҳара ҳахь ирханы ажәақәак иҳәеит, аха урҭ ҳара ҳҿынӡа изымааҩит. Иаргьы адырҩагьых иҽага нымҩанитџан, арашәара далагеит.

– Гәашьнаҳ, анхара бзиа избо, зыбаҩ иацәымҩашьо аҷкәын бзиа длааӡеит, – иҳәеит, Аџьықә.

Акәымжәеиқәатџәа амаӷра еипш иҭакнаҳаз апсҭҳәақәа ахәымпал еипш акы нацырҟьан, ила-

кьы-лакьуа ишлеиуаз Аслан имхы агәҭаны иҭагылаз аҵьтцла иасит. Уи нахыс иҟалаз ҳәа акгьы сгәалашәом, сыблақәа акгьы рымбо исықәлашьцеит. Иаалырҟьаны убри аҩыза атҟәацбжьы геит, слымҳақәа акгьы рмаҳауа идагәахеит.

Схы аҭыԥ аҿы ианааи, зегь рапхьаӡа сылапш итцашәаз, асал алатцаны идыршьазшәа, зхы инаркны зшьапаҟынӡа еиҟәжәаны икажьыз аҵьтцла ауп. Иахькажьызгьы амцабз ақәтцәиашон. Аслан деикәартцәины дышьҭан. Аҵьықә иаразнак дҩатцҟьеит, саргьы снаишьҭалеит. Ҳаибарыҩны ҳаннеи Аслан иган дықәиан, избжарак анышә итцан, ихыиҿы еиқәатцәахахьан, ивараҿы ишьҭаз иеага аҿы азыбжак ҿыблааны иҟан.

Аҵьықә днеихагылан, даарҳәны изқәа дныкәириеит, днышьамхнышгылан игәы илымҳа адкыланы дназыӡырҩит, нас инацәақәа рыла илацәақәа неиқәипсан дҩагылеит:

– Аслан, Шәыбла иара иахь дигеит! – иҳәеит.

Ашаԥсыҕқәа рҿы адыд-мацәыс ҳаиҳа зымчу Анцәа ду иҳамҭаны ипхьаӡан. Афы зысуаз «дашьит» – рҳәаӡомызт, «даркьаҭеит» – рҳәон. Иаркьаҭозгьы, дыртцәыуаӡомызт, иаарласны иара убратцәҟьа, иахьихьыз аҭыԥ аҿы; гәырҕьара дук ҟалазшәа, шәаҳәарыла, кәашарыла дымҩапганы анышә дамардон.

Аслан ҳахьынӡаихагьежьуаз, ажәҩан аштца иатцачыз апстҳәа еиқәатцәақәа қәа-цәыкәбарк камҭәаӡакәан, илхибаҳәан ицеит, ицеит агаҟа, амшын апшаҳәахьы.

Ҳкәымжәқәа наҳшәаҳтцан, сара уаҟа сааныжьны Аҵьықә аҳаблахь дцеит, адырра риҭарц. Аслан сихәапшуа сгылан, ипсышьахаз сазхәыцуа. Иаалырҟьаны ишпаҟалеи?! Иашан ирҳәоит ашапсыҕқәа, «ауаҩы ихала ихы изшаӡом, илахьынтца

зыӡбо ҳазшаз иоуп!» ҳәа, анырҳәо. Ҳамҭакы ашьҭахь араҟа аангылара ансзымчҳаз, сыҩны Аҵьықә сишьҭалеит. Аслан дахьынхоз днеиаанӡа сихьӡеит.

– Аслан, Шәыбла димгар амуа изыҟалазеи? – сиазҵааит уи.

– Аслан Злыԥха ҳаура даркьаҭеит, аус шиуаз. Ари аҩыза аԥсра – ԥсра бзиоуп! Аибашьраҿы фырхаҵарыла иҭахаз диҩызоуп. Убри аҟынтәи Аслан ишьҭыхра ҳаналаго фырхаҵак иаҳасаб ала ҳихцәажәар Ҳаиҳа-зымчу игәы иалсрым ҳәа сыҟоуп!

Уамашәа ишоуп абарҭ ашьхаруаа, даагозар, Аҵьықә адинхаҵара уамаӡак илаҽны дыҟаӡам, арахь уи аҭаскәа зегьы еилырфаҷа идыруеит иагьымҩаԥигоит.

...Амшын аԥшаҳәаахьы абырзенцәа анықәнагала инаркны ачерқьесцәа, урҭ рҟынтәи ақьырсианра шьҭырхит. Абжьбатәи ашәышықәсазы урҭ рдинмаҵзуҩцәеи рныхаԥааҩцәеи иныҟәыргоз аҵьаркәа, уажәраанӡагьы абраҟа ииаанханы иахьыҟоу аҭыԥқәа рацәаны иуԥылоит. Ақьырсианрагьы амырҭаҭрагьы еицеиԥшны иныҟәыргон..

Аҳәса зымҵахырхәоз рынцәахәы Мерем лыхьӡын.

Ажәохәтәи ашәышықәса анҵәамҭазы инаркны ачерқьесцәа рҿы ақьырсиан динхаҵара аныӡаауа иалагеит. Ашаԥсыҕқәа ирықәыҕәҕәоз аԥсылман динхаҵара аҟынтәи рҵас-қьабз иаланагалаз рацәоуп. Аха зегь акоуп реиҳа ирыдыркылеит амарҭаҭра. Урҭ реиҳа иналкааны анцәахәқәас ирыман: ачаҕьаарыхра анцәахәы – Созерис, анхамҩа анцәахәы – Ҳақәысҭашьа, ажьира анцәахәы – Ҭлеԥшь. Аҵьықә иакәзар, урҭгьы егьырҭгьы рҵасқәа дышрықәныҟәозгьы иман ихатәы динхаҵаратә цәаҩа. Сара избон Аслан амацәыс данаркьаҭа,

иҟатцатәыз егьырҭ реипш, деигәырӷьазшәа иши-
зыҟамҵоз, макьана уи ажәабжь хлымӡаах заҳараны
иҟаз Аслан иани ипҳәыси рҿапхьа дыччошәа цас-
ҿхырччара шизыҟамҵоз, уи иааҟаиҵоз зегьы игәы-
ипсы иалхны, игәатцантәи қәыпсычҳарак иаҩызаха
иаауаз ракәын.

Аслан дахьынхоз ахәы ҳанхалан ипҳәыс Хьцац ҳабжьы лықәҳаргеит. Уи ашҭа даақәлан, ак шыҟалаз лцәа иалашәазар акәхап, лылақәа ҭраа дҳахәапшуан.

– Аслан аҩныҟа дааихьоума? – дтцааит Аҵьықә. Хьцац аҭак ҟамтцаӡакәан дшаҳҿапшыц – даҳҿапшуан. Сара избон уи лыблақәа ҵааршәырахазшәа имтцысӡо ҵьарак ишааҭгылаз.

– Аслан аҩныҟа даахьоума? – еиҳа днақәыӷәӷәаашәа деиҭатцаахит Аҵьықә. Хьцаци ҳареи иҳабжьагылаз ашәымҭа шықәсык иаҩызан.

– Аслан ипсы Шәыбла игеит, иара уа амхырҭаҟны дышьҭоуп. Ибаҳазар акәхап адыд-мацәыс абжьы.

Хьцац артцәаа ҳәа дыҩнытцәаан, лхы-лҿы еимлагәа иаанылкылан, наҟ ацахха дныҩналеит.

– Даара дсыргәырӷьеит, – иҳәеит Аҵьықә дӷызуашәа даақәыпсычҳан. – Уаала, ажыга, амыргақәа ҳаманы ҳцап.

Нарцәыҟа анеира изымариахоит, насгьы иҭаацәа амцхә тцәыуатәыс дроуӡом ҳәа ипхьаӡаны апсы данпсыз аҿны дыржуан.

Апсыжра аҿҳәара инахар ҟалон, иаҳҳәап, ипсыз иуацәа-иҭахцәа изгәакьаӡоу ауаа ихараны инхозар, урҭ аанӡа ирзыпшуан. Аслан иакәзар, уажәнатә иаарласны анышә дамадатәын.

Афы зысыз аҵьтцла азааигәаара анышә жны ҳаалгоны еипш, ацуҭа ахи-атцыхәеи рҟынтәи изаҳаз ауаа еихьымӡа-еипымӡо рҿаархеит.

Урҭ зегь рапхьа игылан ишзахәоз иаауан Аслан иан Гәашьнаҳи ипҳәыс Хьцаци.

Дааины дааҳадгылеит унеишь-уааишь ҳәа зарҳәоз, апату змаз ахатҵа Салиҳ. Уи ашьха-дгьыл иааӡаз аӡәы еипш акәымкәа, иааицьумшьартәы ажьи-ацәеи икын, аха данныҟәоз ишьапқәа адгьыл иқәымкьысӡозшәа акәын ишьаҿақәа ласкәантраӡа ишеихигоз. Ихиҿсахьа инаҿапшыз дицәымшәарц залшомызт, убри аҟара ашәахсҭа анын. Ихиҿсахьа уацәшәартә ишыҟазгьы, иблақәа разӡа иухәапшуан.

Ашәахсҭақәа инызтҵаз арҳәцәеи-ақәылацәеи роуп. Уи ахәра аниоулак, иааҿызәӡәааны ихала иӡахуан, ахәшәтәҩы дидигаломызт.

– Шәыбла иоума изҳамҭоу? – дтҵааит уи.

– Ҳала ишабоз уи дигеит! – иҳәеит Аҵьықә.

Салиҳ илапш ниигеит аҵьтҵла еиҟәжәаны иахькажьыз ахь.

– Ал-лл-лаҳ! – иҳәеит Салиҳ инапқәа аҩада иҩышьҭыхны, – ипсышьа бзиан, имбаӡакәан ауп џьанаҭҟа дышцаз.

Апсы анышә иамадаразы иаҭахыз ақьабзқәа ирылагеит.

– Уаҳзылпха, Шәыбла, зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу! – дматанеиуан иан Гәашьнаҳ, – апаимбарцәа рнапаҿы уҟоуп, џьанаҭҟа умҩа хоуп, сызкәыхшоу.

Хьцац дахьгылаз, ланхәа илҳәоз лыцылҳәон.

– Аслан Анцәа дишан, Анцәа дигеит! – рҳәон егьырҭгьы.

Заа ихырҵәахьаз Хьцац лыхцәы шьытцәрак наганы Аслан игәы иныкәыртцеит, нас адамра дынҭартцан анышә иқәпсара иалагеит.

Ачарақәа раан ирҳәалоз ашәа лах-ҿыхк аацәыригеит аӡәы. Уа игылаз зегьы ицдырҕызуан.

Еицырҳәон «Уа-ри-да-да!»

Зегь еимпит. Аҵьықәи сареи ҳхала ҳаанхеит.

Апшалас хааӡа иасуан. Афы еиҟәнажәаз аҵьтцла абылфҩы тҵәытцәӡа аҳауа иалан. Уажәы абраҟа Сибра сахьыҟоу убарҭқәа зегьы аныҟалаз иацы акәызшәа сыбла иаахгылеит.

* * *

Шапсыгаа рҿы сахьынӡаҟаз ашәҟәыпхьара гәхьаазгон. Пхызла ус избеит ашәҟәыпхьарҭатә стол садтәалахуп, сҿапхьа астол агәҭаҿы иқәыз ашәҟәы цәаҭачы абгьыцқәа аки-аки аишьҭагыланы рхала иаатыхуеит. Сара саныхәыҷыз сзааӡаз санаӡӡеи илҳәоны исаҳахьан, алакәқәа рацәаны. Урҭ рҟынтәи исгәалашәақәоз акымкәа-ҩбамкәа Зақьыр изеиҭасҳәахьан. Алакәқәа анизеиҭасҳәоз ҳааигәара иааины иаатәон Заидеҭи Бибеи. Ари анибалак Аҵьықә «аҵьугәакәақәа рҿеидыркылеит» – иҳәон дҳахлафаауа.

Кавказ ашьхаруаа рҕьырак ахьҵарадаз, ҳәара аҭахыума рдунеиқәыпшыларатә лыпшҳәаа арҭшәон. Уи ус шакәыз даргьы ирдыргәышьон. Зны аҩны аҩнутҟа стәаны исымпыхьашәаз шәҟәыпжәаахак сшапхьоз акәымкәа, шәшьырак аасхаҳаит, схы сааҩахазар, Салиҳ дысхагылан, илахь еимарҵахәны сзыпхьоз данпшылон.

– Саҭамыз, – иҳәеит уи, – ари узыпхьо арапбызшәала иҩума?

– Мап, урысбызшәала иҩуп!

Ишызбоз иблақәа ирхыз агәыпшқара, наҟ инархыӡҭыла ицеит, даақәпсычҳан дындәылтцит…

…Аамҭа ишьшьылаҳа, акамбашь аашьақәа рныҟәашәа еипш акәын ишцоз. Убас зны сгәы ҿыгьуашәа сыштәаз схы иадсымбалаӡацыз цәанырра хаак игәыкы-тҵәыкуа сааимнадеит. Рапхьатцәҟьа уи тҵабыргызу имцызу аилкаара акыр исцәыуадаҩын, аха ҳамҭакы ашьҭахь сымҩашьахуа агәра згеит

ишымцымыз. Уи моу, сгәатцанӡа иҭаланы сеиқәаҧах сҳәынҷаны самоижьҭеигьы акыр шҵуаз аргама иаапшит. Уи сызҳәынҷаз бзиабаран! Уажәааигәаӡа акәын Заидеҭ данызбаз, аха абыржәы иаалырҟьаны даҿазнык дызбарц сҭаххеит. Убри аамҭазы «сҿаҳәатәы» ҟалеит. Сҿаҧхьатцәҟьа даацәырҟьеит лара. Али-аҧси рыбжьара ҳалаҧшқәа анааиқәшәа, иашатцәҟьаны агәра згеит уи бзиа дшызбоз, лыда ҧсыхәа шсымамыз.

Игәасҭахьан ларгьы, ҳнеиҿаҧшыцыҧхьаӡа дхәацыхәаҧшьха дшыҟалоз. Иара абыржәгьы, амхылдыз иакызшәа ҳалаҧшқәа ҳзеиҟәымхуа еидхалеит. Ҳгәы иҭаны ҳҿы иаҳзамырҳәоз лаҧшыла еибаҳҳәон. Уаҳа ажәак мҳәаӡакәа сҩагылан сандәықәла, ларгьы дысзыҧшын дгылазшәа, ахәацаҳәа днасышьҭалеит. Ҳахьцоз ҳәа акгьы еибымҳәаӡакәа ҳцон. Иахьцатәыз дара ирдыруазшәа ҳшьаҧқәа ҳаргон. Ҳарит кәара хәычык, ҳалсит чыкьрак. Хыхь жәҩангәынтәи аетцәақәа зхалацәҟәуа дәҟьашрак аҿы ҳаннеи Заидеҭ лыхәда ҭыхәхәа лхы ҩышьҭыхны ажәҩан дҩатцаҧшын, илхымхәыцуаз лшьаҧқәа дымтцадырсызшәа дыҩны, ҳнаҩс иҟаз абнеилачырахь лҿыналхеит, саргьы сыҩны сналышьҭалеит, санлыхьӡа дааҳәны днасҿаҧшын, днеиҭаҧан зыҽхырнааны игылаз ахьацатцла амахәқәа днарықәҧала-аарықәҧало абгьиатцәара лыҽналалтцәахит. Саргьы уахь сыхәнеит. Уажәы атцла ахәнара акәым, Зиҭаҟә ашьха акьышә-кьышәра сыҩны схалозаргьы маҧ сҳәомызт. Дзықәтәаз амахә аҿы саргьы сналыватәеит. Сшымгәыгӡоз ҽыҧныҳәа гәарҭак сара сахь рҿаалырхеит, илҳәеит; сара сгәы иҭаз сҿы иасырҳәааӡа ҳәа лара даасзыҧшызтгьы иҳазгәамҭаӡакәа ҳҩыцьагьы ҳлеимгәажә ҳашцоз. Сара исҳәеит лара жәаа шықәса лхытцааӡа ҳәа сахьылзыҧшыз шакәу зегь зхароу. Амахәқәа

ҳахьрықәтәаз аӡәи-аӡәи ҳаидкьысломызт. Абзиабара иаша ахьыҟоу ачҳара ыҟазароуп, избанзар абзиабара ауп аԥсҭазаара наунагӡазтәуа, анарха азҭо. Алахьынтца иунаҭаз иаразнак изымпытцазхаларц иалаго уи ахә мариала изшьо иоуп. Амала, сара уажәы уи атцых саназхәыцуа схы саныӡбоит...

Адырҩаҽны ианрааша, ацуҭа зегьы ирылаҩхьан Заидеҭ Иақәыб хатцас далылхит ҳәа.

Заидеҭи сареи ҳаԥсҭазаара анеилаҳтцашаз аҿҳәара ҳәаны, хазы ҳахьындырхашаз амҳара ҳзыргылара иалагеит.

Убри аамҭазы ҳара ҳахьынхоз ашьхара аҟынӡа иааҩуа иалагахьан Кавказ иабашьуаз аурыс ҳәынҭқар ир ааигәахо ишалагаз. Ирҳәон: Шьаԥсы ирит, Хакәычҵын-маҷ иахысит, Шьахы арха ҭарцәны, Шәача аӡиас аҟынӡа иааӡахьеит!.. Наунагӡа исхасыршҭырц сышьҭахьҟа иахьынсыжьхьаз акәу, мамзаргьы схы иҭагьежьуаз Заидеҭ лыбзиабара акәу сыздыруам, аха ацуҭа уаа ирызцәыртцуа иалагаз агәҭынчымрақәа, сара уиаҟара исныруамызт.

Ҳчара аура ҳгәы ианҭаз аҽны, Аҵьықә ишьны иааигаз абнацә аҵәа ахыхра дахьаҿыз сышицхраауаз, аԥхӡы иҿашы даакылсит Зақьыр.

– Иҟалаз шәаҳама, абрагь абна дылтцит, – иҳәеит уи, – иҭахыуп иишьыз Сурет лԥа ицынхәрас дҟалтцарц!..

Аҳәсақәа акәац иахылаԥшларц нарыдитцан, Аҵьықә:

– Уаала, – иҳәан, саԥхьа дгыланы иҿынеихеит. Сурет лынхара шыҟаз ихы рханы. Абрагь ҳәа зыӡбахә имаз Шьмаф ихьӡын, шықәсык уажәаԥхьа, аҭакәажә Сурет лԥазатцәы дышьны дабрагьит, араҟа ишырҳәо еиԥш, абна дылалеит. Шьмаф иан дшаԥсыгьын, иаб даҳҷыԥсан. Сурет лашҭа ҳанҭала, еизашаз ацуҭа-уаа еизахьан. Сара сышиашаз аԥацхахьы сҿынасхеит. Аҵьықә абырг Едыгьи,

Салиҳи рахь иҿынеихеит. Нас рхы неиларкын аилацәажәара иалагеит.

Аԥацха сахьыныҩналаз аҭакәажә Сурет акәындыхә икҿагылаз ацәырдгәы дыҟәтәаан, еиқәаҵәала лхы-лҿы ҭаҳәҳәаан, дахьҵәыуоз лмыткәма иалаҵаны илхәон:

– Уабаҟоу, сыҷкәын, нан? Сзымԥсуазеи, уан? Уара уабшьҭраҿы хаҵак дзыҟамлеит ушьа зушаз. Дубома, узфаз алеиқәаҵәа дааины дахьыҟоу! Ахаҵаҵәҟьа дшыҟам ибоит, анышә дамандаз!..

Сурет илывагылаз егьырҭ аҳәсақәагьы еиҵақьызқьызны аҵәыуара иаҿын.

Абрагь Шьмаф ашҭа аҵыхәан ихала аанда дадгылан; аукы, еинаалак иакәын иара. Ишәыз имаҭәақәа еицрыжәжәа, алымт иаганы акәын ишыҟаз. Ихылԥарч ихаз азбжак цәҳәхьан, азганк аԥжәаха, шықәсык аахыс иимсацыз ижакьа еилачыра иадын. Ибла еиҵыхны аӡәгьы диҿапшуамызт, ҿыцха дышьҭапшуан. Абџьар иҟәнымызт. Ацуҭа ахацәа хазы аанда егьи аган рҿеаҭаны, рҟамақәа рымҳасҭақәа еиларҟаца икны игылан.

Ус аԥацха дааҩналеит абырг Едыгь, наҟ-ааҟ ивагылан Салиҳи Аҵьықәи. Абырг х-шьапык зҵаз аҟәардә наирҭан дныҟәдыртәеит. Зықәра ду еидара хьанҭаны иаҵаз абырг дандыртәа иаҳагьы дхәычҳазшәа, деиҵалазшәа збеит, аха иқәра иааноумшьратә иблақәа амца ирхыҳәҳәылоз агәра унаргон уи ихшыҩ еилфаҷа аус шауаз. Едыгь лаԥшыла Шьмаф дахьгылаз днаихәаԥшит, нас Сурет лахь даахьаҳәын ус ҿааиҭит:

– Бара Сурет, бзыниаз агәырҩа еиҳау зыҟалом. Быԥсыр нышә-напык бгәы инықәзыԥсо дбымаӡамкәа, ҵәҩан-шьапыда баанхагәышьеит. Уи зегьы ҳгәы иалоуп!

Аҭакәажә лылахь иаԥыраршәыз лкасы аҿацә дааҩахан, лаԥшыла дкылылблаарашәа Шьмаф

дахьгылаз лылапш наилалырҟацан, дыҩнытцәааны ҿаалтит:

– Абар, сызфаз дахьгылоу! Дышәшьы уара, шәхацәазар! – Уи лыбжьы гәытшьаага шиаҳаз- гьы, ихы наикәаҿеит акәымзар, Шьмаф дахьгы- лаз дагьымҟәацеит. Абраҟа иазгәастарц стахыуп; ашапсыгқәа рҿы, рашта аҩнутҟа ауаҩы иахьи- кьымсуаз анаҩсангьы, урт аҳәса иахьырбозгьы ауаҩшьра ҟартцомызт. Уи моу аиҕара зыбжьоу цьара иааиҿаҳаны, аибарпсра ишаҿу апҳәыс даарыхтыгә- ланы, рыбжьара лкасы ныбжьалыршәыр, иаразнак аисра иаҟәытцны рабџьарқәа пхьаркуеит.

– Иҳауҳәозеи Шьмаф? Ҳаузыӡырҩуеит! – иҳәеит Едыгь.

Шьмаф ихы ҩышьтыхны игылаз зегьы илапш нархигеит. Дыздгылаз аанда даадтцын, ацәажәа- ра дналагеит, аха иҩашьомызт уи иҿшизышьа- қәымкуаз, агәтынчымра шимаз. Уажәы-уажәы иб- жьы ицәдуцәахон.

– Сара иҟастцаз закәу шәара ижәдырыуеит, ауаҩы дысшьит, абна итәоу ан атакәажә тцәҩаншьапыда дықәсырхеит. Уи азы ҳазшаз иҟынтә агәнаҳара ду сатцоуп! Сара абна сылтцны абрахь сааит, апсра сацәшәаӡом! Ахыхьчара салагом! Иззыгәаҕьуа шәҟама атра итышәх!..

Уи иажәақәеи насгьы иҳәашьеи уаҩы иааи- зымчҳаратәы иҟан, аха... Ахацәа неиҿапшы- ааиҿапшқәан, рҿааныркылеит.

– Ишәаҳауама ииҳәо? – адырҩагьых дыҩны- тцәааит Сурет. – Сышәшьы, иҳәеит! Зынӡаск шәшәыргәындақәамзар, ииҳәаз нашәыгӡа!

Сурет илҳәаз имаҳаӡазшәа, Едыгь Шьмаф иахь днапшын:

– Уажәа нагӡа, Шьмаф, – иҳәеит. Сара исзеил- каауамызт, атакәажә убри аҟара ашьаура деила- ҳатцәҟьаны илҳәозу, мамзаргьы рқьабз-тцас ишры-

ҵанаҳәоз ала дныҟәоз у. Иара убас сара еилкааны исыздыруамызт Шьмаф Суреҭ лԥа дзыхирҟьаз мзызс иамаз. Реиҳа аара здыдашь? Иашатцәҟьаны Шьмаф иҟаитцаз ауаҩшьра дахьхәны акәу, мамзаргьы ахьҭеи амлеи ддыргәаҟны дцәыртцу?

– Сара сахьиз аҩнаҭаҿы ҩыцьа ахацәа – саби сашьеи ыҟоуп, – иҳәеит Шьмаф. – Урҭ рыҩнаҭа ныҟәыргартә, рцьынць рыхьчартә иҟоуп. Шәара ижәбоит ҳәа сыҟоуп ҳнырцәареи ҳхырцәареи иашьҭоу ҳаҕа дааины ҳашә-гәашә дылагылоуп, ахымҩасқәа аршәаа иасуеит, макьаназы иаҳхыкны, аха…

Урҭ аҳәақәа ҳашьцәа ршьала рнапқәа ҟьашьуп! Нас дызхьчода Суреҭ аҭакәажә, сара дысмыхьчар…

Ахацәа ахьгылаз аӡәгьы ишьҭыбжь иргомызт. Уажәшьҭа еилыскаауа салагеит Шьмаф дызцәырҵыз, иҟаитцаз ауаҩшьра дахьхәны акәымкәа, аурысқәа ари ашьхақыҭа иахьазааигәахоз азы шакәыз. Иихәаз заҳаз ишԥарыдыркыларишь?!

– Уара сычкәын затцәы душьит. Аԥсышьа-цәгьа уоуроуп, уаҳа акгьы! – лыбжьы дахәаҽуа аарла ҿаалҭит Суреҭ. Илыкәшаны игылаз аҳәсақәагьы адырҩагьых иааилаҕызит. Едыгьы даахьаҳәны данынарылапш, зегьы рҽааиқәыркит.

– Сан, – иҳәеит, Шьмаф ихы Суреҭ иналықәкны, – сбыдкыл, бычкәын ицынхәрас! Сыԥсы ҭанатцы хатцатцас бцьынць сыхьчоит, бхәышҭаара еиқәсырхоит. Сара атцыхәтәантәи сажәа сҳәеит! – абраҟа иҽааникылан Шьмаф, ихы икәаҽ днеин аҭӡамц днадгылеит, изырыӡбоз иуахҭа дазыԥшны.

Ахацәа ахьеилагылаз иихәаз ргәы ишахәаз аaунырратәы, иааилацәажәақәеит.

– Иуҳәаз бзиоуп! – иҳәеит Едыгь.

Суреҭ деитцақьы-еитцақьуа лыхәда лыкәаҽ дтәан.

Едыгь дааҳәын Аԥьықә днеиҿапшит.

– Сурет лыпшәмеи сареи ҳаиҩызцәан, ҳаизааигәан, аиашьа дысзиҩызан. Ашьоура анаҭахха, уи анагӡара зыхәҭоу соуп.

– Иуҳәо иашоуп, Аҵьықә! – ишьақәиргәгәеит Едыгь.

– Аха, аха зысҳәо, сара ашьоура мап ацәыскуеит, – иҳәеит Аҵьықә. – Избанзар, сара исҭахым Сурет лажәынҭаҿеха дызжуа длымамкәа, дҭынхадаха, ҵәҩаншьапыда дықәхарц.

Аҵьықә иажәа даналга, Едыгь Салиҳ иахь дынхьапшит.

– Саргьы, Аҵьықә ишиҳәаз еипш, – иажәа дналагеит Салиҳ, – Сурет, абра игылоу шәаасҭа илзааигәоу лгәылак иаҳасаб ала, ауаҩшьра ќазҵаз иахьырхәра сыхәҭоуп, аха мап ацәыскуеит.

– Сурет лшьаура иадгылоу уаҳа аӡәыр шәыќоума? – игылаз ахацәа даарылапшны дразҵааит Едыгь. Иихәаз аӡәгьы алаҿимҭит. Едыгь ижакьа кахәхәа ааипхьеишьшьааит нас Сурет дналыхәапшын:

– Сурет, бара боуп ан! Бақәшаҳаҭума Шьмаф иихәаз?

Аҭакәажә иажәақәа лмаҳаӡазшәа рыцкы лымҳәаӡеит. Лнацәкьара ааԥсақәа рыла лкасы ачыхә лырќәычуан. Илхагылаз аҳәсақәа рхы ларќәны ллымҳа ак ҭарҳәон.

– Даиааит, сара сахь, – лҳәеит Сурет, аарлаҳәа лыбжьы уаҳартә.

Шьмаф уаҳа дымпшӡакәа днеин Сурет лҿапхьа днышьамхнышгылан, ихы лшьамхы иныкәиҵеит. Сурет лкасы аалхылхын Шьмаф ихы инақәлыршәит, аҩыцьагьы аҵәыуара иалагеит. Сурет лнацәкьарақәа цқьа ишылхымхәыцуаз мҩашьо аарлаҳәа лхарц аҳәынҵәрақәа ааԥлыртлан лгәыпҳә ҩанҭхьқәа аахылтит. Шьмаф маршәакрала лгәыпҳәа ахы днагәӡит. Илаҕырӡ иҿаланы ицон.

– Ари нахыс ҳазшаз шәеигимырхааит, аҩыстаа уаҳа дшәыбжьампшааит, – иҳәеит Едыгь, – Бара, Сурет, анацәа – бpануп! Бразуп, бӄәышуп! Шьмаф, уаргьы ушфырхатцаз ааурпшит. Ари нахыс уан лоуп, уаҳа лгәы даумырган уздызкылаз. Шьтa шәаала шәыҩныӄақәа рахь, рхала еизынҳажьып ани цеи!

Салиҳ Едыгь дицхрааны дҩаиргылан, еиманы ашәахь рҿынархеит. Аҵьықәи сареи урт ҳнарышьталеит. Ҳамтакы ашьтахь зегьы еимпны рыҩныӄақәа рахь ицахьан, азәы затцәык Едыгь ида, уи такәаамта ихала Сурет лашта дықәгылан дынкахәыцуа.

– Иаҳҳәап, иахьа абра Сурет лшьа аауроуп ҳәа азәы иабҵьар даахазтгьы ишпаӄалоз, – сиазтцааит Аҵьықә.

– Ҳарт ҳахьынтәи уи аҩыза аӄатцара азәгьы азин имаӡамызт, избанзар ҳарт зегьы ҳтәымуаауп, аҩнаҭа ҳалахәӡам. Уара игәоутазар, Шьмаф ахара ихы иадитцаӡом, сара издыруеит уи Сурет лпа ишьра шитахымыз, аха димшьыр иара дишьуан, Шьмаф ихы ихьчар акәхеит. Апсы ишьтахь абаапсы рҳәом, убри азы уи аӡбахә ҳаламцәажәеит. Аус аинырш әарахьы ахы анархалак нахыс уацхраароуп. Зеипш ӄамло егьыӄам, иӄалоит ан лыгәжәажәара изымчҳакәа азәы иӄама дахаргьы. Убри азоуп Салиҳи сареи ашьаура ҳуалны мап ацәаҳкуашәа зыӄаҳтцазгьы. Ҳара зных ус анаҳҳәа нахыс даҿаӡәы атцӄьара изыгәагьӡом.

– Ахара ипшны ацәажәара, ахаангьы имцхәхом, – иҳәеит Едыгь. – Ирымҳәои: умхәыцкәан умцәажәан, умхәыцкәан умтәан, ашьыжь ушьацәхныслар, ахәылпазгьы ушьацәхныслоит!..

– Даҿакалагьы ирҳәоит, – иҳәеит Аҵьықә, – шьацәқәыпла узыгәтасыз, хапыцла ишьтухуеит.

– Аҽы ахы уаҩужьыр атцыхәа уахьнымҳалан! – даацышәырччеит абырг Едыгь.

Игәастахьан, ари ацутаҿы инхоз абыргцәа ахьаиниоз реиҳа ажәапҟақәа здыруа ҳәа аицлабра бзиа ирбон. Знык азәы ицәыригар, нас егьыртгьы тцыхәаптцәарада ирҳәалон.

– Атакәажәгьы ҳәатәхымпак лакәзаап, – ҿааитит Аҵьықә. – «Аҽы аҟамчы ахыуҟьар аныҟәашәа иацнатцоит, аҽада иахыуҟьар иахьгыло еитатцзом. Уи амуфти ицәаҩақәа роуп цәаҩас илымоу, атцас – хаҳәуп, иахьышьтоу еитоугар ҟалазом – ус ауп дышхәыцуа. Атцас иаҳәом, аха ақәа уҟәызкуа ахыбра иаҩызоуп. Ашьаҟақәа баацыпхьаза ирҿыцны ипсахлатәуп, ахыб еиламҳарц азы.

– Ҳтцасқәа рзы иуҳәаз сақәшаҳатуп, аха Сурет уахьылныз бо уиашазам.

– Агха змыхьуа апсы иоуп!

– Ааи, аха апҳәыс ахатца иаастa лаҳатыр батәуп. Сурет – дануп, лгәы ахы итцәымыгха иалаз ахьаа алхра ус илзымариамызт. Уи азы лхьаақәа зегьы дыриааины илычҳар акәын.

Сара, абыржәы абраҟа еитасхәаз ахтыс амцреи атцабыргреи ахьынзаҟоу азы апхьаҩцәа шәҟынтәи азәыр агәыҩбара шәоуазар, сара издыруала пытчытқәак шәеилсыркаарц сылшоит: ҳара ҳгәы ишаанаго еипш акәымкәа, ачерқьесцәа рҟны ашьаура ихымпадатәу акакәны иҟазам. Избанзар, ашьоура ақьабз аныҟәгара амилат рныртцәарахьы ишкылнаго рдырyеит, аха егьа ус акәзаргьы, урт ҳәаратахыума, ахьзи ахьымзги рзакәан мҩапыргоит, убри азы ауп абџьаргьы зныҟәыргоз. Ихаразаргьы ихарамзаргьы, ауаҩшьра ҟазтцаз, дахьдырхәыр акәын. Убри азоуп ауаҩшьра ҟазтцоз иҩны-игәаара дахытцны дабрагьны абна дзылалоз. Уи дабрагьуанатцы ишьтахьҟа инижьыз иуа-итахыра, ашьаура зыбжьази дареи

аиныршәара иашьҭалон. Ауаҩшьра ахьыҟалаз аҩнаҭазы ашьаԥса ршәарц азы ирыдыргалон хыԥхьаӡара рацәала арахә, аԥсаса, ашьамаҟа…

Шьмаф ишыҟаитцаз еиԥшгьы лассы-лассы ианыҟартцалозгьы ыҟан…

…Ахәылбыеха Ацуҭа абжеиҳарак ҳара ҳҿы еизеит, агәгәаҳәа еиқәыз аць-мца алашара иакәшаны, шәаҳәаран, кәашаран изҿыз. Аҳәсеи ахацәеи рнапқәа еибаркны «Аибаркыра» икәашон. Заидеҭгьы саргьы «Зафақ» ҳаицдыркәашеит.

– Изакәытә насыԥузеи иҳамоу, – лҳәон Заидеҭ лхы насыдкыланы.

Атцых анынаскьа ҳасасцәагьы рыҩныҟақәа рахь ицеит, ҳаргьы ҳамҳарахьы ҳцеит. Лара дыҩналеит лышьҭаларҭахь. Алашьцара уеалакны унеироуп упҳәыс лахь, ус иаԥуп. Заидеҭ лееилылхаанӡа ҳәа саалзыԥшит. Уажәшьҭа иаамҭоуп ансгәахә, саргьы сеааилысхын, лара лахь сныҩналеит.

Иҟьаҟьаӡа иаашеит иҳамбаӡакәа, Заидеҭ ахьышәҭҳәа лееилаҳәаны дҩагылеит.

– Шаҟа ирласны ишазеи? – сҳәан саагәамтцит, лара дааччан саагәыдкыланы адәахьы дындәылтцит.

* * *

Анаԥҟазара шсылаз сызланхоз ақыҭауаа еицгәарҭан, есымша ҟатцатәык-ҟатцатәык ансзаарымгоз ыҟаӡамызт. Урҭ сырхашәаланы сымшынтца цәаҳәак сзантцомызт. Ҳгәыла хатцак ажьакца иафахьаз ажәытә шәақьк сзааигеит, иара ихәашьала «атцықьҳәа ихысуа исзыҟаутцароуп» – иҳәеит. Аԥсы абза дузилхуама, аха… ианааигах салагароуп акыр сзалхуазар. Мышкы хәлаанӡа сус адсырӡлеит. Еимыхны, ирыцқьаны еибысҭеит. Сшымгәыгӡоз еибагеит. Атцықьҳәа салахысит. Уи ашьҭахь ахырҭәага ҟатцаны ахызатцәқәа сызурҭәароуп, иҳәеит. Араҟа

сара «абџьар ҟатцаӡы» ҳәа, исышьҭоуп. Ус иаалырҟьаны Енисеискҟа исыпхьеит. Уи сгәампхеит. Иудыруазеи абналара сгәы ишҭаз сытцырдыраазар? Уи сыгәҭакы засҳәахьоу аӡәызатцәык иоуп. Уи сыцәгьа иҳәарымызт ҳәа сыҟоуп, ҳаґоу иаџьал цәгьахеит. Амалабашазы сшәазаап – Енисеискҟа изсыпхьаз аканцелиариаҿы маӡаныҟәгаӡыс сҟартцарц азы акәзаап. Аха, ачынуаа уамашәа ибаны, рыҿқәа раҳаны ишсыхәапшуаз, исыдыргалаз аматцура мап ацәкны снарпцыртцны сҭып ахь саат...

* * *

...Аӡы сырызгашаз анышь ааира сазыпшын. Аӡхықә аҿы дтәан зықәрахь инеихьаз быргк. Сҿынасхан иааигәара снеит. Ааскьа ашьатца зымбацыз ишьапы еиҟәышьшьақәа амтц рықәпапан иркын, инаӡсҟа алымт иагахьаз арҭмаҟкгьы шьҭан. Ихиқәараа3а амра иашәхьоу ихәдаџьал, ицламҳәа ҭашәашәа, акчыра иагахьоу илахь, ижакьа зыш – абарҭқәа зегьы џьара избахьоушәа сыҟоуп.

– Уабатәида уара арҧыс? – дсазтцаатит иара.

– Уара уабатәиу? – саргьы сиазтцааит.

– Сара ныруцәтәи аҟәара аҟынтәи аарцәтәи аҟәарахьы саатит! – иҳәеит.

– Уабанхои?

– Сара аҭаҳмада харантәи иааз уаӡуп! Уара избогьы араҟатәиӡам, иахганы иҟоу абаандцәа уреиуоуп!

– Иалудыраауи?

– Иушәу умаҭәақәа рыла!

Ҳӡыџьагьы ҳнеиҿапшын ҳаапышәырччеит. Дабазбахьоу? Ари адунеи аҿы еипшу ауаа иагьаџьарагьы иагьаӡы ыҟоуп. Сара сеипш Каисаров зыжәлоу даҽеаӡәы, Кавказ, ма Алада-Урыстәыла дыҟазаргьы ҟалоит. Митә ҟалама ӡыцьа аҭаҳ-

мадацәа еипшнысшьалазар – шысҳәоз гәаныла, харантәи иаацәыртцит сыззыпшыз анышьгьы. Злаба хәахәа зҽанҵаны исыхәапшуаз аҭаҳмада «бзеила» ҳәа, иаҳәаны, иаарццакны анышь ахьааҿықәгылаз ахь сҿынасхеит.

* * *

Иҟалоит амшқәеи атцхқәеи аҟәара иқәжьу ахаҳәқәа реипш ианеипшхо. Урҭ еипхьытта иуршәыргьы, апхьа ишьҭухзи, ашьҭахь ишьҭухзи узеиҩдыраазом.

Маи мза ҩажәа арыцхә амши уи ашьҭахьтәи амшқәеи наунагӡа сара исхамышҭуа хҭыс хлымӡаахны иахьсзаанхаз мацарагьы акәымкәа, сахьыҟазаалакгьы урҭ сара пхыӡ избон, сцәырҳаны саапшуан. Избанзар, убарҭ антцыра змамыз аҭцых кьаҿқәа рзы сара схалеит абзиабара зыда царҭа амам акьышәкьышәра аҟынӡа, аха сышхалаз еипш сагьалҟьаны слеит зда царҭа амам агәаҟ ипсҭазаара атыша аҭца аҟынӡа.

* * *

...Аӡәы дысҿасызшәа аҭҳарцәҳәа сҿыхеит. Сылацәа анаахыст, избаз Заидеҭ лоуп. Уи дықәпрааны дцарашәа, ашҭа апссара даҿын. Уи ллакҭа пшӡа анҭапшра сара сзыҳәан имшапшран избон. «Ҳаҩнаҭаҿы изакәызаалакгьы ус хьанҭак лнапы иасыркуам, зегьы сара иҟастцалоит» сҳәон, гәаныла уи сахьлыхәапшуаз. Иашоуп, араҟатәи ахацәа, аҳәса рус рҽаларгалом, аха сара уи азын аӡәгьы гәыбҕан ситарым ҳәа сыҟоуп. Араҟа ҿыц хатца ицаз апҳәызба дахьнанагаз аҩнаҭаҿы шықәсык, ҩышықәсагьы аҩныргәи ашҭеи рхьапссареи, ацәарҭеилыргареи рыда, уаҳа даҽа уск лнапы адыркуам. Заидеҭ анхәагьы абхәагьы аӡәгьы длымаӡам, урҭ рус сара

сатцагылап. Заидеҭ сара сышлыхәапшуаз лгәы ианырзар акәхап, лхы анҩышьҭылкәыцәаа, лыхцәы хьыпштәыла ипсаҟьаны иналҿапсеит. Лыблақәа ирхытцуаз абзиабара ашәахәа сгәатцанӡа иназаны цәанырра хаала сеимнадеит. Аҳамахә иахшьыз аҿырӡәӡәаага агәыгәым аакнысхын абаҳчара атцыхәаахь сҿынасхеит. Сҿы-снапы ӡәӡәаны скәымжәи скабеи сышәтцаны санааи ачашә, ацха, ахыртцәы – зегьы рхианы ҳакрыфарҭаҿы аишәа икәгылан. Заидеҭ дысзыпшны дтәан. Чан шьҭахь аҳамамҭраҿы снапы ӡәӡәаны санаахьаҳә ацха ҷабуа изкәыз Заидеҭ лқьышә ҟәымшәышәқәа аагәыдыскылеит. Ларгьы лцәа даатҳзыӡаан, лылацәақәа неиқәылпсан, лнапқәа аасыкәыршаны днасылаӡыҭит.

Заидеҭ лӡара убасҟак ипан, убасҟак деихатыруан, лышьҭахьҟала лыехырнааны хапыцла ачабра шьҭылхуан. Лареи сареи ҳцәа-ҳжьы ахьеидыз цәанырра хаак имцаха иҳацраланы, «ахы ҳҭарпаны» ҳаманы ицон.

– Шьыри ирласны ихәландаз! – сҳәеит сара.

– Шьыри! – лҳәеит ларгьы. Ишысҭахымыз Заидеҭ дааушьҭны амхырҭахь рашәара сҿынасхеит. Ашҭа агәҭаны снеихьан лара днасыхьӡан сымҩаныфа сылҭеит.

Амхырҭаҿы Аҵьықәи сареи ҳмеицәажәаӡакәан шьыбжьаанӡа ҳаицырашәон. Амра анхашла, ишорахеит. Сеага наргылан, смаґрала сыпхӡы насҿасырбеит. Аҵьықә сара сахь даахьаҳәын:

– Иақәыб, аурысқәа ааигәахо иалагеит, – иҳәеит уи. Сара сеипш ар ирцәыбналаз асолдаҭ ракәыз цьысшьан зыӡбахә имаз, ииҳәаз усҟак хырҩаа азысмуӡеит, адырҩагьых арашәара сналагеит.

Аҵьықәи сареи ҳапсы ҳшьарц абгыӡра амтцан ашәшьыраҿы ҳанаатәа, адырҩагьых ицәажәара инацитцеит:

– Ардилернтәи икыдланы арахь иаауеит, рхыԥхьаӡарагьы тҵәа змам ыҟоуп, абзарбзанқәагьы рымоуп!

Аҵьықә иихәоз закәыз макьана усҟак схы шазымцозгьы, иҽеимыз цәаныррак соухьан, сҟырҟы шабо ианалага аиры ӡ аашьҭыхны исҿакны аӡы зжәын инасыргылеит. Аҵьықә иҿаԥшылара самхацәгьахан.

– Арахь иааауеит, ухәама? – сҭаат, иихәаз ҵьашьашәа.

– Ааи, иааауеит ҳәа аума, ишзахәо ала еиханы иааауеит. Избан, асҟак изхыццакуазеи? Ашьыжь Салиҳ ауаа иҵҭаны аԥшыхәра исышьҭит, иахьынӡааихьоу еилыркаараӡы.

Ҳамҭакы хәыцра еилаҳантак сагәыланахаланы саман. Нас Аҵьықә ус иасҳәеит:

– Ицахьоу аамҭақәа рзы, аибашьра ахы шакуаз рдырратәы ианыҟала, ачерқьесцәа аҭырқәа идгыланы аурысқәа изырмабашьызеи? Усҟан зҽеидызкылаз аҭырқәцәеи англызцәеи даргьы зрыдымгылазеи? – сҳәеит.

Сымдырра саҭаимҭарц иҭахушәа акәын уи дышсыхәаԥушаз. Ашьхарыуаа рцәаҩала ус иҟоуп еитҵа здыруа иҿаԥхьа еиҳа здыруа дыҽхәаӡом. Убри аҟынтә Аҵьықә мачк иаарԥшқашәа ацәажәара дналагеит:

– Изныкымкәа ишуасҳәахьоу еиԥш, ҳара ианакәзаалакгьы аӡәгьы ҳиабашьырц ҳгәы иҭаӡамызт, аурыс ҳәынҭқар иакәзааит, аҭырқә султан иакәзааит, аҭахызаргьы англыз крал лакәзааит – аӡәымзар аӡәгьы ҳахәда дықәтәаарц ҳҭахым, ҳҵаикыр аауам. Усҟан англызцәеи аҭырқәцәеи ҳрыдгылазҭгьы ҳхақәитра ҳцәыӡуан…

Аурыс чынуаа – аҭоурых-ҭҵааҩцәа Р. Фадеев рапхьа днаргыланы, урҭ ачерқьесцәа ҳаҭырқәтца-

рала ирыхцәажәон. Усҟантәи аамҭазы аҭырқәцәагьы, англызцәагьы, афранцызцәагьы арахь иаарышьҭӡомызт ачерқьесцәа. Убри аҟынтәи аамҭак азы Кавказ иҟаз аурыс ир Қырҭтәылаҟа – Ҭырқәтәыла аҳәаахь ииаргеит, арахь ртыл аҿы шәарҭара ыҟамызт азы. Абри азыҳәан мацаразгьы, сара сҳәынҭқарны сыҟазҭгьы, ачерқьесцәа рабашьра ахаҭыпан, иҭабуп ҳәа расҳәон, рхы иақәиҭыстәуан.

– Сара усҟан смаҷын, – иҳәеит Аџьықә, – Викториа акрал пҳәыс лыцҳаражәҳәаҩ данҳҭаа, дҳасасуп ҳәа дыртәаны ишьапы сыӡәӡәон, ҳаиҳабацәеи иареи ахьеицәажәоз ихәы изназгон, еибырҳәоз саҳауан. – Аџьықә илакыҭцаҿы акыҷырақәа џьарак рҽеизыркит, ус ианыҟалоз уи данамхаҷҷоз акәын. – Ҳасас ауасцәаҳаҭа аипш, дымгәылҿӡа, инамцхәны ажьы икын, имҵаҳаргылоз афатә агьама имбаӡеит, мацара уажәы-уажәы иҭаҭынжәга еиҵатҵаны дахон. Дааҟәымҵӡакәан ииҳәозгьы акы акәын: «Шәеибашьла, шәеибашьла, аурысқәа шәрабашьла! Ҳара абџьар шәзааҳгоит, акрал пҳәыс лнапатҵаҟа шәаныҟала насыҧ змоу ажәларқәа шәара шәреиҳахоит!» «Лара дыпшӡоума?» ҳәа, ианиазтҵаа, уи убасҟак иаҳаз даргәааит, иблагәытҵәҟьақәагьы ашьа рхытҵәалазшәа иҟапшьхеит. Дицын иматҵуҩы, уаҩы абаак, деиқәатҵәаӡа. Ипшәма дахьнарргаз асасааирҭахь дымнеиӡеит, адәаҿы дыртәаны акриҿаҳтцеит, ирацәангьы ифеит, ирацәангьы ижәит, нас атҵәыуара далагеит. Дахьтҵәыуоз иажәа иалатҵаны иҳәон: «сызцу ауаҩы игәра шәымган, акрал пҳәыс лнапатҵаҟа шәҟалар, шәызегьы абзарбзан хы шәҭацаланы шәыцҟьа-шәҟьа аҳауа шәалартцоит» Аџьықә ацәажәара даҟәытцны ҳамҭакы дхәыцуа дтәан, нас:

– Иҽеигәышьам!.. – иҳәеит.

– Иарбан узҿу?

– Ауаа еидкылам, еипхьытта, дасу ихазы-ипсазы ҳәа, адәы иқәуп. Зегь махәҿак ауп изтәу, ара анацәкьарақәа хаз-хазхеит, убри азоуп даргьы акакала рхытцәтцәара зымариахаз. Ҭауади-аамсҭеи ракәзар, аублаақәа рыбла аш хыртцарц иаҿуп; аурыс ҳәынтқар шәидгылар, иҿапхьа шәшьамхы ашәырсит ҳәа ауп иҟашәтцаз иаанаго, Ҭырқәтәылаҟа шәхы шәырхар – цьанаҭ агәашә шәҭалазшәа шәхы шәыпхьаӡа, – ҳәа, рарҳәоит. Адырҩегьх арашәара ҳалагеит, аха рацәак сгәы шысзықәымкуаз Аҵьықә исырбарц сҭахымызт. Зны-зынлагьы, сахьхәыцуаз, икыдланы иааува аурысқәа ротриад, ҳацуҭахьы имааиӡакәа, иҳавсны ицарашәа сгәы иснаҭахуан. Уамашәа иубаша, ууаанӡа ашапсыҕ қыҭақәа рбылреи рықәхреи иалахәыз ауаҩы, уажәы ҩышықәса рышьҭахь, иаауаз ашәарҭара ду схахьы иаазгарц сҭахымызт. Агәра шысымгозгьы «иҳаҩсны ицоит» – сҳәон гәаныла.

Аҵьықә иҿага ахьымҩанитцаз аҷаҩҳәа ашьантца иаахеит. Иҧсахы еибакны ашьантца аатцихын ируушаӡа амхы атцыхәаахьы иршәит.

Аҵьықә аиашьа гәакьа димамызт, саргьы аӡәгьы дсымамызт. Ҳуаӡәк даныҟам аамҭазы, иаанхо ҳаҩнаҭақәа рныҟәгара, рыхьчара даҭцагылар акәын. Сара абыржәгьы схы саныӡбоит, уи ауалпшьа ахьсзынамгӡаз, иашоуп, сара акгьы схарагәышьам, аха... сыпсы ахьынӡаҭоу итцәымыҕ жьакцаха сгәы ишалоу иаанхоит.

– Даҽа ҩыцьа-хҩы, мамоу, даҽа хәҩыкгьы ракәзааит, апацәа сымазар сҭахын, – иҳәеит Аҵьықә ихы дааҩахан.

– Иуҳәаз, ҳазшаз иуциҳәааит! – сҳәеит.

Убри аамҭазы сара сахәапшуан адыд-мацәыс иаркьаҭаз Аслан инышәынҭра. Уи иҳаҭгәын агәы аҳаскьын ықәиаахьан. Иан Гәашьнаҳ арахь лассы-

лассы дааилон. Дааицыпхьаӡа, ҳаиҳазымчу Шәыбла, ихьӡ ҳәаны дматанеиуан.

Убри данызбоз нахьхьи џьара Калугатәи агу_берниаҿы иҟоу сан даасгәалашәон. Уигьы абас акәхап дышгәырҩо, схабар ахьылзымдыруазы. Сан лзыҳәа иҟастцаз акы затҵәык, сгәы зласҟажоз, имҩасны ицоз аурыс уаҷарк дсыҟәшәан, инапала асалам шәҟәы лзысышьҭит, иара агәра сиргеит, уи ашәҟәы уаанӡа инеиртә шыҟаитҵо азы…

…Иааит Аџьыҟә пшыхәра иишьҭыз. Ҳамхырҭа аанда даадгылеит Салиҳ, аатҵәак иҟәаҟәа икыдтҵаны.

– Ҿыцс иҳауҳәозеи? – дтҵааит Аџьыҟә.

– Иҳамоуп иаҳҳәашагьы! – иҳәеит Салиҳ.

– Уааины уаатәа, ҳаицәажәап!

Амхы атҵыхәан игылаз алтҵла ашҟа ҳҿынаҳхан, ашәашьыраҿы ҳнеин ҳнатәеит.

Салиҳ иаатҵәа даахан инаиваитҵан, руа иарбану реиҳа ишәаҳарц ишәҭахыу иҳәашашәа днаҳҿапшит.

– Зегь шәеибганы шәхынҳәыма? – иҳәеит Аџьыҟә, ашьа зыхьшыз аатҵәа дахәапшуа.

– Зегьы! – иҳәеит апшыхәҩы. Нас – аурысҟәа рыр арахь ахалара иаҿуп, акатҵәара ианхытц ԗееихыршеит. Ҩышәҩык раҟара ҳара ҳашҟа рхы дырхеит.

– Ишпа?! Хыҟәкыла ҳара ҳахьтҵәҟьоу?! Изымбатәбараханы Аџьыҟә дҩатҟьеит.

– Ааи. Урҭ дара-дара ахьеицәажәоз Алиа маӡала раагәара днеины дырзызырҩит. Рапхьаҟа аказакцәа пшыхәра иаарышьҭит. Урҭ арантәи ҳҭапшыхәны ихынҳәны ианцоз, амҩа рзаҳкит, хҩык рыпсы ҳцәыргеит, апшьбатәи, – иҳәан, иаатҵәа аашьҭихын ахы лаирхеит, икәымпылуа ашьацра инылалеит ихтҵәаны аатҵәа иҭаз аказаҟ ихы.

Сгәы сеанӡамкәа сызлапшыз (гәаныла Анцәа сиҳәон, абас еипш ауаҩы ихы хтҵәаны иахьышьҭоу

збартә еипш аҭагылазаашьа симҭарц азы) акәхап, сыцсы сылышәшәеит, сыцсып сзеивымго сыхәламшәа акит.

Ашьаршәы зыдҩаланы ашьацра илажьыз аказаҟ ихы, сара исхасыршҭырц сызҿыз сжәытәра акәын. Аџьыҟә дызҿыз џьашьахәран, аказаҟ ихы нарҳәыаарҳәуа дахәапушан. Уи дышҟәыпшыз ҩашьомызт, ипатца аарла еинышәшәылон. Итцаашәшәалахьаз иблаҟәа сахьцалакгьы скылкааны сара исыхәапшуашәа сгәы иснаҭон, азы схы агарҭа сымамызт.

– Ари зынӡаск дҟәыпшын, ахацәа рааста аӡгабцәа роуп дзеипшыз... нас Салиҳ, уаҳа ижәбазеи? – иҳәеит Аџьыҟә.

Аубыхҟәа ҳрыниеит. Урҭ иҳарҳәеит, амшын апшаҳәа иапныз ҟыҭа-шьаҭарак ыҟаӡамкәа аурысҟәа ирблит. Аҩада Ҳакәыҷын-маҷ иҩацәхыкны быжьшәҩык раҟара абџьар зку ашьхаруаа рыҷкәынцәа рееидыркылеит, рыпсы ҩыҭшәааӡа еибашьларц ргәы иҭоуп. Аҳҷыпсаагьы Адлер итәоу аурысҟәа ирыҟәларц ргәы иҭоуп, рҳәеит. Аџьыҟә аказаҟ ихы хәымгашьаны наҟ днагәҭасит.

– Уаҳа акгьу?

– Уаҳа акгьы! – иҳәеит Салиҳ.

– Абра ҳара ҳҟынӡа иааӡарц азы шаҟараамҭа рҭахыузеи урҭ.

– Бзарбзанкгьы рҳәазо иааргоит, иҟалап, хәылпазынӡа амҩа иҟәхаргьы.

– Абнара пҟаны амҩа ҟартцома?

– Мап, уиаҟара аамҭа рымамзар акәхап, иццакуеит.

Амра дҩатцапшны дҩагылеит Аџьыҟә.

– Аамҭа пыҭк ҳамоуп! – иҳәеит. – Шәаала аиҳабацәа еидаҳкылап, ҳаилацәажәап. Салиҳ ари иааугаз, уара анышә иамада!

Аказаҟ ихы сахьахәапушаз, апсҭазаара ҳәа иҟоу башоуп акгьы иапсамзаап сгәахәуан.

Издыруан иаауаз аурыс ир баталионк ишеиҵамыз, аха убри аамҭазы схы иҭагьежьуаз даҿаакын: аӡынра ааиаанӡа Заидеҭ лцәа ианаалаша цәашәҵатәык аахәан исызлышәҵандаз ҳәа акәын.

Ааи, ус дшоуп, ауаҩы, иҟало шыҟало идырует, аха рапхьа иаго сара сакәӡам егьи снаҩстәи иоуп ҳәа ҳгәыҭуеит зегьы. Абри агәыҭра акәзаргьы ҟалап ҳаиқәырханы ҳазмоу!..

...Дук мыртцыкәа еизеит ацуҭа иаланхоз ахацәа зегьы. Зегьы рылахь еиқәшьшьы ҿымҭ-цсымшь игыланы пшыхәрантәи иаази Аҵьықәи ирҳәоз иазыӡырҩуан.

Мраҭашәаратәи Кавказ аҟны аурысқәа рыр иҟартцаз-ируз ҳәа, аранӡа иааҩуаз хыхь-хыхьлатәи ацәажәарақәа ракәын. Иҟатцәҟьаз арантәи днеины аӡәгьы ибла иаимырбацызт азы аиаша аасҭа ауҳәан-сҳәанқәа еиҳан. Аиаша шиашоу абас ауп:

1818 шықәсазы амшын инаркны, аӡиас Адагәымнӡа, иара убас Ҟәбан инаркны Аӡышранӡа ирыбжьанакыз адгьылқәа зегьы аурысқәа рнапаҟны иҟан. Хыхь зыӡбахә сҳәаз ашықәс аапынразы Нхыц-Кавказ ашьхара инаркны аӡиас Лаба иналатцаны, аӡиас Тҟәапс ахы ахьытцнагоз аҟынӡа, амшын апшаҳәагьы убрахь инадкыланы, иқәынхоз ашьхаруа жәларқәа зегьы ықәырцахьан.

Аинрал Геиман иотриад цеит алада амшын апшаҳәала. Абрахь Озермес сицны санааууаз ҳазлааз амҩа ианыланы. Уаҟа Новагинтәи ахьӡцаны ахырҕәҕәарҭа ҿыц ҟартцеит. Геиман иҭып ширманшәалаз еипштцәҟьа напаиркит шьала-дала еизааигәаз ашьхаруаа: хақәычынаа, ашапсыгцәа, аҳҷыпсаа ухәа рыҩны-ргәара иахцаны рыпсадгьыл рымхны Ҭырқәтәылаҟа ркацара. Зны-зынла хәычидуи ихырцәаны икарцоз, рхыпхьаӡара убриаҟара ирацәаҩхон, изларгашаз агбақәа анырзымхалак аинрал Геиман аграф Евдокимов иахь аҳәара ҟаи-

ҵон аидара мҩанызго аґба ҭацәқәа риҭаразы. Амшын апшаҳәа иапныз ашьхаруаа рахьынтәи ақәылаҩцәа рнапаҿы ирзаамгоз азахәқәеи аҿаҩахь инхоз хақәчынааи, Мзымҭа аиҩхаа иҭанхоз аҳчыпсааи ракәын.

Аӡиас Мзымҭеи Қьбаадеи хәдаҟала ирхчнысны Гагра аганахьала идәықәлеит аинрал-маиор Шатилов иотриад, Аҟәаҟа рхы дырхеит аинрал-маиор, аҭауад Свиатопол-Мирски напхгара ззиуа аотриад; Лаба-Мачь акатҵәара ахытҵырҭала иаауан аинрал-маиор Грабле иотриад, Шәача аӡиас апшаҳәала – Геиман ир иманы ддәықәлеит. Урҭ ахьаауаз рнапаҿы ирзаамгоз, ирҿагылоз амацәаз иҭацаланы ирызнырҵәоз ндырҵәон, иаанхаз амшын ихырцалон. Геиман иотриад иалан сара саныбналоз сызлаз аибашьцәа ргәыпгьы.

Уашьҭан исцәыбжьахар ҳәа сшәаны снапыҩланы исҳәоит акы: уажәраанӡа хыхьҟа зыӡбахә сҳәахьоу Офреин абри аибашьраҿы кавказаа рҳәынчаразы убри аҟара дгәымбылцьбараны ихы ааирпшит, аибашьра анеилга ашьҭахь уи ихымҩапгашьа ҿырпшыгас иҟатҵаны акадеттә корпус артцага шәҟәы ианыртцеит абас: «Пшаҩеи Зыши ақыҭақәа рықәхрала аус нагӡоуп узҳәомызт. Аполковник Офреин апхьаҟа иус иацитҵон». Аибашьра аилгамҭазы уи дполковникхахьан. Ҳәарас иаҭахыузеи, аибашьра ашьҭахь уи, еидикылаз имал иманы, Тифлис иаҳҭынраҿы дтәаны ифырхатҵаратә мемуарқәа иҩуан…

…Аџьықә иуаажәлар еизганы дахьрацәаажәоз, ирызбеит илеидгыланы рхы рыхьчарц. Еиҳараҩык абырг Едгьы иажәақәа ирықәшаҳаҭхеит:

– Ҟәышроуп, ҳәарас иаҭахыузеи, ари аҭып аанызжьны даҿеацьараҟа ақәтцра, аха иаба? Абнахьу? – ашьхарахь инапы наирхеит. Уахь ҳцап, аха

уаҟатәи адгьыл ачаҕьа ыҟәиааӡом. Егьыс ианамух абра ҳаҩны ҳаԥсыр иаҳа еиҕьуп, амшын-нырцә тәымџьара ҳаԥсыр аасҭа.

Абраҟа иҟаз ацуҭа-уаа рахьынтәигьы иҟалеит, Ҭырқәтәылаҟа ацара иаҳа иақәшаҳаҭхаз, аӡәгьы шәаагыл ҳәа реимҳәеит.

Ихҵәаны Ҭырқәтәылаҟа ацара иақәшаҳаҭхаз аҭаацәаракәа ирзышьҭыхуаз рымаҭәа-ҩыҭәа, рыфатә-рыжәтә ахьеидыргалоз аӡәгьы акгьы ахиҳәааӡомызт, ҿымҭ ирыхәаԥушан. Схәыцуан, шаҟа изышьҭыхрызеи аӡәы: иабџьар усгьы иаанижьуам, ифатә зҭоу ихьаҭра, амҩан фатәык злаҟарҵаша ахьыруа-чуан… Сара уамашәа ибаны срыхәаԥшуан Кнышев ипҳәыси ипҳаԥсеи, рымаҳәи, рхәыҷи рыманы иахьнеиуаз, иара ихаҭа дыҟаӡамызт.

– Анҭ абацои? – сиазҵааит Салиҳ.

– Уахь, зегь ахьцо! – иҳәеит аҭакс.

Иаалырҟьаны Аџьықә ар рԥызак иаҳасаб ала адҵақәа рыҭара далагеит, аҭшәаракәа рҿы ахаҳәмҿыхә аԥыражьны амҩакыракәа дирҟаҵеит, иааргеит ажәытәтәи абҩатәы бзарбзан, ахырҭҟәацгақәа рхаҭыԥан, ахаҳә-ԥхныгақәа ҭарҵарц еизыргеит, арҩаш аарцә аԥаҩҳаракыраҿы иқәдыргылеит. Жәаҩык арԥарцәа еилҟьақәа ҽыла ирышьҭит ақәылаҩцәа злааиуа, иахьынӡаанхьоу рыԥшыхәырц. Иаанхаз аибашьра аҽазыҟаҵара иалагеит, урҭ хынҩажәижәаҩык иреиҳамызт. Абџьарс иркыз ажәытә шьантҵашәақьқәа ракәын. Иҟан акаруал шәақьқәа змазгьы, аха урҭ рацәаҩымызт. Уамашәа иубаша ашаԥсыгцәа рҿы иҭҟьоз абџьар аасҭа, ицҳауаз абџьар иаҳа пату рзақәын. Раҳәақәеи рҟамақәеи ҭԥааны урҭ шамахамзар аибашьра адәы иқәлаӡомызт, аӡәа-ӡәала, ма жәаҩыла, шәҩыла зҳәаз иеиԥш иахьыҟоу иҭаԥшыхәны ирықәланы рыхқәа хырҵәҵәон…

...Сгəы сеанӡамкəа даасыдгылеит Озермес. Ибара сеигəырӷьаны даасгəыдсыҳəҳəалеит.

– Иҟоузеи, иубазеи, иуаҳазеи? – сҳəеит уи аныҟəара бзиа ишибоз здыруан азы.

– Амшын аԥшаҳəа зегьы шьапыла сахысит. Зыԥсы ҭаны иаанхаз зегьы Ҭырқəтəылаҟа ацара иаҿуп, – иҳəеит.

– Уажəы араҟа уаагылоу, мамзаргьы даеаӡьара уеиҭацахуоу?

– Исҭахыуп ԥҳəызбак лашҭа сҟамчы ҭасыршəырц, – иҳəеит, – нас иҟало аабап, ахəылԥаз шəышҟа снеиргьы ҟалоит.

Ашаԥсыӷцəа рарԥарцəа ус ҟарҵон; иргəапхоз аԥҳəызба дахьынхоз лашҭа рҟамчы ҭадыршəуан. Аԥҳəызба аҟамчы ашҭа аҟынтəи адəахьы илыршəыр, иаанагоз акгьы уақəымгəыӷын, усҭахым ҳəа акəын.

Дарбанушь Озермес иҟамчгьы зашҭа иҭаиршəуа? Гəаныла издыруаз, ацуҭа аҭыԥҳацəа зегьы схаҿы иааганы исгəаласыршəо салагеит, аха жəлар рашəаҳəаҩ игəы иалнахыз абри лоуп ззысҳəашаз аӡəгьы дысгəаламшəеит.

Даасыдгылеит Кнышев, иуасцəа хылԥарч ихыхны еиҩырҿан икын.

– Нас, исашəҳəозеи шəаҳаракыра, ҳанҵəара аамҭа ааит ҳəа аума? Иҳашьҭымҵӡакəа ишҳашьҭаз, иҳахьӡеит арыцҳара ду, – иҳəеит, дшəаԥырҳаԥуа. Илаԥш убри аҟара ихьшəашəан, иансхьыс сарыхьҭшьуашəа збо салагеит.

– Ишыдыдуа ақəа ауам! – сҳəеит игəы сырӷəӷəарц.

– Ус иҟаларгьы ауеит, аха... – уаҳа мҳəакəа ихылԥарч неихеитцан, аха еиҭааихихит.

– Уара ууаныжьны уԥҳəыс дзушьҭызеи? – снаиазҵааит.

– Сара уи лҟны сҳəатəы ахаангьы акгьы аанагаӡомызт, дыԥшылаҩык сиҩызан, лмаҭа иоуп хьаас илкыз, иԥсы ахьеиқəлырхара дашьҭалеит.

– Уаргьы урыцны уцарауази.

– Иаба, уара! Аҭыркәцәа рахьу?! – абри аниҳәоз ақәыцьма еипш акәын дышсыхәапшуаз, аха уаҳа акгьы мҳәакәа днасыдҵны дцеит…

…Ашапсыҕқәа зегь реипш, Аҵьықәгьы ашәаҳәара дазҟазан, абжьы бзиагьы ихан. Араҟа хәычҷгьыдугьы ашәаҳәацәоуп, ирацәаны ирымоуп Анцәа имҵаныҳәаратә ашәақәа.

Зынрак азы Аҵьықә иҩызцәа ашәарыцацәа аашьҭихын, саргьы срыманы абҕабқәа ахьамаз ашьхарахьы шәарыцара сыргеит. Уаҩышәара асы шьҭан, асыпса ҳагарц акгьы ааҳагымхеит, ҳаапсеит, ҳкарахеит, асы ҳалаианы ҳацәарц ҳалаган Аҵьықә имуит, ҳиргылеит, нас аергь ашәа аацәыригеит, ашәарыцацәагьы ицдырҕызит. Ашәа зны илаҟәуан, ҽазны ихалон, ахрақәа ирҿалон, ушьамхы артҵаруан, ҳгәы архатҵон, ҳаапсарагьы маҷ-маҷ иаҳхыпсаауан…

…Египеттәи афараонцәа руаӡәы дшапсыҕын рҳәоит иашоума ҳәа Аҵьықә сиазҵааит зны.

– Ааи, ус рҳәоит, – саҭеикит иаргьы.

– Ҟрымтәи Аханцәа рхаан рыҷкәынцәа ааӡара ҳәа ашапсыҕцәа ирырҭон. Урҭ, ашапсыҕцәа «ҳаныҟәаа» ҳәа, ирышьҭан. Аӡәрыҩгьы ианрызҳалак, рышьҭахьҟа рҭаацәаракәа рахь ихынҳәӡомызт, иахьыраазоз иаангылон. Убарҭ аҳаныҟәацәа дыруаӡәкын Аҵьықә иабду иабгьы. Уи анаасгәалашәа, сеиҭаиазҵааит уаб иабду иҭаацәа рахь дзымхынҳәызеи ҳәа.

Иара ус иҳәеит:

– Хәыпҳас дзааӡаз бзиа ибеит, агәрагьы игеит насыпс иҟоу амчра мацара шакәмыз.

– Уара ашьа иулоу абжак Аханцәа иртәуп.

– Напык аҿы ашыла, егьи анапаҿы ашырӡ аанкыланы еилоупсар аҩбагьы еицырзеипшны абысҭа рылтҵуеит. Аха ашьа ус иҟаӡам, ҩ-шьак ахьеилоу руак аиааиуеит.

Аханцәа ршьа, сара сҟынӡа изымааиӡеит, – иҳәеит уи, – хылҩа-ԥсылҩашәа ицеит, сабду ихаан. Ирҳәоит иара сабду иаб ихаҭагьы, аханцәа ршьа шилазгьы ашаԥсыӷ нхацәа дрывагылан, рыцәгьа-рыбзиа далагылан, махәҿала даарыхуан, арахә ихьчон, ашьхымӡа иааӡон.

– Абри адгьыл аҿы: ашаԥсыӷцәа, аубыхцәа, анаҩеиқәа наҵьнатә аахыс иртәышьҭраны иқәынхома?

– Нарцәы ицаны иаахьоу ҳәа аӡәгьы дсыздыруам, аиаша сазҳәашаз, – иҳәеит Аҵьықә. – Изларҳәо ала ажәытәӡа зны, Иаса Қьырсеи Муҳаммеди рхаан, ауаатәыҩса амшын дуқәа рнырцә инхон. Абри Аравиа ҳәа иахьашьҭоу аҭыԥ аҿы. Урҭ аа-еимшьҭракны рҿыршозаарын. Иаалаган, абри ҳазну адунеи закәу еилаҳкаауеит ҳәа дасу еимышьҭрала, рхы ахьынахаз идәықәлазаап. Аԥсылман шәҟәы Аҟәаран аҿы ус аҳәоит: «жәлар зегьы иаӡәыкны ишыҟаз акәымкәа, рҿеиҩшаны хаз-хазы ицеит. Аамҭа шаҟа инаскьоз аҟара, еизааигәаз аимшьҭрақәа еицәыхарахеит, еицәыӡит, еибабар изеибамдырыуа иҟалеит, уи моу еиҿагыланы еибашьуа аҟынӡагьы инеит», – нас дааччан, – мшәан, уара ухаҭагьы ус акәӡами? Ҳаибабаанӡа ҳаибадыруазма?..

– Ааи, аха зегь акоуп, ҳаибамдыри, ҳаилибамкааи!

– Ишыҟоу уасҳәап, – иҳәеит Аҵьықә, – ҳара ҳажәлар арахь иааит Ҟрымтәи аханцәа ирымпыҵахаланы ирымаз адгьылқәа рҟынтәи. Амҩа иахьынӡақәыз уаҳа изымцо иааԥсоз, дахьааԥсоз аҭыԥ аҟны даангылон, қәацәк наргыланы иҵәҩаншьап аирсуан, ус-ус, аҳаблақәа, ацуҭақәа, ақыҭақәа ҟалон, иҿион. Ихараны ацара зылшоз абратәи адгьылқәа рҟынӡа иааит, иагьаанхеит... Уара иуҳәан еиԥш,

ҳзеибадыруамызт, аха ҳаибадырит. Сара сгәанала, иахьатәи ауаатәыҩса ирхаштит анкьа иаӡәыкны ишыҟаз, абри нахысгьы, убри ргәаламшәакәа, апхьаҟагьы атынчра зыҟаларан иҟаӡам.

Абас ала Аԥьыҟәи сареи тынч гәаартыла ҳшеицәажәоз акәымкәа, ацута агәахьынтәи, иҿытбжьынгьы – иҿытбжьымкәа, итцәаабжьынгьы– итцәаабжьымкәа бжьыгәытҟьагак ааҳалаҩит: «иаауеит, иаауеит!..»

* * *

Апхьа игыланы иаауаз аибашьцәа ротриад дырцылеит Озермес. Урт рпызацәа дрыҳәеит: «Ҳазшаз дсыманы сшәыҳәоит, шәрыламкьысын абри ацута иаланхо ауаапсыра, шәара ишәпырхагоу ракәым. Залымдарыла ашьакатәара шәаламган!» Озермес иажәа иаххәыцуаз, зхаҿы иаазгоз ҳәа урт аӡәгьы дрыламызт. Дхынҳәны даагәышьеит Озермес, иҳәеит иажәа акгьы шаанамгоз.

...Аурысҟәа рыр ацута иаадгылеит, аха алашьцара анрыхьӡа иаламлакәа, адәҳәыпшраҿы рҿааныркылеит. Иаарыкәыршаны аҟарул ыкәдыргылеит. Уахынла урт ажәылара шырзымгәагьуаз здыруаз Аԥьыҟә, ҩыцьаҟа ачапшьара нарыдтцаны егьырт рыпсы ааитаркырц реиҳәеит...

...«Иаауеит!» ҳәа, абжьы игаз ацәа салнахит. Иҟоу ҳәа макьана акгьы збомызт аха зегь ахьцоз сцон. Гәанылагьы исҳәон: «Озермес сицны абрахь смааӡакәан, схы ахызатцә нтасыртәазтгьы иеиҳа еигьымзи, усгьы мышкы сиит, мышкы сыпсуеит, стынчымзи, агәырҩа салтцны атынч нхара саналага, абзиабара ансоу, атаацәара анапыстца ашьтахь адырҩагьых абри аҩыза саниарц зыслахьынтцахазеи?!» Сызцәыбналаз «апсцәаҳа» дсышьталаны дааит. Аҟәыцьмаҟәа икәарцалаз

ауаса-рла сеипшны схы збон, уи амч алӡаара ишаҿу, нас ишеимырыжәжәо шадыруагьы ацқәа хырцьацьаны ирҿапшуеит. Убасшәа ауп саргьы уажәы сшыҟоу...

...Сҩатцҟьамҭазы сышьҭахь сыжәҩашәаҟьарҭа аҟытцәыхәа ак шаланатцаз аҟара снырит, аха агәхьаагьы сымкит. Цьарак сызтәомызт, акы срыхәарц сҭахын зхы зыхьчарц иаҿыз ашапсыгқәа. Нас исызбеит, аурысқәа рахь маӡала пшыхәра сцаны, ирҳәо-ируа еилыскаарц. Исызбаз Ацьықә ианиасҳәа, ибзиоуп ахиҳәааит.

– Амала угәуҽаныз, тцаҟа арҩаш унырны абахә аҩытцала ушнеиуа, абнара уахьнылагыло ауп даргьы ахьыҟоу. Апша уахьаҿахырсҭам гәаҭаны урзызырҩы, ирҳәо уаҳап. Амала амцхә ааанымхацәан, мамзар амза гылар, угәарҭар ҟалоит. Сара абра сузыпшуп, – иҳәеит.

Аӡхыҽеа шыҟаз санылбаа, саатгылан сӡырҩит, аха шьҭыбжьы ҳәа акгьы ыҟамызт. Ажәҩан аштцаҿы аишьцәа «Етцәацьаа» еилыцьцьаауан. Ацуҭа агәахьы акыркырҳәа пҳәызбак лыччабжь ааҩызшәа саҳаит, уамашәагьы избеит.

– Уаххьа мазеиуп! Ацәаҳәа шәықәгыла! – игеит афельдфебель ибжьы тцарыхәтцәаӡа. «Шәықәгыл!.. Шәықәгыл!.. Шәықәгыл!..» – ахрақәа ирынҟьорныруа «еиҭарҳәон». Сышьҭыбжь гар ҳәа сшәаны, сшьаптцыркьакьо акәара снырын адәҳәыпш сазкылсит, хысымҭак еиҳамызт адареи сареи иҳабжьаз. Уаххьафарахьы инеирц адырҩагьых адаул иасит. Акраатцуан ари ашьҭыбжь гәыптцәага смаҳацижьҭеи. Ашәтцла ашьапы сҽаваӡаны апшыхәра салагеит. Иахьтәаз, атцла рымахә икарҿаз ала, иаарыкәыршаны аанда алаҟартцеит. Уаҟа иҭагылан абзарбзанқәа зықәгылаз аҽыуардынқәа, аҿҿахәа итҟәацуа ирзеиқәыз акәаш-мца рыгәҭылакны итәан

аруаа. Арантәи ихарацәан, еибырҳәоз саҳауамызт. Сармарахь ала еиқәатцәаӡа акы сылапш итцашәеит. Сышпшуаз мцабз хәычҷык иххаӡа алашьцара инагәылычҷан, инагәылаӡтны ицеит. Иаразнак сцәа иалашәеит, иртәаны ирымаз апшыхәцәа шракәыз, издырит руаӡәы ихаштны асҧычка амца шнамхаркыз. Уртҭ срымбартә еипш схәазаны сцар акәын. Сҟама сапхьаҟа иааиазган, амҳастa ааипхьысшьшьааит.

– Анцәа имтцаныҳәарахь шәнеи! – игахит афельдфебель ибжьы. Абыржәы еигьны аамҭа соуӡомызт, ашьшьыҳәа, сшьапы фархьк атцаптцәар ҳәа сышшәоз шьҭахьҟа сдәықәлеит.

– ...Хыхь иҟоу ҳаб, Зегь зымчу, ухьышьаргәытца ҳакәыхшоуп!.. – еицырҳәон асолдаҭцәа. Ари Анцәа имтцаныҳәара, сара схәычҷаахыс сзышьцылаз акәын. Сылаҕырӡ аахаддылеит. Иахьынӡасылшоз слымҳақәа кыдтцаӡаны сырзызырҩуан ирҳәо акыр саҳауазар ҳәа. Уи азы сҭып ҧсахны дара рахь итцагьы снаскьар акәын. Ус апша дара рахьынтәи сара сахь иасуа иалагеит, хәычҷы-хәычҷла иахьтәаз еибырҳәозгьы саҳауа иалагеит. Аибашьра аилгарахьы ишнеиуаз атәы акәын излацәажәозгьы. Аибашьра анеилгалак ашьҭахь зуалпшьа нагӡаны изхызгаз, араҟа иаанхарц зҭаххо дҟалозар, адгьылқәа рызшаны ирырҭоит, – рҳәон иахьеицәажәоз. Афицарцәа – пшьышә гектар, чынла еитцоу – ҩажәижәаба. Руаӡәы ус иҳәеит: чынла еитцоу аҳампалқәацә рырҭоит, амала аказакцәа ироур ҟалап. Аинралцәа, ҳәараҭахыума, аибашьра иалыргараны иҟаз амал уаанӡагьы ирдыруан. Ишеицәажәоз дыргәаладыршәеит мышқәак рапхьа ирцәыӡыз асолдаҭ, сгәанала Салиҳ зхы хтцәаны инеигаз иакәзар ҟалап ҳәа иақәыстцеит.

Асолдаҭцәа ахьтәаз даҿеаӡәгьы дааины даархагылеит, ибжьы ҭахәаҿеӡа иансаҳа, адгьыл тцәҩантцәыҟа

исыцԥасызшәа збеит. Ар рҿы санықәаз фельдфебельс иҟамаз Кожевников иакәын. Уи еснагь абык иеипш сыгәцаракны дысхылаԥшуан. Аҽыуардын иавагылаҭы аӡкаҭәаара иаҿыз руаӡәы ус иҳәеит:

– Аԝсҭаа ихәхааит, абри ҳахьыршьҭуа аҳабла, уи акәмызҭгьы мышкәак рыла ҳаԝны ҳақәазаарын.

Убригь атыҟҳәа ибжьы здырит Гаиворонски иакәын. Абри ауаԝ дааздырижьҭеи ицәымӷра ада игәаԥхарак смоуцызт, аха уажәы ибжьы ансаҳа дсызгәакьазшәа саақәалеит. Афасааит исхасырштҳьеит ҳәа исыԥхьаӡоз, маӡа цьара сыхшыбаԝ атцахьы аҽытцәахны иқәазаарын убома.

– Офреин излеиҳәаз ала аграф дақәиргәыӷит ҳаргьы ҳашырхадмыршҭуа ала. Ҳахьӡаны ҳзықәалар Кавказтәи аибашьраҿы аурысқәа иргаз аиааира азгәаҭара аҟьабз анымԝаԥырго, ҳбаталион аколонна ахаҿы идыргылоит.

– Апоручик, ушаҟәытцра, узшаз иныс, – иҳәеит Гаиворонски, – иузымдыруашәа ауп ушцәажәо: изылшаз аингьы ифеит, аԥагьы игеит – убас ауп ишыҟоу. Ҳара уа ҳтыԥаҿы ҳнеиаанӡа аҳәынҭқар иҳамҭақәа зегьы дара-дара ишаны иалгоит. Ироухьоу аҳәынҭқар иҳамҭақәа маҷума ҳполковник, аԝысҭаа ихәхаша, абри ҳахьааишьҭыз «аҭыԝра» дааҟәытцыр ҟамлошәа, иԥсы ҭәуам, дымтцақьақьаԝыми, абра инхо ашаԥсыӷқәа ршьа дылагыланы даҽа ҳамҭакгьы игарц иҭахыуп…

Абри аҟара аԥьамыӷәа цәгьа ҳхаагахьеит, бзамыҟәраӡами, аибашьра аилгамҭазы ачерқьес абрагьк ихымҭа баша уагар…

– Аполковник адтца ҟаитцеит аԥыхәтәантәи ашаԥсыӷқәа рҭыԝра аҭарцәраан аԥьаԥҳаны шәамеигӡан ҳәа. Ашарԥазы аӡхыҽҽа ахахьы ихагаланы ҳабзарбзанқәа ықәҳаргылоит. Апоручик, уара изумҳәозеи, бзарбзанла шәахьрылахысуа харантәи

угыланы урыхәапшлап, сара срота рацхьа сгыланы ацуҭа срылалароуп.

Исҭахыз цыҭ-чыҭқәак ансаҳа, сдәықәлеит сышьҭахьҟа…

…Уажәы абра Сибра агәаҿы сахьыҟоу, абысҟак ицахьоу аамҭақәа рышьҭахьгьы, акырынтә схы сазҵаахьеит: убасҟан сцәыҵагыланы санырзызырҩуаз, анкьатәи сҩызцәа рыбжьы ансаҳа, иашаҵәҟьаны дара рахь сгәы сыхозма ҳәа. Мап, уи усшәа избеит аҟароуп акәымзар, жәаҩыла-шәҩыла аӡәы ихала рлахьынҵа ахьиӡбо, чынла еиҳау ииасҭа чынла еиҵоу рдунеи иахьақәыжьцәоз – сара исҭыпмызт. Сара исыздыруам, шаҟа шәышықәса цар акәузеи ҳара ауаатәыҩса ҩнуҵҟалатәи ҳдоуҳала ҳацқьаны, ҳхы ҳақәиҭны ҳара ахақәиҭра шаҳҭахыу еипшҵәҟьа егьырҭгьы ишырҭахыу еилаҳкаауа ҳҟаларц, аха усҟан асолдаҭцәа ашәа анырҳәоз сылагырӡ хаҟәҟәала сырзызырҩуан…

…Ахрақәа ирхыкны илашо иалагеит, уи иашьҭаланы амзагьы ҩавҵышт. Иаарласны абнарахьы сеихеит, аӡы сахьыруаз сшьапқәа бааӡеит, снатәаны сқлападкқәа сышьхны исырҩоит ҳәа сшаҿыз акәымкәа, цьоукы рыбжьы ныҵакны еицәажәо аӡахьы ишылбаауаз збеит. Арцызбаки пҳәызбаки рнапқәа еибаркны иҭаланы илеиуан, иҩашьомызт, ҽыкәабара иаауан. Сара сырбарҭамызт. Апҳәызба леимаақәа аалышьылхын арҩаш днырын аҳапы аҿышәҭа дынҭалеит. Арцыс уа аҟәараҿы икәымжәы ишәыхра даҿын…

…Напыла аӡы ҭҟьаны еиқәырҭәон, абри апсабараҿы цьара рыцҳарак, шәарҭарак ыҟаӡамшәа еизгәдуны еихәмаруан, рыбжьы рдуны еицәажәон. Арҭ исаҳауаз рыбжьқәа дааразa издыруа роуп.

– Уара абрысҟаамҭа имҳәаӡакәа умаӡа ҵәахны изумааз? – лҳәеит лара.

– Сара сыжәлар ашәақәа шырзысҳәоз схазы иахьа уажәраанӡа аамҭа смоуӡеит, – иҳәеит иара, – аха сахьыҟазаалакгьы бара бхы-бҿы пшӡа сыцын.

Ааи, издырит, ари Озермес иоуп! Мшәан, исеимҳәази сҟамчы пҳәызбак лашҭа иҭасыршәуеит ҳәа. Среигәырҕьацәаны сыбжьы рықәсыргарц егьаасыгымхеит. Урҭ реицәажәара сахьазыӡырҩуаз лакәтә театрк асценаҿы сыҟоушәа сгәы иснаҭон.

– Ҳаздыбзиалахо малс иумоузеи уара? – дихлафаауан лара.

– Сыҩны ыҟам, сгәара ыҟам, сыцә уыҕә еиқәым, аха исымоуп апҳьарцеи, аҿарпыни, саб иуапеи, – иҳәон иара. Хыхь акаҭцәара аҟынтәи урысшәала аӡә дыцәҳаит. Ҭаҟа ар ахьтәаз аҟынтәи ихысит, еиҭахысит. Ахысбыжькқәа ахрақәа ирынҟьа-рныруа иҩкыдхәашала ицеит.

Абзиабара ихнахны иамаз реицәажәара аанырқылеит, нас еиҭалагеит, аха рыбжьы еилсыргартә сара сҟынӡа изааҩуамызт, аха усгьы издырит Озермес иҟамчы зашҭа иҭаиршәыз, уи аҟамчы шьҭыхны зуадахьы инаганы изҭцәахызгьы дызусҭаз. Аиашазы Озермес иакәымзар уаҳа дзықәнагаходаз анцәахша Чабахан.

– Уаҭцәы ианаашалак жәлар рашәаҳәаҩ хаҭцас дшалсхыз ҳацуҭа аҳәсақәа ианраҳалак Шәыбла дрылҷҷазшәа иага ишанхашт, – лҳәеит Чабахан, – ҳчарахьы иааҳапҳьароуп згьы, мамзар…

– Ачара ҳзуӡом Чабахан, – иҳәеит Озермес, – сара иахьа иалагӡаны иаармаҷны чарак ҳазуаз џьысшьон, аха… Ибмаҳаӡеи апҳьан ахысбыжькқәа игаз?.. Анцәа иоуп издыруа, уаҭцәы амра гылаанӡа ҳапсы знеиуоу-изымнеиуоу.

– Сара уи атәы саҳарц сҭахӡам, исхасырштып ҳәа акәын.

– Уаҭцәы ианаашалак ҳацуҭа ахацәа рапҳьа сгыланы ахатцара ашәа рзысҳәалоит. Сыцсы ҭаны са-

анхар, уинахыс бара быда аӡәгьы ашәа лзысҳәаӡом. Абрантәи баргьы саргьы ҳцоит анаҟәа еиқәыцәашь иахьықәу ашьхарахь, ма убригьы аӡәы ишпаҳа-меикри.

– Уахатәи аҵых уареи сареи иаҳҭәуп, аӡәгьы изҳамакӡом, – лҳәеит лара. Рнапқәа еибаркны иахь-неиуаз.

Дара цеит. Схала санаанха Заидаҭ сгәы даатца-леит. Ирласны ҳаҩны сызнеиндаз ҳәа сгәы сыхон. «Уа, уара, хыхь иҟоу Анцәа Ду уоума, Аллаҳ уоума, Иегова уакәзаргьы – сшәыҳәоит, дрыцҳашәшьа дысзышәыхьча Заидеҭ. Иамуӡозар, уи лхахәыс сара сыжәга!» – сҳәон гәаныла сыццакы-ццакуа сахь-неиуаз. Схынҳәны санааи, избаз-исаҳаз Аҵьықә иасҳәеит.

– Ус шыҟартцоз саргьы издыруан, – иҳәеит уи, – уара лассы уанаҳамба, урҭ рыгәҩара ҳара ҳахь иҳархарц азы Алиа урысбызшәала ажәақәак рықәҿиҭит, даргьы иҳаихсуа иалагеит.

– Аҿыҭбжьгьы ахысбыжьгьы саҳауан, аха уа-ҟа арҩаш аҿы зеызкәабоз Озермеси Чабахани сырҵырхагамхарц азы ҳамҭак сеааныскылеит.

– Зыцсҭазаара еилазтцо рзы рапхьатәи аҵых ҳазшаз ила ипшьоу тцхуп, ҟьашьрак ацымзароуп. Арҭгьы рыпсҭазаара анеилартцашаз арҩаш аҿы реыркәабеит, – нас даахәыц-хәыцын, – аҷкәынцәа дәықәтцаны урҭ рыбзарбзан аӡхыеәа иалажьтәуп! – иҳәеит.

...Ҳхала ҳахьеидтәалаз, уаанӡагьы сызмырҭынч-уаз зтцаарак исымҭар сгәы иамуит:

– Цьоукы рыҩны-ргәара, рыпсадгьыл ааныжьны Ҭырқәтәылаҟа ицоит, даеа цьоукых рабцьар рнапы ишаку иҭахоит, даеа цьоукыхгьы абра шәынха ҳәа аурысқәа иахьыддырбаз Ҟәбина апшаҳәаҟны нхара ицеит. Ус ҟазтцаз иаҳа хара ихәыцуама? Ҟәбинаҟа илбааз ҳара ҳаасҭа рхи-рыхшареи еиқәдмырхаӡои?

Аҵыҳә ус иҳәеит:

– Иашоуп бцьедугааи наҩеиааи рҟынтәи аӡәырҩы аурысҟәа иахьыддырбаз атыԥ аҿы анхара иаҟәшаҳатхеит, даҽа џьоукыхгьы рыхәԥхацәа тауади-аамстеи ирхьыԥшны, ирышьталаны ицеит. Аллаҳ иоуп уртгьы-егьыртгьы изынио здыруа. Ашьауардын аблаҟәа дааразa иштцаругьы, хыхь ажәҩан атцантәи аԥхьаҟа аӡыни аԥхыни рзы раамтаҟәа зеиԥшрахо аилыргара рылшом. Ҳара нарцәы ҳаннеилак ашьтахь ауп ианеилҳарго аиашара ахьыҟоу. Аамтаҟәа рышьтахь џьоукы иаҳзырҳәашт, «агха рыхьит», даҽа џьоукы ҳахцәажәашт даҽакала... Исыхшаз еиҟәсырхоит ҳәа заҕа иҿапхьа итаслымхаз – дчарҳәаҩуп. Мшәан, дарбану издыруа, утаслымхар акәу, мамзаргьы ҳабацәа ртцас ала уныҟәар еиҳа еиҕьу... Сара издыруа акоуп: дарбанзаалакгьы схатцоуп ҳәа аиҟәа зшьатцаны амаҟа зымҕазтцо иҩната ихьчароуп, иԥсадгьыл ихьчароуп, дыԥсуазаргьы дыԥсыроуп хатцатцас, ус иҟан ажәытәӡа аахыс. Ус иҟазароуп аԥхьаҟагьы.

Абри аниҳәоз Аҵыҟә илакта атаԥшра сзыгәаҕьуамызт, убри аҟара илаԥш џьбаран. Илиа иааигаз ажәытә бҩатәы бзарбзан аварaҿы аҟәара хаҳәԥхныгаҟәа рацәаны иштан. Илиеи Салиҳи атцла ашьапы иадиалан.

– Иуаҳау Иаков, урт аматцуарҟәа шеиласыргьежьыз, – иҳәеит Илиа саниба. – Иутахыума даҽазныкгьы атцәы рыласыкшарц... – дҩагылан инаԥсыргәытцаҟәа ргәаҩаны иҿы инадкыланы рызҿитит.

– Еи, шәара уаҟа итәоу аламаҟа-шьаԥҟьаҟьаҟәа, аҿымызәзәа-атцатраҟәа, ахәура шәтытцны, арахь ҳара ҳахь шәиас!.. Араҟа ҳара ҳҟны, аурысцәа ҳрацәаҩуп, ҳаицынхоит, аҳәса ааҳгоит, ҳаицыҿиоит, шәҳәынтҟар аҳәыс-ԥшҟа Алеҟсеи далаҳкәабарацы ҳазкатәара еизаагоит!..

Уахьынтәи аҭак ҳәа акгьы ааҩуамызт. Илиа ипсы ааивиган, зынӡаск дрылахәааит. Аӡы дазымыӡәӡәо дихцәажәеит аурыс ҳәынҭқар Алеқсандр II.

– Иихәо закәызеи? – дсазтцааит Салиҳ.

Ашәҵсыгцәа рҟны ан рхы дадкыланы ацәҳара тцасс ирымамызт, ирыздыруамызт аҟынтәи саачҷан:

– Аурыс ҳәынҭқар дызхысуа аӡы ала иамжәуа дахцәажәеит, – сҳәеит.

Илиа аҭак анимоуӡа аҿыҭра даакәытцын:

– Иаков, ара ҳара ҳҿы уаангыл, сыпшәма уажәытцәҟьа ххәы аалгоит, акы ҳнацҳап, акакагьы ааанаҳкылап, – иҳәеит.

– Мап, сара аҩнынӡа сцароуп, – сҳәан изымуит.

– Ааи, ааи... исхамыштытцәҟьеи ҿыц пҳәыс дшаугаз, уца, упҳәыс хәычҩы дузыпшуп! Амала ашьыжь ацәа уаламхан, – атцәы насылаитцеит. – Ашьыжь ишоурахоит!...

Ҳамҳара аганахь иҿаз апенцьыр аҟынтәи ацәымза лашара ҩнапхон. Амӡырха снықәсны ауада санааҩнала, акәакь аҟны дтахәхәа дыцәан Заҟьыр. Заидеҭ ҳашьҭаларҭа ауада ашә дылагылан. Уи уажәы еиҳагьы дыпшӡазшәа акәын дшызбоз, харантәи лгәеисыбжьы снырyан, сааира шаҟа деигәырӷьаз илырмаӡарц даҿызаргьы илцәаргамахон. Снапқәа лышҟа иансырха, дыҩны дааины лҽаасгәыдлыршәалеит. Даашьҭыскәыцәааан дсыман ҳуада сныҩналан ашә насыркит. Иахьакәзаалак цьарамзар-цьаргьы ҳаипш насып змаз дыҟоуп ҳәа сгәы иаанагомызт. Лнапқәа сыларпсны исыкәыршан сылкын зегь иреиӷьысшьоз с-Заидеҭ-пшӡа...

...Ахышә икылпхаз амза ашәахәа ацәа салнахит, Заидеҭ даапса-дкараха сывараҿы диан. Ларгьы маҷ-маҷ лыблақәа аахылтит.

– Знықҟьарала 12-ҩык апацәа соуеит! – лҳәеит дхәытцаччо.

– Быцсы шьа, ҭынч биаз! – сҳәан, сҩагылан адәахьы сындәылтцит. Амза иаҭәымҭан. Аҽҭраҿы ҳеы Кәыжь ашақә иасуа ашьапҳхыцра иалагеит. Апсабара амаҷар фҩы ахыскаауан. Исгәалашәоит Аҵьықә иихәаз: «жәаҩык апацәа сымазарц сҭахын», адырҩагьых слымҳа иҭаҩит Чабахан лажәақәа: «...уахатәи атцх уареи сареи иаҳтәуп, аӡәгьы иҳамаикӡом!»

...Ашьхаруаа рҿы аҩнаҭаҟны ахшара рацәа бзиа ирбон. Ахшара рацәа ахьыраазоз аҩнаҭақәа ҷыдала иалкааны ҳаҭыр рықәыртцон.

Ҳхы ҳжьон уи атцх азы зыҳәсақәа ирыцшьҭалоз зегьы, дарбанзаалак гәынхәтцысҭала акәзаргьы иаадыруан абри ацуҭаҿы уаҳа хәыҷы кьаасыбжьы ықәыҩраны ишыҟамыз...

Ашарпазы Аҵьықә ибжьы сықәиргеит.

– Иақәыб!

Адәахьы сындәылтцит, амрагыларахь шәапшь цәышҳабик ала итцыршьын. Аҵьықә икаруал шәақь ижәҩа ихшьын, Зарагьы шьантца шәақьк лыжәҩа ихшьын. Саргьы соурыс шәақь аашьҭысхын ҳаиманы ҳҿынаҳхеит. Заидеҭ дахьгылаз аҟәараҳәа деитцасуан. «Аҩныҟа быҩналан бҽырпханы ак бышәтца» – сҳәеит.

Ахацәа иҳаӡбеит Заидеҭгьы Бибагьы, Зақьыргьы рҽахьыпҳхьаркышаз ацуҭа агәахьы иҳашьҭырц. Заидеҭ лыблақәа ирхызбаалоз «уахьцо саргьы сга» ҳәа, акәын.

– Бара Бибеи Зақьыри бырхылапшлароуп, машәырк бцәырмыхьаaит, – сҳәеит сгәы еиқәҳәаланы, – уа шәаҳзыпшыз!

Ларгьы уаҳа сыцҳәа мҳәаӡакәа ахәыҷқәа рнапқәа аанкыланы лҿыналхеит.

Хыхь ахәы азқәаҿы ацуҭа зегьы ацәа иҭанарзыӡартә еипш, агәызҳәа ихысит Илиа ибзарбзан...

Уи нахыс иҟалаз атәы ажәала еиҭаҳәашьа ама-ӡам… сыхәны сахьышьҭаз сыла иамбазгьы рацәоуп, аха иага убас акәзаргьы сыбла иабаз сымҳәар сгәы иауам, иагьҳақым.

Аҵьыҟәи, Зареи, сареи ҳаибарыԥны Илиа иҟны ҳаннеи, уи дыҟәгьежьааны, иара иҳәашьала аусура даҿын; ибзарбзан агәыцә ахәшә ҭагәаны, иҭаӡоз хаҳәла ирҭәны имазеины имаз амзаша амца ар-кны ахысга-лацәа инадикылон, иаргьы аԥада ишьҭыԥаны агәызҳәа иҭҟьон. Хазы ҿҭызәзәаала дрыҟәҳәаацәон.

Иаха избаз аурысҟәа рыбзарбзан ҿнаҭуамызт, иҟалап Аҵьыҟә иишьҭыз аҷкәынцәа ибӷартҵазар-гьы. Ус иаалырҟьаны ҳашьҭахьҟала ахысбыжьҟәа ааԥуа иалагеит. Аҵьыҟә, Салиҳ, Зара, сара – ҳнеины амԥа кны ҳтәеит. Аҵьыҟәи Зареи икылка-аны ихысуан. Аӡнырцә даацәырҟьеит Гаиворонски. Асолдаҭцәа дрытцаҳәҳәо ак реиҳәон. Аӡәы дыԥны дшааиуаз дсывахаит, Заидеҭ лакәын.

Ахәыҷҟәа абабгеи! – анысҳәа, – Урҭ стцәахит… аха ҳашьҭахьҟала амԥа дырбаны, Кнышев аурыс солдаҭцәа ҳацуҭа иалаигалеит, – лҳәеит лыԥси-лыԥси еихьымӡо, – уара, ухәума?..

– Бца, наҟ ҵьара бҩыԥхьак! – слытцаҟьеит. Аха лара лнапҟәа сыкәлыршеит. Илиа ибзарбзан аҭҟәацра иаҟәытцит. Иҭеитцоз ахәшә нтцәазар акәхап. Уи рхы иархәаны «ура-а» ҳәа, аҟәылаԥцәа дәыҟәлеит. Ика-ҳауаз, ибӷалоз ыҟан, ихәызгьы арԥаш иаман ицон. Ҳара ҳтәҟәагьы рхыԥхьаӡара амаҷхара иаҿын.

– Ухыс, ухыс! – дыԥнытцәааит Заидеҭ. Афель-дфебель Кожевников рапхьа дгыланы иааиуан хԥык асолдаҭцәа. Кожевников игәышԥы иаҟәкны скылԥшит, аха сымхысӡеит. Уи моу иара сдыр-ны дпышәырччазшәагьы збахит. Ишааиуаз иаан-гылан рызегьы еицхысит. Ҳара ҳтәҟәа рҟамаҟәа

ҭцааны урҭ ирыжәлеит. Заидеҭ лхы ашьацра илан, лышьҭыбжь гаӡомызт.

– Ибыхьи, Заидеҭ! Баапши, бсыхәапши! – сыҩнытҵәааит. Дыҟәсыртәап ҳәа саалыхазар – дыԥсхьан. Ахы ахьлыҟәшәаз агәаҭаха сахьымӡеит, иҳакәшахьаз аурысҟәа ашәаҟь иахаз аԥса ҩынтә исылартцеит, ашәаҟьшьхәала исысит, сыхдырра сцәыӡит.

Уи ашьҭахь, аамҭа шаҟа цаз сыздыруам, зны сыхдырра сзааиуан, даҽазны исцәыӡуан. Зара дыҩны дсывҟьаны дышцоз збазшәа сыҟоуп, уи лышьҭахь – Аџьыҟәгьы. Наҟ харантә «ура-а» – ааҩуан. Дыцәҳашҳауа абнарахь деиханы дцон Илиагьы.

Аӡәы сыртцысра даҿын, урысшәала акәу, шаԥсыҕбызшәала акәу сыздыруам, акы иҳәон. Аџьыҟә иҩны ахысбыжькҟәа дәылыҩуан, ҳара ҳтәы амца акны абылра иаҿын. Заидеҭ лыԥсыбаҩ рҳәазо ҳашҭа аҟынӡа иаазгеит. Мачҟ схаҭыԥаҿы ианааилак схы сшәиуан: «афельдфебель дрыцҳамшьакәан сиеихсызҭгьы Заидеҭ акгьы лыхьӡомызт, аҭаҳмадажә иԥсы дахҭнысцеит, иҟастцаз закәызеи сара лахьыцәгьа, – сызбон гәаныла, – лара ак сыхьыр ҳәа дшәаны сара сахь дааит, сара дысзымхьчеит...»

Уи нахыс зегьы ԥхыӡушәа ауп ишызбоз. Избон, Шьмаф дышьны дахьышьҭаз, Суреҭ аҭакәажә дихатәаны амыткәма шылҳәоз. Избон, ҳаҽҭра амца анацрала, ҿеы Кәыжь лыҭҟьан, асолдаҭцәа еихысеиԥысуа ишашьҭаз, ишрыцәцаз. Иахьабалак ашәыртцлаҟәа хыршьаауан. Зара дыԥсхьан. Аџьыҟә дыхәны дышьҭан, уи ашырҳәа дҩатцҟьан, ихагылаз асолдаҭ аҟама иҕриҳәеит, егьырҭ шәаҟьшьхәала иара иааисуа дҟәаҟәаса дыҟәыртцеит. Заидеҭ лыԥсыбаҩ сцәыӡит, уи сшашьҭаз Едыгь дышьны дшышьҭаз збеит. Сҳәазо сеимдон, аха Заидеҭ џьаргьы дызбомызт, сҳәазоит, схы-сҿы амца ацроуп. Арахь

хьаа сымаӡам. Анаӡараҿы иаацәыртцит Озермеси Чабахани. Уртҭ мтцәыжәҩада ипырүеит, ашьхақәа наскьа-ааскьаны амҩа рыртҩоит... акы сҭанагалан, схәаҿуашәа збоит, нас... исгәалашәо... афельдфебель Кожевников иоуп. Уи ихы ларҟәны дысҿапшуа дысхагылан...

...Саапшит акы сартҭрысын. Аҟәытцәыхәа исылҟьоз ахьаа сааилнашьааит. Аха ақәа цәыкәбарқәа хьшәашәаӡа иахьсҿатҭәоз сыпсы ааивнагеит. Ауаа рацәаҩын. Рыбжьы рдуны, игәыргьатцәа еицәажәон. Аӡәы ҿааитҭит:

– Шәыпшишь, уара, ижәбома ашьхақәа ирықәчыз апстхәа еиқәатцәақәа.

– Ашьхаруаа ахьатцахаз ашьхақәа ипхаршьан рхы ртцәахит, – ихәахит даҿеаӡәы.

– Даапшхьоума ари ихәны иаажәгаз? Дызну асакаса убас еипш ишәыргыл, днапшны хиааира азгәатҭара ақьабз шымҩапааго ибартә еипш, – адтца ритҭон даҿеаӡәы.

Схы иааҩахан итатаз акы атцартцеит.

– Апоручик ухатцкы, иаххәо уахауама? Атҭауад лаша уитҭахуп... Сыблақәа анаахыст, ууанӡа зпатретҭ збахьаз атҭауад ду Михаил дысхагылан. Ипатретҭ аҟны дшызбахьаз еипш, ибла гызмал-хьшәашәақәа рыла скылкааны дсыхәапшуан.

– Угәабзиара шпаҟоу апоручик? – ихәеит. Иашатцәҟьаны агәра згеит избоз шлапшытцашәарамыз. Акы схәақәарц иақәыскит, аха ишызсеиқәмыршәаз анызба, аимхәара салагеит. Нас азаара ззааз иеипш:

– Шәара ауаҩжьыфацәа! – ҿаастҭит уи илактҭа хьшәашәа сҭапшуа. – Шәара ауаҩы ирыцхашьара злам, сыпхәыс пшӡа дышәшьит...

– Ари ашоура имоуп, иихәо издырӡом! – ихәеит аӡәы.

– Сара сытҟәаны аӡәгьы симгаӡеит, шәара шәцәымӷра исымаз ауп уахь сызгаз... –Нас еиҭахгьы сыԥсы маҷхеит. Схы аҭыԥ аҿы иааиуа ианалага, избон зегьы Анцәа имҵаныҳәара шымѻаԥыргоз. Асолдаҭцәа рхылԥақәа рхыхны иркын, абираҟқәа ирыцагыланы гәыԥѻык апапцәа аматанеира иаҿын.

Асолдаҭцәа ахьеилагылаз еибырҳәоз саҳауан, иахьехәаны ирҳәон ашаԥсыӷцәа аҵыхәтәантәи рҳаблаҿы аӡәгьы иԥсы ҭаны дшаанырмыжьыз. Аха даеаӡәы иҳәеит ѻыцьа ахәычқәа – ӡӷабки ҷкәынаки рыцәахны ишыҟаз, ишырбаз. Аӡӷаб аштабтә фицарк дигеит, аҷкәынгьы – убас даеаӡәы. Иҟалап Бибеи Зақьыри ракәзаргьы.

Хыхь ахәада аҳаракыраҿы реимыртаӷа итәан аинралцәа, ирыкәшаны игылан афицарцәа, рӷәышԥы аҟны Кавказтәи рфырхаҵаразы ироуз «Гьаргь иҵьарқәа» еилаарцыруан.

Аҭауад-лаша игәырӷьара ҳәаак амамызт, избанзар, уажәашьҭарнахыс уи аҭоурых аҿы даанхон ашьхаруа жәларқәа зырҭаслымыз ар рԥыза ду иакәны. Егьырҭгьы зегьы гәырӷьон ес-иҟалазаалакгьы, ҵыхәаԥҵәара змамыз Кавказтәи аибашьра ахьеилгаз, дара рыԥсқәа ҭаны иахьеиқәхаз азы. Игәырӷьон зегьы, акызаҵәык имгәырӷьоз абри адгьыл акәын. Изаҳауадаз акәымзар, уи гәынқьуан ашаԥсыӷқәеи аубыхқәеи гәхьааганы...

Сара арантәи сыргеит арратә госпиталь ахь. Ҳара ҳҿы усоуп ишыҟоу ашьра уқәзаргьы, учмазаѻызаргьы раԥхьа урхәышәтәуеит, нас укнарҳауеит...

...Сус рызбеит, ашьра сықәрымҵеит, Сибраҟа ахгара сықәыртҵеит...

...Уажәы ара сахьааргаз сыҟоуп, аха исҭахыуп, сдокумент царшеиқәа еиқәыршәаны абра сахыҟоу Енисеискнтәи сыбналарц. Исҭахыуп сеиҭахын-

ҳәырц Кавказҟа. Уа ҳахьынхоз ашьхара ацуҭахьы халашьа амамкәа абнара еималахьазар акәхап... Сара лассы-лассы Заидеҭ лыбжьы хаа слымҳа иҭаҩуеит, уахь исыԥхьоит, аамҭа шаҟа инаскьо аҟара сара рыцҳарыла исцәызыз сынасыԥ иаҳагьы игәхьаазгоит...

«...Ааи, иҟан зны ажәларқәа иаӡәны, нас еиԥыртцит» – лассы-лассы исгәалашәоит урҭ ажәақәа...

Абраҟа иҿахтцәеит Иақәыб (Иаков) Каисаров имшынтца.

Ҳазрет Ашинов

АДГЬЫЛ АГЬАМА

Уара, сашьеитцбы, изқәуксзеи, уқәтцны уцарцу? Иаанужьырцу уаби, уани, уԥнатәи? Аганахь иупшаарц иақәукма уразҟы? Ишԥаоури нас! Уи уара иуусуп. Амала, сара истахыуп иугәаласыршәарц акы – ҳара ҳанхоит ижәытәӡатәиу адгьыл хазынаҿы. Аха, ҳара уи еснагь ишақәнаго еипштцәҟьа игәцараҳҟӡом. Ҳагәлымыԥра иахҟьаны иаҳкәаҳауеит, ашәахстәа анаҳтцоит. Аха убри аамтазгьы аусгьы адааулоит, ҳақәаарыхуеит. Азқьышықәсақәа абра имԥасны рҿы ахьымааҳәра ицахьеит. Ижәытәӡатәиу ҳадгьыл ҳабацәеи ҳабдуцәеи ршьеи-рыԥхӡашеи рыла иртцәуп. Урт анхара-нтцыра мацара иаҿӡамызт, рыдгьыл ахьчаразы абџьар кны раҕацәа ирҿагылан.

Арҳәцәеи ақәылацәеи еимтцәара иааԥан, аха ҳадгьыл зегьы ҕәыхны ирзықәтцомызт. Амца қьоуқьад ықәыртцон, аха ҳадгьыл иқәыз аццышә аҿы аитаԥсҭазаара шьақәнаргылон. Ҳадгьыл, иумбахьеи, имгьаӡо ахәреипш ирҕҕаны ажрақәа шалдо… Ашьха ԥагьақәа – урт ааԥсара зықәӡам ҟарулцәатцас иачхынгылоуп. Урт еснагь ҳадгьыл ашәартара иантагылоз агәҿанызаара ҳартон. Ҳарԥаш трысқәа ракәзар, рыбжьы гарашәаны ҳадгьыл ианыԥуан, ианыԥуеит аринахысгьы. Иухоумыршҭын, сԥыза гәыраз – ҳадгьыл агьама! Уи хьчатәуп, бзиа ибалатәуп. Ҳара зегьы абраҟа ауп ҳахьиз!

Саргьы, уара уқәраҿы саныҟаз, исзымдыруаз рацәан, сқыҭа гәакьаҟны еипш, иахьабалак слахьынҵа збарызшәа сгәы иснаҭон. Аха, ашьҭахь, схы сананҟәышлаха еилыскааит агха шсымаз. Уи аамҭа ааираны иҟоуп уара уҿгьы.

Сара, уажәы, зегь реиҳа сзыхӡыӡаауа усҳәап – сахьиз саб иԥнаҭа. Уи ахәышҭаара сшарпхо еипш, даҽеаҵьара сгәы апхарра аиушам. Иухоумыршҭын, уара узыҳәангьы уаб иҵьынҵь ахәышҭаарамца ушарпхо еипш, даҽакы ушзамырпхо.

Иуасымҳәеи «сқәыпшра-ҽыԥ» аґәра анааҿаск, иқырбыҷха сгәы инықәлеит ҳадгьыл агьама-хаара. Амала, абраҟа, сара исыхәаз хҭыскгьы ыҟоуп. Рапхьатҵәҟьа уамак атҵанамкуашәа иубаргьы ҟалап, аха… уазыӡырԥишь уи закәу?

Сқәыпшра аамҭазы убас иақәскит ҳаԥны, хҭаацәара еитҵаҭәы, ҳқыҭа… зегьы ааныжьны сцарц. Саргьы, уара уеипш, ԥажәа шықәса санырҭагылаз атрактор ныҟәсцон.. Сызлаз ҳабригадаҿгьы пату сықәыртҵон. Аԥнгьы – убас. Аха, иаалырҟьаны ишысҳәахьоу еипш, зегь сгәы рыхшәеит.

Аӡәырԥы сықәлацәа, иара уара уқәлацәагьы, ҵьабаада ахныҟәгаразы, ақьафуразы рыԥны-ргәара аанрыжьуеит. Сара урҭқәа срышьҭамызт, аха исҭахын ҵьара сцарц. Иаба? Сыздыруамызт! Избан? Аҭак сзыҟатҵомызт! Арахьгьы сгәы иҭаскыз сзахьхәуамызт. Исҭахын сшьапы ахьықәсмыргылац ҵьара анхара напаласкырц. Иақәскит сқыҭа гәакьа Машьука аансыжьырц.

Амала, сара ибзиан еилыскаауан, уахьцалакгьы ҵьабаада, абзабаа шзыҟамлоз. Уи азы сгәы ҭынчын – сзанааҭ иахьабалак испшаауан… ҳабригадир симышьҭырц далагеит. Уи даараӡа ҳаҭыр сықәитҵон.

– Исҳәо уаҳауама Нурбеи, – иҳәеит уи, – умцан узлытцыз ужәлари удгьыли ааныжьны. Аа,

мышқәак рыла, атрактор ҿыц ҳаураны ҳаҟоуп, уара уақәсыртәоит. Уара уус бзианы иудыруеит... Ҳәара аҭахума, уахьнеилакгьы ухәы ҭаужьшам, аха уара уахьиз-уахьааӡаз рҟны еипш, даҽаџьара гәата-бӷата узыҟаларыма? Атәым кәакьҭа ункҿаҳауа иапсоума, хьӡы злоу уабацәа рцәеи-рыбаҩи здырҵахьоу адгьыл ақәаарыхразы еиҭьӡами?

Ааи, абырг диашан. Агәы сасуп, ахшыҩ апшәымоуп – рхәоит, угәы иҭоукыз иаразнак уацымҵҟьан, ухшыҩ аҿы инаганы икапантәуп.

Аха, сара сыхшыҩ аџьабаа иаласҵозма? Ҳабригадир ихахьгьы изаагомызт, сара ари адунеи азы гәынҷыхьак сымоуп ҳәа, аха сара ус сыҟан, сқәыпшымзи. Уажәы усҟацәа еилыскааует, уаргьы убри уазхәыц. Иаҳҳәап, џьара уныпшьацәхныслацыпхьаӡа улахьынҵа уаныӡбаны ухахьынахо сцоит ҳәа уалагар, џьарак аҽышьақәкра уцәыуадаҩхоит.

Ауаҩы дахьиз-дахьааӡаз ааныжьны дапыртҵуеит еиуеипшым аҿытгақәа рыла. Дақәшәар ҟалоит уаҳа пҳсыхәа имамкәа. Мшәан, дарбану џьарак икыдҿаҳәало, Анцәа иџьшьаны амҩақәа аартуп – сҳәалон саргьы, атәымџьара иаҳа иҭынчраны, ихыхәарҭаны санахәапшуаз. Амала хыхь исҳәахьеит схы зыхсырҟьозеи ҳәа. Иашаҵәҟьангьы ҳаҩны: саб, сан, сашьцәа, саҳәшьцәа Анцәа ишиҳәара ҳаитцаҭәы ҳаҟан. Акгьы ҳазхьааувамызт, хаҭала сара исыман агәынҷыхьа умҳәозар! Пҳәызбак бзиа дызбон, ларгьы цәгьа сылбом ҳәа акәын ишыздыруаз, аха уи иныққәтца-аақәтцо иахьынӡасызбоз, даҽаӡәы длыбжьапаланы дысцәигеит. Ма дтәымуаҩындаз – реиҳа исзааигәаз сҩыза. Абри ансгәалашәалак иахьагьы сгәы сыхьуеит. Абри, сыршны саман, убри азоуп сықәтцны ацара изақәскызгьы, аиҳарак. Ҳҭаацәа, ҳгәыцхәцәа, ҳабригадир ирҳәоз акгьы схахьы иааиуамызт. Зны иақәскит ақалаҟь ашҟа сцаны

сналс-ҩалсны иҟоу збарцы, заанатцы џьара усуртҭак сзыԥшаауазаргьы гәастҭарц. Ишырҳәо еиԥш, бга сԥылеит, уадаҩрак алаӡамкәа слесарс аусуртҭа сыԥшааит, азеиԥшнхартҭаҿы каруаҭк шсоуаз ала сақәдыргәыӷит. Аманшәалара уҳәеит ҳәа – иараӡнакы аусуртҭагьы анхартҭагьы соуит. Ибааԥсума? Асеиԥш уманшәалахозар ақалақь еиӷьуп – сыӡбеит сгәанала. Уажәшьҭа иаанхаз ҳаҩны сцаны сҭаацәа шәыбзиаз ҳәа нараҳәаны, сымаҭәа-сҩыҭәа раагара акәын. Ақалақь аҟынтәи аҩныҟа сцарц азы автомашьынақәа раанҿасыртҭа шыҟаз сҿынасхеит сынкыдԥшыла-аакыдԥшыло. Асасааиртҭа азааигәара снеиуан еиԥш, ҷкәына-асак, еиқәакы ихы насықәикын:

– Уара уҭеитҭԥш ала, сымҩашьозар, уадыгоуп, харантәигьы угәасҭахьан, адыгаа рцәаҩа уарҩашьаӡом, – иҳәеит.

– Ааи, сара садыгоуп! Издыруада џьаракыр сыцхыраара уҭахызар...

– Сара даараӡа насыԥс исыԥхьаӡоит, уара уахьадыгоу, – сажәа днаԥыҩлеит..., – цхыраара саҳәаӡом. Сзыҳәо аиҩызаратә еихаҵгылароуп. Иҟоу умбои, сара схаҭагьы садыгоуп. Аха сынхоит ихараны. Џьоукы срыцны екскурсиа ҳасабла сааит. Исҭахыуп сабдуцәа рыдгьыл збарц. Абраҟатәи адыгаа иреиуоу аӡәы иблабара сахгәаҟуан, сиҿцәажәарц сҭахын, снеига-ааигап ҳәа сыԥшын. Ҳара ҳабдуцәа анкьаӡа иаанрыжьит Кавказ. Уи атәы уаҳахьазар акәхап.

– Ҳәара аҭахыума, издыруеит. Издыруеит ҳара ҳажәлар анкьатәи аамҭақәа рзы рыдгьыл ааныжьны, еиуеиԥшымыз амзызқәа ирыхҟьаны, атәым тәылақәа рахь иқәтцны ишцаз. Рхы зыхдырҟьозгьы аԥсҭазаара ахҷаҭ ргәы ахьыхнарҷаз шакәмыз саҳахьеит. Ааи, аҳаразы исаҳахьеит, аха урҭ уахьынтәи иааз уаҩы синымиацызт уажәаада.

– Ҳара ҳажәлантәқәа Чаиныҟәаа... – ибла апыцьқәагьы аацәаакит, – шьҭрала иҭытцит Машьука. Иcзырбарыда убра снаганы, сабдуцәа рыдгьыл?

– Ари адунеи аҿы иумаҳара, иумбара иҟоузеи! Сара схаҭа Машьукатәыми. Амала, Чаиныҟәаа рыжәла-зыжәлоу уаӷы дынхаӡом, иҟазар ҟалап, урҭ згәалашәо абыргцәа. Абыржәыҭцәҟьа ҳаиццоит аӷныҟа, харантәи иааз сашьа! Сҭахыреи, сҭаацәареи усырдырруеит. Ҳқыҭа қыҭапшӡоуп, қыҭабеиуоп. Уара уӷыза асас, усасӡам, уҳашьоуп, аха ажәаҟынтәи исҳәеит, ҳара лассы-лассы даҳҭаауам.

Аиашазы абри еиҕьны сара сқыҭахь Машьукаҟа имӷахызгода? Абри еиҕьны адыҕаа рыдгьыл зсырбода. Мшәан, ари адгьыл иара иабацәагьы ирыдгьылми?

Амин (ус ихьӡуп иара) уахыки-ҽнаки ҳәа иҽрымихит. Амӷан, Амин исзеиҭеиҳәон ихызиҭцыхәаз. Ӷажәибжьба шықәса ихытцуеит. Дҭаацәараӡам. Изласзеиҭеиҳәаз ала дара рҟны апҳәысаагара имариоу усӡам.

Аҭаца анабзыҭ лыхшәаатәуп. Уи мач-сачкгьы акәӡам. Ҳбыргцәа ирҳәоны исаҳахьан ажәытәан ҳара ҳҟынгьы убас ҟартцон ҳәа. Амин иҳәеит, анабзыҭ даҽакала иаармарианы иуҳәозар, апҳәыс лаахәара, зегьытцәҟьа ирылшом. Ирацәаӷуп уи рымч ахьақәымхо азы аҭаацәара изаламлаӡакәа иаанхогьы. Амин иаб, ичкәын ипҳәысаагаразы еидикылахьаз апара уажәы абрахь ипсадгьыл ахь аара иақәирхарцьырц шақәикыз аниеиҳәа, ибзиоуп, дад, амала уанаауа сыдгьыл гәакьа аҟынтәи уапстцәык анышә сзаага, санпслак исыцҭоутцап ҳәа еиҳәазаап.

Сысас-чкәын иҽиҟажарц даҿын, аха илаҕырӡ ибла ишхыҭцәалоз збон ҳнаскьацыпхьаӡа.

– Анышә мачхәума шаҟа уҭахыу ҳамоуп, анышә еиқәатцәа, псыла... – сҳәеит, уиаҟара, сажәақәа рҭцакы сазымхәыцӡакәа.

– Ҳара ҳҟны пҫлымӡроуп, ипҫлымӡрамзаргьы уатәи анышә ҳара ҳзы итәымуп! – иҳәеит.

Сара сыбла иаахгылеит акыршықәсқәа рапхьа зыпсадгьыл ааныжьны иқәтцны ицоз ажәлар, хәыҷи-дуи еибаргәаҟуа амҩа иахьаныз. Ицон урҭ иахьцоз рзымдырӡо, азалымдара анырзымчҳа рхы рцәымыгханы. Акыр ажәабжь гәытшьаага сеиҳәеит сымҩанызаҩ мшын-нырцәтәи ҳашьцәа рыпсҭазаара иазкны. Сара урҭқәа схаҭагьы исаҳақәаахьан, аха иҟан исзеилымкаауаз акы – аџьамыгәа цәгьа рзымчҳакәа ихтцәаны иандәықәла, зегьы еицымцаӡакәа, рыхәҭак злаанхазеи араҟа? Араҟа иаанхаз рхы андраалама изҭагылаз аамҭа баапс, мамзаргьы рыдгьыл аҳақ рзышьҭымхкәа иаанхоу?

Ҳзықәтәааз амашьына шьҭхысаа инеиуан, ҳрылсуан ақыҭақәа, аҳаблақәа. Ҭагалантәи апсабара барақьаҭ иџьоуҳарха еилаарцыруан.

Амин уажәы-уажәы даалҟьаны:

– О, ҳрыцҳашьа, Ҳазшаз! Изакәытә џьанаҭузеи сыбла иабо! – иҳәон.

Абар ҳаҩны, иаҳпылеит игәкы-тцәыкуа, рыпсцәа бзахан иаазшәа рбеит, исыцыз дызусҭаз анрасҳәа...

Амини сареи ҳашҭа ҳанҭытцын адәеиужь ҳаныкәла днышьамхнышлан уапстцәык анышә аашьҭыхны днафҩын, днагәӡит, нас иҿы инҭеиҟаҟеит.

– О, ишпахааау адгьыл гәакьа агьама! – иҳәеит иара. Адгьыл агьама! Ари ажәа афымцеипш снеилнашьааит. Мшын-нырцә апҫлымӡсакараҿ ииз ауаҩы еиликааит ҳадгьыл агьама закәыз. Ҳара абри адгьыл ауп ҳазқәаарыхуа, ҳныҟәызго. Уи ыҟоуп ҳара ҳзы, ҳара ҳаҟоуп иара азы. Ҳара уи ҳақәуп, ҳашьҭақәа анхалоит ашьыжьтәи аӡаӡаҿы. Ус иҟан ахаангьы. Арҭ аамҭа аӡыблара иҳаҟәнашаз, ирдыруама, абраҟа ашәҭ-мышәҭ шҿало, аҽаҩра зеипшрахо, аапынтәи амати аҿа шартцысуа, ашьаҟьар ишрызнарҳауа?

Сара сылаҧшгәхьаагара дныҵызгеит Амин. Уи иабацәа рыдгьыл агьама ацхаӄәа изаҩызахан дырҩышьны даман.

Ҳара ҳгьежьит аҩныӄа. Ҳҳабла иаланхоз зегьы еизахьан, шәаҳәаран, кәашаран.

Аҵх акырӡа ианца ҳиеит. Аха Амин дзыцәомызт, дразҵаауан хкы-хкыла зегьы. Иҭитцаауан ҳҭыҧҳацәа.

– Асеиҧш агәырӷьаракәа, аиҧыларақәа мҩапыжәымгаӡои? – сиазҵааует.

– Изакә гәырӷьароузеи атәым дгьыл аҿы! – саҭеикит. Дырҩегьых игәы иҵхоит адгьыл. Уи, игәастеит, дызлацәажәозаалакгьы рӄны адгьыл атәы иҳәалар акәын.

– Уи сҳәеит ҳәа, угәы иаанамган, уа инхо зегьы нанамгацәаны инхоит ҳәа. Маҧ, иалаӄоуп, ирымоуп, ирыхӡуп. Аха Нурбеи, иӄоу умбои, атәым жәҩани атәым дгьыли рӄны аразӄгьы уаароуп. Иӄоуп даҽа џьоукгьы – уаӄа, амал ихнахыз зыдгьыл гәакьа агьама зхашҭхьоу. Сара уажәы снеир, урҭ, абра избаз расҳәо салагар, агәра ргашам, ма имцушәа аҵәы сахарҵашт. Уигьы ыӄоуп рыцҳара дуны. Сзызхәыцуа удыруоу, шәара закәытә разӄузеи ишәымоу – ашьыжь шәаныҩагылалак шәыдгьыл гәакьа шәшьапы ныкәшәыргылоит.

Адырҩаҽены Амин ҳқыҭа дналга-ҩалганы исырбеит, ауаа дыдсырдырит. Зегьы дыгәцараркуан амшын-нырцәынтәи иааз ҳашьа.

Шьыбжьон аҩны, сан ҭаацәашәала ҳхәы лырхиеит.

– Сара сзы ари зегь ҧхыӡуп, раҧхьаӡа акәны адыга ҵасла адыга дгьыл аҿы, акрысфоит – иҳәон уи. – Сара араӄа исзыӄашәҵаз хашҭшьа сымоума сынарцә-мҩа сықәлаанӡа. Амала зегь ирыцкхоит абрантәи изго уаҧстцәык анышә. Уи ахьназго знапы

ахьзырсуа адыгақәа разҟ дус ирыԥхьаӡоит... «Ҳара адыгақәа ҳразҟыдақәоуп» – иҳәалон саб аҭаҳмада, аха уажә саннеилак уи игәаанагара шиашам, аразҟы змоу ҳашьцәа рыдгьыл аҿы ишынхо иасҳәашт. Сара абри сыблала абарҭа ахьсоуз закәытә насыԥузеи, закәытә мшаԥ-шароузеи...

...Абас ауп ишыҟоу сашьеитцб иузеиҭасҳәо аҭоурых. Уаргьы урызхәыц Амин иажәақәа. Убарҭ роуп саргьы сзырҿыхаз. Сара усҟан иагаҩы иага сарҳәаргьы акгьы схахьы иаазгаӡомызт, аха амшын иӡхытцны иааз адыга ҳадгьыл агьама хаара сиркит... Адгьыл ааныжьны ацара – чарҳәароуп уаҳа акгьы.

Амин данца ашьҭахь схазы абас аҟәаада сҳәеит:

– Сара анхаҩы сиԥоуп, схаҭагьы сынхаҩуп, сара исхылтцуагьы нхацәахароуп. Сара уаҳа лахьынтца сҭахӡам. Сара исуалԥшьоу сыдгьыл агәбылра сцәымӡроуп уи иқәиаауа зегьы: атциаа, ашәаԥыцьаԥ, арыц – аа, сара сгәыгырҭақәа...

Угәы ишԥаанаго, изакәызеи анасыԥ, сашьа? Сара ишыздыруала аҭак ҟастцоит. Анасыԥ – уара уахьиз, уахьааӡаз адгьыл аҿы аҟазаара ауп! Ииашоуп, иахьа аӡәырҩы рабацәа рыдгьыл анҭытц ҳтәыла егьырҭ акәакьқәа рҿы инхоит, аматцура рымоуп, рмалршьал акы иазрыцҳам. Машьукантәи ицахьоугьы рацәаҩуп. Аха еилкааны иумаз акы – доусы ичуан еиқәатцәа иҭытцуа шихаҳауа, егьа ишкәакәаазаргьы даҽа чуанк иҭытцуа ихаҳауам. Сара сзы Машьука аҟноуп адунеи ахьалаго.

1990

АХҚӘА

АЖӘАБЖЬҚӘА

Агәалашәарақәа рышьҭа 5
Ан лныҳәаҿа 22
Ҷыра 34
Лаҵ иаабҭра 50

АПОВЕСТҚӘА

Аблақәа ирху ашәшьы.. 57
Ахра иаҿахаз абырлаш пҿыхақәа 102

АИҬАГАҚӘА

Михаил Лохвицки (Аџьуқ-Гиреи)
Адыд абжьы 126
Ҳазреҭ Ашинов
Адгьыл агьама 282

Владимир Никәала-ипа Қапба

АГӘАЛАШӘАРАҚӘА РЫШЬҬА

Ажәабжьқәа
Аповестқәа
Аиҭагақәа

Владимир Николаевич Капба

СЛЕДЫ ВОСПОМИНАНИЙ

Рассказы
Повести
Переводы

На абхазском языке

Аредактор *Енвер Ажьиба*
Акорректор *Мзиа Акаба*
Асахьаҭыхҩы *Руслан Габлиа*
Компиутерла еиқәлыршәеит *Асҭанда Аҵьынҵьал*

Аформат 84х108 1/32. Атираж 500.
Иҟаҵә. акь. бӷь.9,25. Иныҟә. акь. бӷь. 15,5
Аҿаҵаҧҟа №...

Отпечатано в ООО «Флер-1»
350058, г. Краснодар, ул. Уральская, 98/2